

האוניברסיטה העברית בירושלים

בית הספר למדיניות ציבורית

תכנית המצטיינים למוסמך במדיניות ציבורית

עסקאות שבויים בישראל:

תפקידן של משפחות השבויים והנעדרים,

ניתוח ארבעה מקרי בוחן בשלושה עשורים

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית

בהנחיית ד"ר לימור סמימיאן דרש

וד"ר רענן סוליציאנו-קינן

מגישה: קרן רז (ארנון)

דצמבר 2016, כסלו תשע"ז

תקציר

סוגיית השבויים והנעדרים הינה סוגיית מדיניות מורכבת המלווה את ישראל עשרות שנים, מעלה שאלות ודילמות חברתיות, ומעוררת מחלוקת ציבורית ערה. עסקאות שבויים אשר יצאו לפועל בשנים האחרונות, ואף התמודדות עכשוויות עם סוגיה זו, מספקות תזכורת לכך שהשבי והמורכבות החברתית והפוליטית שהוא מעלה, הינו אתגר קיים, רלוונטי ומתמשך עבור החברה הישראלית. מחקר זה בוחן את סוגיית השבויים והנעדרים בישראל, מתוך התמקדות במשפחות השבויים והנעדרים: שחקניות, אשר עם השנים הפכו לחלק בלתי נפרד מן הסוגיה, אך עם זאת, טרם זכו להתייחסות מחקרית ראויה. המחקר עוסק בשינויים שחלו במעמדן ובתפקידן של המשפחות כשחקניות בסוגיה זו, בשיחים המרכזיים אותם השמיעו, ובדפוסי פעולתן, תוך בחינה של ארבעה מקרי בוחן שאירעו בשלושה עשורים שונים במדינת ישראל, החל מאמצע שנות השמונים ועד תחילת שנות האלפיים.

תפיסתו של מחקר זה היא כי סוגיית השבויים והנעדרים בישראל, מעבר להיותה סוגיה ביטחונית אסטרטגית, מזקקת בתוכה סוגיות סוציולוגיות בחברה הישראלית, ונוגעת בערכים הקשורים לפרט, חברה, משפחה, צבא ומדינה. מחקר זה, מצביע על התמורות החברתיות המורכבות שחלו בנושאים אלו ומראה כיצד הן עיצבו והשפיעו על תפקידן ופעילותן של משפחות השבויים והנעדרים.

תודות

הבחירה בנושא זה עבור המחקר הייתה לא פשוטה, בעיקר בשל מגבלות של נגישות למידע ורגישות הנושא. למרות זאת, בחרתי להתמקד בו והתחלתי במסע מרתק, מרגש וכואב, להבנת חלק מן הסוגיה.

ברצוני להודות למנחים שלי, ד"ר לימור סמימיאן דרש וד"ר רענן סוליציאנו קינן, על האתגר האינטלקטואלי שהציבו בפני, על העצות וההכוונה לאורך הדרך, כל אחד בגישותיו המחקריות השונות.

למשפחתי היקרה שבלעדיה לא הייתי מגיעה לקו הסיום: להורי, על השיחות, העצות וההערות המועילות שעזרו לי לחדד את טענותיי, ולעופר, בעלי, על התמיכה, העידוד והאמונה הגדולה שאצליח לעמוד במשימה.

למראיינים שהסכימו להתראיין למחקר זה, למרות מורכבותו ורגישותו, ומעל הכל, למשפחות השבויים והנעדרים, אשר נתנו לי להיכנס לחייהן (ביודעין או שלא). ללא ספק הן הגיבורות האמיתיות.

תוכן עניינים

מבוא.....	4
1. סקירת ספרות.....	7
1.1 יחסי צבא חברה בישראל.....	7
1.2 המשפחה בחברה הישראלית ויחסי צבא, חברה ומשפחה.....	10
1.2.1 המשפחה בחברה הישראלית.....	10
1.2.2 יחסי משפחה-חברה-צבא בישראל.....	14
1.3 השתתפות אזרחית בהליך המדיניות הציבורית והביטויים לכך בסוגיות ביטחוניות בישראל.....	18
1.3.1 שחקנים אזרחיים ומקומם בעיצוב מדיניות – רקע כללי.....	18
1.3.2 פעילות אזרחית בישראל בנושאי צבא וביטחון.....	22
1.4 עסקאות שבויים ונעדרים בישראל - ההקשר החברתי והאזרחי.....	27
2. מתודולוגיה.....	32
2.1 מערך ושלבי המחקר.....	33
2.2 מגבלות המחקר.....	37
3. סקירת ארבעת מקרי הבוחן.....	39
3.1 "עסקת ג'יבריל".....	39
3.2 העסקה להשבת גופתו של איתמר איליה.....	40
3.3 "עסקת טננבאום וחטופי הר דב".....	40
3.4 "עסקת גולדווטר ורגב".....	41
4. מעמד המשפחות ותפיסת תפקידן.....	43
5. שיח המשפחות ומקורותיו.....	64
6. אסטרטגיות וזירות פעולה.....	88
7. סיכום ודיון.....	109
8. נספחים.....	114
8.1 נתונים כלליים אודות כלל עסקאות השבויים בישראל.....	114
8.2 נתונים אודות הסיקור התקשורתי של כלל עסקאות השבויים בישראל.....	115
9. רשימת מקורות.....	118

מבוא

עסקאות להחזרת שבויים מידי מדינות אויב או ארגוני טרור היא סוגיית מדיניות המלווה את ישראל עשרות שנים, מעלה שאלות ודילמות חברתיות, ומעוררת מחלוקת ציבורית ערה. עסקאות שבויים אשר יצאו לפועל בשנים האחרונות, ואף התמודדות עכשווית עם סוגיה זו, מספקות תזכורת לכך שהשבי והמורכבות החברתית והפוליטית שהוא מעלה, הינו אתגר רלוונטי ומתמשך עבור החברה הישראלית.

מחקר זה בוחן את סוגיית השבויים והנעדרים בישראל, מתוך התמקדות במשפחות השבויים והנעדרים, אשר עם השנים, כך אטען, הפכו לשחקניות משמעותיות, פעילות ורלוונטיות יותר בסוגיה. המחקר עוסק בשינויים שחלו במעמדן ובתפקידן של המשפחות כשחקניות בסוגיה זו, בשיחים המרכזיים אותם השמיעו המשפחות, ובדפוסי פעולתן, תוך בחינה של ארבעה מקרי בוחן שאירעו בשלושה עשורים שונים במדינת ישראל, החל מאמצע שנות השמונים ועד תחילת שנות האלפיים. סוגיית השבויים והנעדרים בישראל, מעבר להיותה סוגיה ביטחונית אסטרטגית, מזקקת בתוכה סוגיות סוציולוגיות בחברה הישראלית, נוגעת בערכים הקשורים לפרט, חברה, משפחה, צבא ומדינה, ומצביעה על תמורות חברתיות מורכבות שחלו בתקופת המחקר הנבחנת. החברה הישראלית ויחסה לסוגיות ביטחוניות וצבאיות השתנו באופן דרמטי עם השנים, כמו גם פעילותן של משפחות השבויים והנעדרים. מחקר זה מראה כיצד שינויים אלו באים לידי ביטוי ומשפיעים זה על זה.

המחקר עוסק במספר שאלות: האם וכיצד השתנה תפקידן ומעמדן של משפחות השבויים והנעדרים, כשחקניות בסוגיה זו החל מאמצע שנות השמונים? מה היו השיחים המרכזיים שעלו בפעולתן של משפחות השבויים והנעדרים ואילו שינויים חלו בשיחים אלו? מה היו דפוסי הפעולה של משפחות השבויים והנעדרים לאורך השנים ואילו שינויים חלו בדפוסי פעולה אלו? ולבסוף, כיצד כל אלו משקפים שינויים רחבים יותר ביחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל בכלל, ובתפקידן של משפחות כשחקניות בחברה האזרחית בפרט?

בניסיון לענות על שאלות אלו, מספק המחקר זווית חדשה למחקר בתחום השבויים והנעדרים, כאשר הוא שופך אור על תפקידן של המשפחות: שחקניות שעד היום נבחנו באופן שולי בסוגיה אך מקומן בתהליך גדל עם השנים. בנוסף, מעבר לתובנות הממוקדות בנושא השבי הישראלי ולפרשיות הספציפיות שנבחרו כמקרי מבחן למחקר זה, מצביע המחקר על השינויים העמוקים שחלו ביחסי חברה, צבא ומשפחה, ובמקומה של המשפחה, ושל החברה האזרחית בכלל, בחברה הישראלית. המחקר מראה כיצד שינויים

חברתיים אלו מגולמים בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים, ואף יכול להצביע על מגמות חדשות ביחסי החברה, צבא ומשפחה בישראל.

המחקר בתחום השבויים והנעדרים משתייך, באופן מסורתי, לדיסציפלינת המחקר של לימודי ביטחון, אשר מנתחת את הסוגיה לרוב במסגרת של שני תחומי דעת: תיאוריות של יחסים בינלאומיים וביטחון, ותיאוריות של משא ומתן. מחקרים אלו מתמקדים בעיקר בהשפעותיהם של גורמים שונים על תהליך המו"מ ועל תוצאותיו הסופיות, ובגישות שונות לניהול מו"מ (Dolnik, 2003; Faure, 2003). אולם, עניינו של מחקר זה אינו בנושאים אלו, כי אם בהקשרים החברתיים הרחבים יותר של השבי ובפרט בתפקידן של המשפחות בתוכו. למרות עוצמת סוגית השבויים והנעדרים בחברה הישראלית תחום מחקר זה מצומצם ביותר. עד היום, מחקרים אשר בחנו את הסוגיה מנקודת מבט חברתית, התמקדו בהקשריו התרבותיים של השבי בחברה הישראלית, או בשבי מנקודת מבטו של השבוי (גבריאלי נורי, 2008; לבל, 1989; לבל, 2014). מחקרים אלו ואחרים, לא עסקו במשפחות השבויים והנעדרים כמושא מחקרי בפני עצמו, כי אם כגורמים "נוספים" בסוגיה. המחקרים הבודדים אשר עסקו במשפחות השבויים והנעדרים, עשו זאת באופן נקודתי ולא על פני זמן או בצורה שאינה אמפירית (חסון-רוכלין, 2007; לבל ורוכלין, 2012; ברגמן, 2009), ובאופן כללי נראה כי העיסוק בנושא בלט יותר בכתיבה הפובליציסטית. ריק מחקרי זה בולט ומפתיע במיוחד נוכח העובדה כי ספרות מחקרית ענפה עוסקת בשינויים שחלו במעורבותן של משפחות בנושאי צבא וביטחון, ומצביעה על כך שהשפעתן הולכת וגדלה (Herzog, 2004; דורון ובל, 2003; בן אליעזר, 2003; לבל, 2008) עם זאת, משפחות השבויים והנעדרים, אשר משקלן כשחקניות בסוגיה הולך וגדל, טרם קיבלו התייחסות מחקרית ראויה.

מחקר זה מרחיב את הדיון התיאורטי בסוגיית השבויים והנעדרים, בכך שהוא שופך לראשונה אור על תפקידן של משפחות השבויים והנעדרים. המחקר מראה כיצד השתנה תפקידן של המשפחות: משחקניות פסיביות לאקטיביות, משמעותיות, ובעלות השפעה על מדיניות השבויים והנעדרים. באמצעות בחינה של שלושה נדבכים יחד ולחוד: מעמד, שיח ואסטרטגיות, והשינויים שחלו בכל אחד מהם, המחקר מסייע בהבנה לעומק של מקומן והשפעתן של המשפחות בסוגיה לאורך השנים.

בנוסף, המחקר מרחיב את הדיון התיאורטי על יחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל באמצעות בחינת תהליך של השתנות שחקנים לאורך זמן בהקשרים החברתיים. המחקר מראה כיצד שינויים חברתיים עמוקים ביחסי חברה, צבא ומשפחה השפיעו על תפקידן ופעילותן של משפחות השבויים והנעדרים ומראה כי לא מדובר במקרה נקודתי אשר הכניס שחקן ציבורי חדש למפה הפוליטית, כי אם בתהליך היסטורי ומתמשך. באמצעות מחקר זה, ניתן ללמוד על מרכזיותה ההולכת וגדלה של המשפחה

הישראלית בדינמיקה של יחסי חברה צבא ומשפחה בישראל, ועל תפקידה המשתנה עם השנים: מסוכן חברתי המגויס לצרכי הלאום, לשחקן עצמאי, מתעמת ומעורב בסוגיות, אשר באופן מסורתי, הופקעו מן השיח הציבורי. בתוך כך, המחקר מראה כי המשפחות מהוות שחקן מדיניות מסוג ייחודי: כאלו שפעולותיו מכוונות למטרה אישית-נקודתית, אך הן בעלות השפעה רחבה, על מדיניות ועל שחקנים אזרחיים נוספים.

פרק המבוא נפתח בסקירת הספרות המרכזית הרלוונטית למחקר זה, אשר מתמקדת בעיקר ביחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל והשינויים שחלו בהם לאורך השנים. בנוסף, היא כוללת ספרות תיאורטית מתחום המדיניות הציבורית ותנועות מחאה, אשר עוסקת בהשפעתם של אזרחים על מדיניות, תוך התמקדות בשינויים שחלו בישראל בפעילותם של אזרחים ביחס למדיניות ביטחונית. הפרק השני, עוסק בשיטת המחקר ושלביו השונים, אופן איסוף הנתונים וניתוחם, ובמגבלותיו. הפרק השלישי, מציג את כלל עסקאות השבויים בישראל על ציר הזמן וסוקר בקצרה את ארבעת מקרי הבוחן שנבחרו למחקר זה, זאת בכדי לספק הבנה בסיסית של מהלך האירועים. הפרקים הרביעי, החמישי והשישי, הם פרקי הממצאים במחקר זה: הפרק הרביעי, עוסק בשינויים שחלו במעמדן של המשפחות ובתפיסת תפקידן כשחקניות בסוגיית השבויים והנעדרים. פרק זה מראה כיצד המשפחות הפכו משחקניות פסיביות, לאקטיביות ומשמעותיות בסוגיה, בעיני עצמן ובעיני הסביבה. הפרק החמישי, בוחן את השיחים המרכזיים שעלו מדבריהן ומפעילותן של המשפחות, כמו גם מאופן ייצוגן בתקשורת, ואת השינויים שחלו בשיחים אלו. פרק זה מציג שלושה שיחים מרכזיים, כיצד הם באו לידי ביטוי ודן בהקשרים החברתיים הרחבים שהובילו לשיחים אלו. כמו כן, בפרק זה אני טוענת כי שלושת השיחים יחד מקיימים מערכת יחסי גומלין מורכבת, אשר משקפת את מורכבותה הערכית של הסוגיה בפרט ושל החברה הישראלית בכלל. הפרק השישי, עוסק באסטרטגיות הפעולה של המשפחות, בחלוקה לזירות פעולה מרכזיות ובשינויים שחלו בהן. פרק זה, בוחן את המשפחות כשחקניות הפועלות לשינויי מדיניות, וטוען כי קיימת מגמה של התרחבות וגיוון בפעילותן בזירות השונות לאורך השנים. כל אחד משלושת פרקי הממצאים, מציג ומתייחס בקצרה לספרות הרלוונטית עבורו, ומראה כיצד הוא משתייך לספרות ומרחיב אותה. הפרק השביעי, מסכם את הממצאים שעלו ומתייחס למודל התיאורטי המחבר את שלושת פרקי הממצאים. באמצעות מודל זה, אני טוענת כי שלושת הנדבכים שנחקרו: מעמד, שיח, ואסטרטגיה, מקיימים יחסי גומלין ומשפיעים אחד על השני, ויחד יוצרים את מה שאני מכנה, "מרחב ההשפעה" של המשפחות: זהו המרחב המתאר את האופן שבו המשפחות פעלו לצורך השפעה על תהליכי שחרור שבויים במדינת ישראל, אשר בו חלו השינויים המשמעותיים לאורך השנים כמו כן, אותו פרק מציע רעיונות להמשך מחקר בנושא. פרק הנספחים האחרון, מציג את הניתוחים השונים שנערכו על כלל עסקאות השבויים בישראל, כחלק מתהליך המחקר.

1. סקירת ספרות

1.1 יחסי צבא חברה בישראל

הספרות התיאורטית על יחסי צבא-חברה בישראל היא ספרות ענפה, הייחודית לישראל בעקבות מרכזיות הצבא והמלחמה בה, זאת בהשוואה לחברות קטנות אחרות. מאז תקופת טרום המדינה הצבא והצבאיות תופסים מקום מרכזי בחברה הישראלית. בולטות הצבא באה לידי ביטוי הן בתחום הפרטי והן הציבורי: משאבים כלכליים רבים מוקצים לעניינים ביטחוניים, סוגיות צבא וביטחון תופסות מקום מרכזי בסדר היום בתקשורת, השירות הצבאי מהווה מוקד מחלוקת ציבורית והנושא הצבאי מקבל תשומת לב רחבה באקדמיה הישראלית (רוזנהק, ממן ובן ארי, 2003). מרבית הספרות מתארת שינוי עמוק שחל ביחסי הצבא והחברה בישראל. מאז שנות ה-70, מרכזיותה של הצבאיות בחברה הולכת ויורדת וההגמוניה הצבאית בחברה הישראלית הולכת ומתערערת, יחד עם ערעור הקונצנזוס הציבורי בנוגע לסוגיות ביטחוניות. את השינוי ניתן להבין בין היתר כתהליך של שינוי מחברה קולקטיביסטית ממלכתית, לחברה אינדיבידואליסטית, בדומה לשינויים שחלו במדינות רבות בעולם ולהתערערותה של חברה אזורית, נפרדת ממוסדות השלטון. ספרות תיאורטית רבה מנסה להבין ולנתח שינויים עמוקים אלו ביחסי החברה והצבא בישראל (בן אליעזר, 2003; רוזנהק, ממן ובן ארי, 2003; בן אליעזר, 2012; לוי, 2007; לוי, 2014).

מאז הקמתה של מדינת ישראל ובמשך שנים, הייתה המדינה "אומה במדים" (בן אליעזר, 2003). מימי הקמתה הונהג בישראל חוק גיוס חובה ותהליך הקמתה ובנייתה היה רצוף מלחמות שהפכו את הצבא לאמצעי מרכזי לבינוי האומה (יזרעאלי, 1999). צה"ל עוצב ככוח שאחראי להבטיח את קיומה ואת עצמאותה של המדינה, ומראשיתו נתפס כצבא העם. הצבא היה מוקד לסולידריות ואחדות של האזרחים במדינה החדשה ושימש ככלי ליצירת ה"יהודי החדש". השירות הצבאי הוגדר כמרכזי בהשתייכות הלאומית והאזרחית וכך נוצר הקשר ההדוק שבין יהדות, גבריות ושירות צבאי, מה שמכונה בספרות "השילוש הקדוש" ומכונן את גבולות האזרחות האופטימאליים: התפיסה ההגמונית לפיה הישראליות האידיאלית פירושה להיות גבר, יהודי ולשרת בצבא (ששון לוי, 2006). החברה הישראלית בעשורים הראשונים למדינה הייתה חברה מגויסת: המדינה, בעיקר באמצעות הצבא, גייסה קבוצות חברתיות שונות באמצעים סמליים ומעשיים למען מימוש יעדיה. הדבר התבטא בתפקידו של צה"ל ככור היתוך ובהנחה הרווחת כי כל שכבות האוכלוסייה נפגשות בצה"ל והן שוות זו לזו (לומסקי-פדר ובן ארי, 2003). מרבית אוכלוסיית ישראל התנסתה בשירות צבאי ממושך שעיצב את זהותה, הביא להווייה משותפת בין הדורות והעדות במדינה והפך לאחד מהעקרונות המרכזיים המארגנים את החברה הישראלית (קימרלינג, 1993).

בתיאור הצבא כ"צבא העם" והחברה הישראלית כ"אומה במדים" משתקף הקשר ההדוק שבין אזרחות וצבא במדינת ישראל. היחס בין הצבא לאזרחות בישראל התבסס (ויש הטוענים, מתבסס עד היום), על הגישה הרפובליקנית, המציבה את חיי הקהילה כנעלים על החיי הפרט, ולכן אזרחותו של הפרט מוגדרת על פי תרומתו לקהילה, ובמקרה הישראלי באופן ברור, דרך השירות הצבאי. באופן זה, מבנה השירות הצבאי יוצר מבנה אזרחות היררכי, בו אלו שנתפסים כתורמים פחות או אינם תורמים כלל, נהנים פחות מהמשאבים החומריים והמוסריים של הקהילה (ששון-לוי, 2006; לוי, 2014).

תור הזהב של ה"אומה במדים" התרחש מיד לאחר מלחמת ששת הימים בעקבות הניצחון שהפתיע רבים ובמידה מסוימת הצדיק את מרכזיותו של הצבא בחברה (בן אליעזר, 2003). שיח הביטחון, אותו הנהיגה המדינה, תפס מקום מרכזי באותה התקופה והקיף כמעט את כל תחומי החברה. בהתאם, הביקורת כלפי הממסד הביטחוני והצבאי היה מועטה ביותר. היחסים בין הצבא לבין האליטות הפוליטיות התנהלו כמעט ללא מעורבות ציבורית, והדיון בנושאי ביטחון באותן שנים נחשב לנחלתם הבלעדית של מדינאים ואנשי צבא, מחוץ למעגל הוויכוח הציבורי (לוי, 2014; הרמן, 2004). גם התקשורת הייתה פרו-ממסדית באופן ברור וגילתה תמיכה במדיניות הממשלה (פרי, 2001).

עם זאת, מאז שנות השבעים החלו להופיע תהליכים של חוסר הסכמה ופרגמנטציה בחברה הישראלית בנוגע לסוגיות צבא וביטחון. מלחמת יום הכיפורים מסומנת בספרות כנקודת המפנה ביחס החברה לצבא כאשר זו הביאה לכרסום באמון הציבור במערכת הביטחון ופגעה קשות בתפיסת צדקת המנהיגות. מלחמת לבנון הראשונה, המשיכה לפגוע בתפיסה זו והביאה עמה תהליך הדרגתי של ערעור המודלים ההגמוניים המקובלים ושל 'שחיטת פרות קדושות' (פרי, 1999; הורוביץ וליסק, 1996). לאחר מלחמת יום הכיפורים, מלחמת לבנון והאינתיפאדה הראשונה, החלו להופיע סדקים בהגמוניה הרווחת אשר באו לידי ביטוי בקבוצות חברתיות המציגות קול שונה, המתנגד לראשונה למדיניות הביטחון של המדינה ומותח ביקורת על צה"ל. ההתרופפות בקונצנוס הלאומי פגעה במעמדו של צה"ל בחברה הישראלית, כמו גם באחוזי הגיוס והתפיסה של השירות ככלי להגשמה אזרחית, והעלתה את פתיחותה של החברה והאקדמיה לבחון את הממסד הביטחוני באור ביקורתי (לומסקי-פדר ובן ארי, 2003; רוזנהק, ממן ובן ארי, 2003).

בד בבד עם ערעור אתוס הביטחון, ובהשפעת תהליכים דומים בעולם המערבי כולו, החלה להתגבש בישראל מערכת ערכים חדשה. מאז שנות השמונים וביתר שאת בשנות התשעים, החלה החברה הישראלית לאבד את מאפיין האחידות שלה והפכה למצבור של קהילות. אוחנה וויסטרין (1997) מכנים זאת בשם "הפרטת הישראליות": התגבשות זהויות אוטונומיות המתמקדות בזהותן הפרטיקולרית (אוהנה

וויסטרך, 1997). היה זה תהליך של מעבר מחברה קולקטיביסטית לאינדיבידואליסטית, בהתאם לתהליכים חברתיים וכלכליים ברחבי העולם (לוי, 2007). הגישה החדשה עוררה את השיח האנטי-מיליטריסטי והקולות הביקורתיים נגד הצבא ואף את עליית מעמדם של ערכים אינדיבידואליסטים בצה"ל עצמו (לוי, לומסקי פדר והראל, 2007).

תופעה זו, מוסברת בין היתר בספרות כהפרת המשוואה הרפובליקנית. לוי (2014) מסביר, כי עלייה ניכרת בנטל הביטחוני לא אוזנה על-ידי עלייה בתגמולי המעמד הבינוני, אשר רק פחתו. התפתחותה של החברה הישראלית לחברת כלכלת שוק הובילה לכך שהמעמד הבינוני ביסס את הדומיננטיות שלו גם ללא ההקרבה הצבאית כמנגנון המקנה לגיטימיות. ערכי חברת השוק: הגלובליזציה, החומרנות, האינדיבידואליזם והתחרותיות, העלו את הנטל הצבאי והפכו אותו לכבד במונחים יחסיים. במקביל, קבוצות שלא התבלטו בתרומתן הצבאית, כמו החרדים והאזרחים הפלסטינים, הצליחו לצבור הישגים ללא תלות במבחן השירות הצבאי. במצב זה, פחתה נכונותו של המעמד הבינוני החילוני להמשיך לתחזק את הצבא, גברו התנאים שהציב להמשך הקרבתו וניכרה הרפיה חלקית בנאמנותו לחשיבה הצבאית (לוי, 2014).

השינויים שחלו בחברה הישראלית וגיבוש מערכת הערכים האינדיבידואליסטית השפיעו עמוקות על החברה אך, יחד עם זאת, יש הטוענים כי למרות שינויים אלו, החברה הישראלית נותרה ועודנה חברה פטריארכלית, ובייחוד בעתות משבר היא נוטה לשוב לדפוסים אידאולוגיים אלו (ישראלי ורוסמן סטולמן, 2014; פרי, 2001; פרי, 2008; לבל, 2007). שיעורי המוטיבציה לשירות קרבי נשארו יציבים, גם בשנות התשעים, ורמת האמון הציבורי בצה"ל נותרה גבוהה (ישראלי ורוסמן, 2014). בנוסף, יש הטוענים כי המיליטריזם בחברה הישראלית לא נעלם, אלא לבש צורות אחרות, וגם היום, האזרחות הישראלית עדיין נקשרת במידה רבה לשירות הצבאי ומגדירה את יחסי הכוח בחברה (קרימלינג, 1993; ששון לוי, 2006).

בנוסף, הספרות מעלה כי החל מהמאה ה-21 שוב חלו שינויים ביחסי הגומלין בין החברה לצבא בישראל, וככל הנראה היה מוקדם לקבוע כי התהליך אשר תואר מעלה הוא תהליך חד כיווני ברור. עם כישלון ועידת הפסגה בקמפ דייוויד ופרוץ האינתיפאדה השנייה, נקטעה האופוריה של 'מזרח תיכון חדש' והשיח הביטחוני חזר בגרסה חדשה. בתקופה זו, התעצבה שוב התפיסה כי נגזר על החברה הישראלית לחיות על חרבה בעתיד הקרוב לעין, וכי הסכסוך הוא חסר פתרון. נטייה זו התחזקה עם הנסיגה מרצועת עזה, התקפות הטילים על אזור עוטף עזה, מלחמת לבנון השנייה ומבצע 'עופרת יצוקה' (לוי, 2010). בן אליעזר טוען, כי אירועים אלו העבירו את ישראל ממצב של שלום פוטנציאלי למצב של מלחמה ותרמו להתפתחות המסקנה כי 'אין פרטנר לשלום' ועל כן הפתרון היחידי לסכסוך הישראלי פלסטיני הוא שימוש בכוח. פרשנות זו, לדבריו הייתה משותפת לרוב הציבור הישראלי ובכלל זה להנהגה המדינית והצבאית. יש

לציין כי פרשנות זו אינה ייחודית לישראל. בעולם שלאחר 11 בספטמבר נהיו תפיסות אלו מקובלות בעולם המערבי כולו, כך שהתגובה הישראלית מוצבת בתוך הקשר בין לאומי מוכר (בן אליעזר, 2012). יש הטוענים כי מגמה זו המשיכה גם בתקופת מבצע 'צוק איתן', ובאה לידי ביטוי בנכונות החברתית לקבל מספר גבוה של חללים וחל פיחות בתסמונת ה'רגישות לחללים' (לוי, 2015; ישראלי ורוסמן, 2015).

יש הטוענים, כי העלייה בתחושת האיום הביטחוני בשנות האלפיים והתעצמות זירת הביטחון, היא זו שהובילה לירידה בפיקוח החיצוני על הצבא ובמידת הביקורת כלפיו, ולחזוק מחודש של הערכים הלאומיים והאתוס הצבאי (בן אליעזר, 2012; לבל, 2007). ביטוי נוסף למגמה זו, הינה התחזקות קבוצות אידיאולוגיות שונות בקרב הצבא אשר ניסו "להחזיר את הגלגל אחורה", לספק תרבות נגד לערכים הפוסט מודרניים בצבא ולפעול להשבתם של ערכים אידיאולוגיים מסורתיים. דוגמא לקבוצה כזו היא הציונות הדתית, אשר לה השפעה מהותית על תהליכי הדתה בתוך הצבא (לבל ולוביש עומר, 2006).

לסיכום, נראה כי החל משנות השבעים חלו שינויים מורכבים ועמוקים ביחסי החברה והצבא בישראל. נקודת השבר ביחסי צבא-חברה בישראל מסומנת בספרות במלחמת יום הכיפורים, אז מעמדו של צה"ל בחברה החל להתערער יחד עם הקונצנזוס החברתי בנוגע לסוגיות ביטחוניות. התהליך המשיך בהדרגתיות והגיע לשיאו בשנות התשעים. על אף האמור לעיל והשינוי המורכב בערכים וביחס למערכת הביטחון, לא ניתן להצביע על מגמה חד כיוונית ברורה, שכן אירועים שונים במהלך העשור הראשון של המאה ה-21 הובילו לירידה בתחושת הביטחון ועליית השיח הביטחוני בצורה חדשה. תהליכים אלו מעידים על כך שלא ניתן להצביע על ביטולו של שיח אחד על פני האחר בחברה הישראלית, כי אם על מערכת יחסים מורכבת בין מערכות אידיאולוגיות שונות. שינויים אלו מסבירים במידה רבה את השינויים שחלו ביחסי המשפחה עם הצבא בישראל כפי שאציג בחלק הבא, וכן את השינויים שחלו במעמדן ובתפקידן של משפחות השבויים והנעדרים, כפי שמחקר זה יראה בהמשך.

1.2 המשפחה בחברה הישראלית ויחסי צבא, חברה ומשפחה

1.2.1 המשפחה בחברה הישראלית

למוסד המשפחה מקום מרכזי בחברה הישראלית, עוד מראשית ימי הציונות. כמו תנועות לאומיות אחרות בנות זמנה, גם לציונות הייתה אידיאולוגיה ברורה בסוגית המשפחה. אידיאולוגיה זו ראתה במשפחה כלי מרכזי ליצירתו, לגידולו ולחינוכו של 'היהודי החדש' (סטולר-ליס, 2003). עם זאת, שנים רבות התעלם המחקר הסוציולוגי בישראל ממרכזיותה של המשפחה באידיאולוגיה הציונית. החוקרים הצביעו על צמיחת מסגרות החינוך הקיבוצי המשותף כאלטרנטיבה הציונית המרכזית למשפחה, ומתוך כך כפרו

בחיבתה של המשפחה באידיאולוגיה הציונית. כך, למשל, טענה שמגר הנדלמן (1995), כי האידיאולוגיה הציונית תפסה את המשפחה כ"כלי קיבול פסיבי לשינויים החברתיים החדשניים" (שמגר-הנדלמן, 1995, 141). יתר על כן, המשפחה נחשבה בדרך כלל כקשורה לערכים ולנורמות יהודיים מסורתיים ואלו היו "מכשול אפשרי בדרך להגשמת אחת ממטרותיה המרכזיות של הציונות- יצירת אדם יהודי חדש" (שמגר-הנדלמן, 1995, 141; Shamgar-Hendelman, 1991). מאחר והסוציולוגים תפסו את המשפחה כיחידה חברתית פסיבית, תשומת לב רבה הופנתה למשפחה כיחידה המגדלת ומחנכת ילדים, במטרה למנוע העברתם של מנהגים וערכים גלויים לדור הבא (Sussman & Settles, 1993, בתוך שמגר-הנדלמן, 1995), ולא כיחידה אקטיבית המשפיעה על החברה הסובבת אותה (שמגר-הנדלמן, 1995).

ואכן, הדפוס שאפיין את הקיבוץ בתחילת דרכו, הוא מן המפורסמים בתולדות היישוב ועידן החלוציות, כאשר רוב התפקידים המסורתיים של המשפחה, הוטלו בקיבוץ על מסגרות אחרות: החל ממטבח וחדר אוכל משותף, וכלה בבתי ילדים כוללים, וביקור הילדים בשעות אחר הצהריים היה הביטוי הגלוי העיקרי של דפוס המשפחה (רפאל וויטמן, 1986). עם זאת, למרות חשיבותן הסמלית הגדולה, המסגרות הקיבוציות של החינוך המשותף היו נגישות לאחוז קטן בקרב אנשי היישוב העברי בארץ, לא כל שכן בקרב הציבור היהודי בעולם. לפיכך, השאיפה הציונית ליצירתו של 'האדם החדש' או 'היהודי החדש' תורגמה לתביעה חד-משמעית מהאם היהודייה ומהמשפחה היהודית לגידול וטיפול של אותו 'אדם חדש'. תביעות אלו הועברו להורים ולכלל האומה הן במפורש ובגלוי, והן באופן סמוי בערוצים יומיומיים כמו ספרות ילדים וספרי הדרכה להורים (סטולר-ליס, 2003).

אחד מתפקידיה המרכזיים של המשפחה היהודית בישראל עם קום המדינה, היה הגדלת הילודה, והדבר בא לידי ביטוי גם במדיניות מוסדית. בשנות החמישים התעצבה מדיניות הפריור בישראל שהניחה כי שליטה בילודה תהווה את אחד הפתרונות ל"איום הדמוגרפי" (Solomon, 1991; ברקוביץ, 1999; השילוני-דולב, 2004). החשש שמא היהודים לא יהיו רוב אזרחי המדינה התווה את סדר היום הפוליטי של החברה הציונית מראשיתה והביא לעידוד מסיבי של הילודה. בהיבט זה יש הטוענים כי באותן שנים התמסד במדינה "פולחן פוריות", אשר הביא למיסודה של מדיניות לעידוד ילודה והלאמת הרחם הנשי (ברקוביץ, 1999). מדיניות זו, הופנתה בעיקר כלפי נשים והתבטאה למשל, בהכרזתו של ראש הממשלה דוד בן גוריון על פרס כספי לאימהות שיילדו עשרה ילדים או יותר (ברקוביץ, 1999), או בחקיקת "חוק גיל הנישואין" ב-1950, אשר עסק בנשים בלבד ובסוגיית אימהותן (מלמד, 2004). חקיקת "חוק שירות הביטחון", אשר הגדיר את השירות הצבאי כהתגלמות האזרחות הישראלית, ופטר משירות צבאי נשים

נשואות, הגדיר ומיסד את תפקידן של הנשים במערכת הנישואין כבעלות פונקציה אחת בלבד - אימהות, והדגיש את חובתן הלאומית להפוך לאימהות יהודיות (ברקוביץ, 1999).

הגדלת הפריון המשיכה להיות משימה מרכזית של המשפחה הישראלית בעשוריה הראשונים של המדינה, כך גם באופן מוצהר. ב-1967, עם הכללת שטחי יהודה, שומרון וחבל עזה כחלק ממדינת ישראל, הכריז דוד בן גוריון כי הגדלת שיעור הילודה של היהודים הוא דבר חיוני לקיומה של המדינה (Solomon, 1991). "פולחן הפוריות", בא לידי ביטוי עד היום, כאשר ישראל נחשבת לאחת המדיניות המערביות אשר משקיעות את המשאבים המשמעותיים ביותר ביחס לגודל האוכלוסייה בטיפולי פוריות ומחקר בנושא (השילוני-דולב, 2004; Solomon, 1991). פוגל-ביז'אוי מוסיפה, כי אין מדובר רק באיום הדמוגרפי אשר ניתב את המדיניות הממשלתית לתפקידה של המשפחה הישראלית בהגברת הפריון, כי אם גם ההכרה הרשמית בדרישותיהם של חוגים אורתודוקסיים יהודיים, אשר מקדשים את מוסד המשפחה ואת קיום מצוות "פרו ורבו ומלאו את הארץ" (פוגל-ביז'אוי, 1999).

יחד עם זאת, מדיניות ממשלתית לבדה לא יכולה להסביר את נכונותם של אזרחים להפוך להורים ולשם כך יש לבחון את גם את הספרה החברתית-תרבותית בישראל, בכל הנוגע למשפחה ופריון (השילוני-דולב, 2004). לא זאת בלבד, אלא שהספרות מצביעה על כך שבעוד שבחברות בתר תעשייתיות וליברליות-חברות פוסט מודרניות, איבדה המשפחה את מרכזיותה, החברה הישראלית עדיין נתפסת כחברה בעלת רמת משפחתיות גבוהה ביחס למדינות ברמת הכנסה ותיעוש דומות עם שיעור ילודה גבוה, שיעור גירושין נמוך, ומיעוט יחסי של לידות מחוץ לנישואין. (פוגל-ביז'אוי, 1999; פרס וכץ, 1991; אוקן ואוליבר, 2009). את ההסבר לרמה הגבוהה יחסית של המשפחתיות בישראל, מושג המתאר את המרכזיות מוסד המשפחה בחיי הפרט והכלל (פוגל-ביז'אוי, 1999; פרס וכץ, 1991), ניתן למצוא בגורמים חברתיים שונים בנוסף למדיניות המוסדית.

אחד הגורמים המופיעים בספרות המסבירים את רמת המשפחתיות בישראל, הוא תפיסת האיום הביטחוני והסכסוך הישראלי-פלסטיני, כאשר אחד המישורים בהם מתרחש מאבק על השליטה הוא המישור הדמוגרפי. כדי לשמור על השליטה במידת ישראל, על הקהילה היהודית להבטיח את היותה רוב בקרב אזרחי ישראל (פוגל-ביז'אוי, 1999). האיום הדמוגרפי מצטרף לאיום החיצוני על המדינה מצד אויביה, אשר גורם לחלק מהישראלים להאמין שעליהם ללדת בנים שיגנו על המולדת, או מספר רב של ילדים מתוך חשש שמא ייפול אחד מהם בפעולות מלחמה או טרור (פרס וכץ, 1991; השילוני-דולב, 2004). בנוסף, השואה אשר הותירה ניצולים ללא קשרים משפחתיים, היותה גם היא מניע להקמת משפחות גדולות. תפיסה זו הייתה קיימת בעיקר בעשוריה הראשונים של המדינה, אולם ניתן להניח כי ההורים

הניצולים חינכו את ילדיהם לחשיבות ערכי המשפחה (השילוני-דולב, 2004). לבסוף, מרכזיותה של הדת והמסורת בזהות ובחברה הישראלית, הן ברמה הערכית והן ברמה המוסדית, יכולה גם היא להסביר את מרכזיותה של המשפחה בחברה, כאשר במסורת היהודית ההשקעה בגידול וחינוך צאצאים מקבלים תוקף מיוחד (אלמוג, 2004; פרס וכץ, 1991). כל אלו מצביעים על כך שמתקיימת סימביוזה בין המדיניות הממשלתית לספירה החברתית-תרבותית והשפעה הדדית. יתרה מזאת, כאשר המשפחה ממוסדת, כמו בישראל, המשפחה היא עניין ציבורי-פוליטי מובהק, ורק לאחר מכן עניין פרטי. כלומר בישראל, מוסד המשפחה הוא נכס לאומי, לפני שהוא עניינו הפרטי של האזרח (פוגל-ביז'אווי, 1999).

יחד עם זאת, ראוי לציין ששינויים חברתיים, ערכיים וכלכליים אשר אירעו בחברות ליברליות והפקיעו מידי המשפחה את תפקידיה ההיסטוריים-ייצור ורבייה, השפיעו אף על המשפחה הישראלית ועל תפקידיה בחברה, גם אם לא בהיבטים של ירידה ברמת המשפחתיות (פוגל-ביז'אווי, 1999). אחד השינויים הבולטים במשפחה הישראלית, היא שכיום לצד הדפוס המשפחתי 'המסורתי' בישראל הולכים ותופסים כיום מקום דפוסי משפחה חלופיים ומגוונים. שינוי זה הוא תוצר של תהליך אינדנדיזאליזציה כללי בחברה אשר במסגרתו גם המשפחה עוברת תהליך כזה, ומרכז התא המשפחתי עובר לפרט, רצונותיו ושאיפותיו. אחד הביטויים המובהקים לכך הוא השיח הדומיננטי החדש המאופיין במושגים כמו העדפה מינית, הזכות להנשא, זכויות הוריות, זכויות האשה וזכויות הילד (פוגל-ביז'אווי, 1999).

מאפיין נוסף של שינוי, הוא העלייה העקבית והמשמעותית החל משנות השישים ברמת ההשכלה האקדמית של נשים והצטרפותן המסיבית לשוק העבודה. החל מלאחר מלחמת ששת הימים הפכו משפחות עם שני מפרנסים לדגם הנפוץ בישראל (יזרעאלי, 1997; אוקן ואוליבר, 2009). הדבר הוביל לשינויים משמעותיים ביחסים בתוך המשפחה, בין היתר תופעת "האבות החדשים" הנחקרת בספרות, גברים אשר החברה מתירה להם לגלות תכונות "נשיות" כגון רגישות, עדינות ואמפתיה, ומאפשרת להם לבצע מטלות שבעבר נחשבו "אימהיות", במיוחד בכל הנוגע לטיפול בילדים (פוגל-ביז'אווי, 1999; גליקמן, אורן ולוין-אפשטיין, 2003). מחקרים שונים אשר בחנו את התופעה בישראל, מצביעים על תהליך של שינוי שחל בשיח ובפרקטיקות של אבהות בישראל לקראת מעורבות רבה יותר של האב בחיי המשפחה וילדיו (אלמוג 2004; גליקמן, אורן ולוין-אפשטיין, 2003). יחד עם זאת, יש לציין כי המציאות בישראל עדיין רחוקה משוויון שכן למרות השיעורים הגבוהים ביותר של תעסוקת נשים, התפיסה התרבותית הרווחת לצד המדיניות החברתית, עדיין ממקמים את תפקיד האישה קודם כל כאחראית למוסד המשפחתי ורק לאחר מכן כעובדת מחוץ לבית (גליקמן, אורן ולוין-אפשטיין, 2003; הקר ופרנקל, 2005; עירן-יונה, 2013).

לסיכום חלק זה, ניתן לומר כי למשפחה מאז ראשית הציונות תפקיד משמעותי בחברה הישראלית. האידאולוגיה הציונית, ראתה במשפחה כלי מרכזי ליצירתו, לגידולו ולחינוכו של 'היהודי החדש', ואילו המחקר הסוציולוגי בתחום לא ראה במשפחות כגורם אקטיבי בעיצוב החברה, כי אם ככלי קיבול פסיבי לשינויים החברתיים החדשניים, בעיקר בשל הדגם הייחודי של מוסד המשפחה בחברה הקיבוצית. עם קום המדינה, למשפחה היהודית נודע תפקיד מרכזי בחברה בהגדלת הפריון כמענה לאיום הדמוגרפי. תפקיד זה בא לידי ביטוי במדיניות ממשלתית ברורה לגבי הגדרתה של המשפחה, וביתר שאת הגדרתה של אם יהודייה, אשר תפקידה ללדת ילדים ולטפל בהם, וזאת למען אינטרסים חברתיים ולאומיים. כמו כן, גורמים חברתיים נוספים הניזונים מתפיסת האיום הביטחוני, מהשלכות השואה ומהמסורת היהודית, הובילו לכך שהמשפחתיות תופסת מקום מרכזי בחברה הישראלית. עם זאת, בשנים האחרונות ניכרת מגמת שינוי אשר מערערת במעט את ההיבטים המסורתיים של המשפחה, כפי שקרה בחברות פוסט מודרניות אחרות. שינויים אלו באים לידי ביטוי בעיקר ביחסים שבתוך המשפחה. באופן כללי נראה, כי למרות שהספרות מצביעה על כך שבחברות בטר תעשייתיות וליברליות, איבדה המשפחה את מרכזיותה, החברה הישראלית עדיין נתפסת כחברה בעלת רמת משפחתיות גבוהה ביחס לחברות ליברליות אחרות. משפחתיות, כפי שהוגדר לעיל, היא מרכזיות המשפחה בחיי הפרט והכלל. בהתאם למה שתואר מעלה, נראה כי מרכזיות מוסד המשפחה בחיי הפרט בישראל, קשורה קשר הדוק למרכזיות של מוסד המשפחה בחיי הכלל, הקולקטיב הלאומי (פוגל-ביז'אווי, 1999).

השינויים בתפקיד המשפחה בחברה הישראלית נחקרים בהקשרים שונים ומגוונים. מחקר זה, עוסק בצורה מועטה בשינויים שחלו בתוך המוסד המשפחתי, אם כי מתייחס גם לסוגיה זו במיוחד בתפקיד האימהות בהקשר של פעילות משפחות השבויים והנעדרים. עוד הוא מראה, כי המשפחתיות אכן מהווה מקור לגיטימציה מרכזי עבור פעילותן של משפחות השבויים והנעדרים, כפי שהיא בחברה הישראלית. עיקר התמקדותו של המחקר הוא בשינויים שחלו במעמד המשפחות בחברה הישראלית בהקשר של יחסי הגומלין בין המשפחה, החברה והצבא. הקשר זה, מקבל גם הוא תשומת לב מחקרית בספרות האקדמית ויסקר בנפרד בחלק הבא.

1.2.2 יחסי משפחה-חברה-צבא בישראל

כפי שהצגתי בחלקה הקודם של הסקירה, למשפחה הישראלית מאז הקמת המדינה, נודע תפקיד לאומי ביצירת האדם היהודי חדש ובהגברת הילודה, ובכך היא היוותה עניין ציבורי-פוליטי, ורק לאחר מכן עניין פרטי. בהתאם לתפקיד זה, באשר ליחסי צבא-משפחה, בעשורים הראשונים של המדינה שימשה המשפחה סוכן התומך במודל ההגמוני ומגויס לצורכי הלאום. מראשיתו זיהה הצבא את המשפחה הישראלית

כמוסד אשר היחסים עמו ישליכו על מעמדו בחברה הישראלית (Herzog, 2004). מאחר ומדובר בשני מוסדות העשויים להימצא בעימות מתמיד (Segal, 1986), עלה הצורך של הצבא לבצע קואופטציה של המשפחה. הצהרתו של בן גוריון, "תדע כל אם עבריינה שמסרה גורל חיי בנה לידי מפקדים ראויים לכך" היוותה מעין אמנה חברתית-משפחתית, לפיה המשפחה מוסרת את הטיפול בבנה לצבא, ונחקקה כך בתודעת הציבור. תפקידה של המשפחה כסוכנת חיברות, התחיל לפני הגיוס לצבא, אז נתפסה המשפחה כ"כן שגור", וכבעלת השפעה על נכונותו של הבן להיענות לחובתו הלאומית (סופר, קסן ושוחט, 1992), והמשיכה במהלך השירות כאשר המשפחה ליוותה את החייל כ"תומך לחימה" (כץ, 1997; גון-גרוס, 2003). למשפחה אם כן, הוקנה מקום מיוחד בעיצוב ההגמוניה של התרבות הישראלית ביחסי חברה-צבא בישראל. יחד עם זאת, באותה תקופה הייתה הפרדה ברורה בין שני המוסדות: הצבא והשיח הביטחוני שלט על הספירה הציבורית, בעוד שהמשפחה המשיכה להשתייך לספירה הפרטית. כתוצאה מכך, התערבותה של המשפחה בחיי הצבא הייתה מועטה ביותר (Herzog, 2004). התופעה של מעורבות הורים בצבא, החלה בשנות השבעים, בעידוד של הצבא. מפקדיו ראו בה עוד דרך בלתי פורמאלית לחיבור בין הצבא לחברה, העשויה לחזק את ההשתתפות והמעורבות הכוללת, האופיינית כל כך למדינת האומה-במדים. כך נוצרו הבסיסים הפתוחים, ימי החיל וביקורי ההורים בשבתות (בן אליעזר, 2003).

ואולם, השינויים העמוקים שחלו ביחסי חברה-צבא בישראל ותוארו בתחילת פרק המבוא, לא פסחו על יחסי המשפחה והצבא. עם ירידת מעמדו של צה"ל בחברה הישראלית, לצד שחיקת הקונצנזוס החברתי בנושאי צבא וביטחון, מאמצע שנות השמונים וביתר שאת בתחילת שנות התשעים, מעורבות ההורים בצבא הלכה וגברה (בן אליעזר, 2003; Herzog, 2004). מעורבותם החלה ללוש אופי ביקורתי יותר ויותר וקולם של ההורים החל להישמע יותר במרחב הציבורי בכל הנוגע לשירות הצבאי של ילדיהם. ככל שהקול המשפחתי גבר בזירה הפוליטית והציבורית, כך הוא גם חדר לתוך הצבא והגבולות הברורים שבין צבא למשפחה החלו להתערער. בניגוד להורי החיילים בעבר, ההורים מאותה התקופה היו ברובם ילידי ישראל, שירתו בצבא, הכירו את מערכת הביטחון ולא נרתעו מעימות עמה (סופר, קסן ושוחט, 1992). על רקע מלחמת לבנון הראשונה, החלו להופיע תנועות מחאה עוצמתיות כמו 'הורים נגד שתיקה', 'משפחת הבופור', ותנועת 'ארבע אימהות', אשר השמיעו את קולם של ההורים והביעו את התנגדותם ללחימה בלבנון ולמחיר שגבתה (הרמן, 2004; Herzog, 2004; דורון ולבל, 2003). גם בתאונות האימונים של שנות התשעים נשמע קולם של ההורים ולראשונה הם שתבעו לחקור את האירועים (בן אליעזר, 2003; דורון ולבל, 2003). בפרט, החל להישמע הקול הנשי והאימהי במגוון תנועות המחאה הפוליטיות, אשר הביעו עמדות שונות בשאלות של צבא וביטחון, כגון מחסום watch, נשים בשחור, ארבע אימהות, קואליציית

נשים למען השלום, אימהות נגד שתיקה, זוכרות ועוד. ארגונים אלו ביקשו להנכיח עמדות שונות בנושאי צבא ובטחון שמבוטאות מתוך שיח נשי אימהי (גלבול, 2003). תנועת 'ארבע אימהות' אשר פעלה בסוף שנות ה-90 והדגישה את הקול האימהי והנשי, זכורה במיוחד בשל השפעתה על השיח הציבורי ועל מקומה, כך טוענים בספרות, בהחלטה לצאת מלבנון (Lieberfeld, 2009).

שינויים משמעותיים אלו מיוחסים בספרות גם למידת מעורבותם של ההורים השכולים, אשר לטענתו של בן אליעזר, הפסיקו להשלים עם מדיניות הצבא המנסה למצוא צידוק למותם של צעירים בצבא (בן אליעזר, 2003). טענה זו הורחבה על ידי לבל (2008), אשר ניתח את מחאתם של ההורים השכולים ומעמדם בחברה הישראלית על פני השנים. לדבריו, מקום המדינה ועד למלחמת יום הכיפורים, במסגרת תרבות רפובליקנית מגויסת, אשר העלתה על נס אתוס התנהגותי מערבי של איפוק והימנעות מהפגנת רגשות, נותבו ההורים השכולים להתנהגות מאופקת, ממלכתית, וקיבלו על עצמם את מה שלבל מכנה 'מודל השכול ההגמוני' – השכול כסמל לגבורה והקרבה (לבל, 2008; דורון ובל, 2003). ואולם, מאז מלחמת יום הכיפורים, מודל זה השתנה למודל 'השכול הפוליטי', ובהמשך למודל 'אנטי צבאי'. אז החלו ההורים השכולים לפנות אל זירות ציבוריות חלופיות – הזירה התקשורתית ובקרב החברה האזרחית, שם הם ביטאו שיח מחאה שבמסגרתו לא רק שהמשפחות הוצגו כ"קורבן", אלא שהממשל הישראלי סומן כ"תוקפן" האשם בכאבן. מסגרות הפרשנות של מסריהם והתקשורת בינם ובין החברה היו בבחינת שינוי מהפכני ביחס למפגש הממלכתי של החברה עמם באתרים הציבוריים הישנים (לבל, 2008). נוה (1993), מתארת גם היא את שינוי השיח המלווה את ירידת תרבות השכול ההגמונית. לדבריה, בעבר בלט 'קול האב', המייצג את הלאום ושולח אותו לקרב. אולם משנות התשעים, היא טוענת, ניתן להבחין בשיח הציבורי, בבולטות של 'קול האם', המדגיש את חשיבות החיים וחותר תחת המיליטריזם והמאצ'ואיזם הגברי, הנקשר לתרבות השכול המסורתית (נוה, 1993).

מעורבותם של ההורים המשיכה לבוא לידי ביטוי עם תחילתה של המאה ה-21. מספר ארגוני ההורים ותנועות מחאה המשיכו לפעול גם אחרי היציאה מלבנון, וארגונים חדשים הוקמו במלחמת לבנון השנייה, כמו ארגונים של חיילי מילואים והורים שכולים. אלה מחו על תפקודו של הצבא במלחמה, שלטענתם גרם לקורבנות שהיה ניתן למנוע (לוי, 2015). עם זאת, בהתאם לשינויים שהצגתי ביחסי חברה צבא החל משנות האלפיים, אשר החזירו במידה מסוימת את השיח הביטחוני, יש גם הטוענים כי החל מתקופה זו חל שינוי במערכת יחסים זו וההורים נסוגו באופן מסוים מהתערבותם בתחום הצבאי (לבל, 2007; ישראלי ורוסמן, 2015). בנוסף, יש הטוענים כי בניגוד לשיח השכול האנטי מלחמתי שהתקיים ממלחמת לבנון הראשונה עד מלחמת לבנון השנייה, בשנים האחרונות התפתח שיח חדש בחברה

הישראלית, גם בקרב ההורים השכולים, המקבל את מחיר הנפגעים (לוי, 2015). ייתכן ושינוי זה נבע בין היתר, כפי שצינתי, מעלייה בתחושת האיום הביטחוני בשנים אלו וכפי שלבל (2007) מציין, תפקוד זה הוא "תלוי עיתוי, התרחשויות אובייקטיביות ותפיסות איום סובייקטיביות" (לבל, 2007).

לסיכום, נראה כי בהתאם לשינויים שחלו ביחסי חברה צבא בישראל, כך גם חלו שינויים עמוקים ביחסי הגומלין בין המשפחה לצבא. בעשוריה הראשונים של המדינה, שימשו המשפחות כגוף שכל תפקידו הוא להפקיד את הבן בידי הצבא, ובכך לשרת את האינטרסים הלאומיים והחברתיים של המדינה. תפקיד זה, אפיין את תפיסתה של המשפחה בחברה הישראלית כמוסד בעל עניין ציבורי פוליטי מובהק ורק לאחר מכן עניין פרטי, כפי שהוצג בחלקו הקודם של פרק הסקירה. ואולם, החל מאמצע שנות השמונים וביתר שאת בשנות התשעים, עם ירידת מעמדו של צה"ל בחברה הישראלית, לצד שינויים ערכיים חברתיים אשר העלו את ערכי האינדיווידואליזם בחברה הישראלית, משפחות החיילים החלו להשמיע את קולן בזירה הציבורית והפוליטית, להתערב בנעשה בצבא ולהשמיע עמדה ביקורתית יותר כלפי סוגיות צבא ובטחון. גם אם לפי הספרות, מידת מעורבותן של משפחות החיילים פחתה בעשור האחרון, הרי שניתן להניח כי מעמדם של ההורים לא ישוב להיות כשהיה בעבר, וכי מדובר בשחקנים חדשים, אשר חרגו מהתנהגותם המסורתית במרחב הציבורי. מחקר זה, מראה כיצד שינויים אלו השפיעו על מעמדן ופעילותן של משפחות השבויים והנעדרים בתקופת המחקר הנבחנת. משפחות אלו, מהוות דוגמא ליזמי מדיניות ולפעילותם של אזרחים המנסים להשפיע על מדיניות. בחלק הבא של הסקירה, אציג תיאוריות מרכזיות בתחום זה ואת השינויים שחלו במעורבותם של אזרחים בכלל, ומשפחות בפרט, בסוגיות מדיניות ביטחונית בישראל.

1.3 השתתפות אזרחית בהליך המדיניות הציבורית והביטויים לכך בסוגיות ביטחוניות בישראל

התופעה הגוברת בעולם של השתתפות פוליטית אזרחית, הניבה מחקרים מדיסציפלינות שונות אשר בחנו את התופעה, את הסיבות והגורמים להופעתה וכן את התנאים בהן השתתפות זו מובילה לשינויי מדיניות (Sabatier, 1986 ; Amenta et al, 2010 ; Meyer, 2004 ; Mintrom & Norman, 2009). חלק זה של הסקירה יעסוק במושגים תיאורטיים שונים באמצעותם ניתן לנתח את התופעה בה אזרחים מבקשים להשפיע על מדיניות בדרכים שונות, ולאחר מכן יעסוק בביטויין של תופעות אלו בישראל ביחס למדיניות ביטחוניות ובשינויים שחלו בהן עם השנים.

1.3.1. שחקנים אזרחיים ומקומם בעיצוב מדיניות – רקע כללי

היבט חשוב בקביעת מדיניות בחברות דמוקרטיות, הוא באיזו מידה דוחים או מכבדים את העדפותיהם של בני אדם (Goodin, 1993). לפי מודל אליטיסטי של קביעת מדיניות, השלטונות, הכוללים פוליטיקאים, נבחרים או ממונים, ופקידים מקצועיים, הם מקור הכוח המרכזי והמכריע. לפי תפיסה זו, לאחר שקיבלו את המנדט שלהן בהליך הבחירות, הרשויות הן אלו שאחוזות בהגה המדינה, ולפיכך הן אמונות על יוזמה ועיצוב מדיניות, בהלימה לאינטרסים שלהן (Cobb, 1983). לעומת זאת, לפי הגישה הפלורליסטית, בני אדם הם השולטים בתהליך של קביעת מדיניות, ולציבור (מונח המציין בדרך כלל התקשרויות מאורגנות ותנועות חברתיות ולא פעילות ספורדית של אנשים), יש השפעה רבה על קביעתו של סדר היום הפוליטי ועל עיצובה של מדיניות (Polsby, 1980). שני המודלים נבדלים אם כן זה מזה במונחים של חלוקת הכוח ובאסטרטגיות של השחקנים המרכזיים, והם מושפעים במידה רבה מן הסביבה החיצונית, המוסדות הפוליטיים והשחקנים, ומן התרבות הפוליטית (ישי, 1999).

מרבית הספרות כיום, מכירה בכוחו של הציבור בהשפעה על קביעת מדיניות, ומבקשת לחקור את התופעה ואת השפעה זו. ספרות מתחום המדיניות הציבורית (Mintrom & Norman, 2009 Roberts & King, 1991; Kingdon, 1995), מתחום מדעי המדינה וסוציולוגיה ובפרט מתחום חקר תנועות חברתיות ותנועות מחאה (הרמן, 2006 ; Meyer, 2004 ; Amenta et al, 2010) עוסקת במניעים המובילים אזרחים לפעול, באסטרטגיות הפעולה שלהם, ובנסיבות ובגורמים המסייעים להם להצליח בהגשמת מטרותם. שחקנים אלו, מוגדרים ומכונים בדרכים שונות, אך קיימת הסכמה על כך שיש להם כוח והשפעה בעיצוב מדיניות, באופן שמכונה "מלמטה למעלה" (Bottom up) (הרמן, 2006 ; Sabatier, 1986)

בספרות מתחום המדיניות הציבורית, שחקנים המעוניינים להשפיע על מדיניות ולעצב אותה, מכונים בין היתר "יזמי מדיניות". מושג זה, נטבע במקור על ידי קינגדון (Kingdon, 1995), אשר התייחס ליזם מדיניות ככזה המזהה חלון הזדמנויות לשינוי, ומחבר בין פתרונות לבעיות (Kingdon, 1995). עם השנים מושג זה התרחב וקיבל הגדרות ופרשנויות שונות. לפי ההגדרות השונות בספרות, יזם מדיניות יכול להיות פרט או ארגון הפועל מחוץ לממשל או בתוכו (Roberts & King, 1991), אשר מבקש 'ליזום שינוי מדיניות נמרצים' (Mintrom, 1997). בעוד שהמוטיבציות של יזם המדיניות יכולות להיות שונות (Mintrom & Norman, 2009), מאפייניהם העיקריים של יזמי המדיניות, מכל סוג שהוא, הם הנכונות להשקיע את משאביהם- זמן, אנרגיה, מוניטין ולעיתים כסף, בתקווה לתמורה עתידית (Kingdon, 1995).

במטרה למצוא גורמים המאפיינים את יזמי המדיניות לסוגיהם, מינטרום ונורמן (Mintrom & Norman, 2009), תיארו ארבעה גורמים מרכזיים בפעילותם של יזמים, המסייעים להם להשיג את שינוי המדיניות אליו הם מכוונים: הראשון, זיהוי חד של ההקשר החברתי פוליטי שבו פועל היזם, זאת בכדי לזהות את הכוחות הפועלים סביבו, האינטרסים השונים, ואת "חלון ההזדמנויות" (Kingdon, 1995) לשינוי המדיניות. השני, הגדרת הבעיות באופן המשרת את האינטרסים של היזם והפיכתן לבעיה ציבורית כוללת. השלישי, עבודה בצוות ויצירת שיתופי פעולה עם מומחים בתחומים שונים, והרביעי, הובלת הרעיון על ידי דוגמא אישית, בכדי להפחית את תחושת הסיכון הכרוך באימוץ המדיניות בקרב מקבלי ההחלטות. (Mintrom & Norman, 2009, pp. 652-654).

יחד עם זאת, ברוב הפעמים שבהם חל שינוי מדיניות מחולליו הם אדם בודד או קבוצה קטנה, כאשר הפעילות והמוטיבציות המנחות אותם הן ייחודיות (Mintrom & Norman, 2009). בשל סיבה זו, מינטרום ונורמן (Mintrom & Norman, 2009) מדגישים, כי בעוד שהמאפיינים שתוארו מעלה מגדילים את סיכוייהם של היזמים להשפיע על מדיניות, לא ניתן להגדיר באופן ברור מתי פעילותו של יזם אכן תוביל לשינוי זה. לכן, לדבריהם, כמו גם לפי מחקרים רבים אחרים, יש לחקור יזמי מדיניות בתוך ההקשר החברתי והפוליטי שבו הם מתקיימים, מתוך הבנה כי אלו משפיעים על הפרט ופעולותיו, כמו גם על המוסדות הפוליטיים. הקשר זה, משתנה על פני זמן ומרחב (Mintrom & Norman, 2009; Schneider, Shipan & Volden, 2006; Mintrom & Vergari, 1998; Teske & Mintrom, 2011).

אחד מאופני הפעולה הנפוצים אשר זכו להתייחסות מחקרית היא התגבשותם של אזרחים לכדי פעולה קולקטיבית, באפיקים שונים של מחאה ציבורית (Mayer, 2004). מחאה היא סוג של השתתפות

פוליטית המתרחשת מחוץ לגבולות הממסדים הפוליטיים השונים. הנטייה לבחור באפיקים חוץ ממסדיים גוברת כאשר רווחת ההרגשה בקרב הציבור, או מגזר מסוים כי האפיקים הממסדיים חסומים לדרישות המוחים וכי פעולה חוץ ממסדית תניב תוצאות מוצלחות יותר מפעילות ממסדית (הרמן, 1996).

תנועות חברתיות ומחאות פוליטיות נתפסות כיום כחלק בלתי נפרד מן ההליך האזרחי דמוקרטי. עם זאת, ההכרה בהן כסוג לגיטימי של השתתפות אזרחית היא חדשה יחסית: עד שנות השישים של המאה הקודמת, מחאה פוליטית אזרחית נתפסה בעיני הוגים, חוקרים ואף מנהיגים דמוקרטים כהפרעה של הסדר הציבורי (הרמן, 2010). השינוי בתפיסת המחאה וראייתה בגוון חיובי כחלק מהשתתפות אזרחית דמוקרטית התרחש באמצע המאה העשרים, יחד עם התחזקות דגם הדמוקרטיה ההשתתפותית והעלייה המשמעותית באירועי המחאה. יחד עם השינוי הנורמטיבי, גם המחקר החל להתעניין יותר בתנועות אלו והתייחסותו אליהן נעשתה חיובית (Mayer, 2004). מחקרים רבים נכתבו על תנועות ומחאות אזרחיות, ועסקו בשאלות מי מוחה, מהם דפוסי הפעולה של המחאה, באילו תנאים גדלים הסיכויים לפריצת מחאה והאם תנועות המחאה אכן בעלות השפעה ממשית על מדיניות (Amenta et al, 2010; Meyer, 2004). שאלות אלו הובילו למספר גישות תיאורטיות וכלי ניתוח שונים לחקר התופעה, כמו למשל "גישת גיוס המשאבים", אשר בוחנת את הדינמיקה של הקבוצה, תוך שימת דגש על התשתית הארגונית והאסטרטגית של התנועה והמשאבים העומדים לרשותם (McCarthy & Zald, 2001). גישה מרכזית נוספת המכונה "מבנה ההזדמנויות הפוליטיות" (Eisinger, 1973) עוסקת במבנה החברה והמדינה, ובשני משתנים מרכזיים: עיתוי התארגנות התנועה ותוצאות פעילותה. בדומה לטענה שהוצגה בדבר חשיבות ההקשר החברתי והפוליטי בו פועלים יזמי המדיניות, הטענה המרכזית בגישה זו היא כי הנסיבות הפוליטיות הן הגורם המכריע להופעתן של תנועות מחאה ולמידת השפעתן: כאשר מבנה ההזדמנויות 'סגור' גל המחאה לא יצליח להתפרץ וכאשר הוא 'פתוח' מחאה תתפרץ ותוכל להניב הישגים (Eisinger, 1973). גישה זו מבקשת להסביר גם את ההשפעה ארוכת הטווח של תנועות המחאה על מדיניות (Gamson and Meyer, 1996). שכן, הזדמנויות פוליטיות יוצרות תנועות מחאה אך בו בזמן אותן תנועות יכולות ליצור מבנה הזדמנויות עבור תנועות עתידיות. כך, שינוי ערכי שנגרם כתוצאה מפעילות התנועה, גם אם בעקיפין, יכול להיחשב כאחד המדדים להצלחתה (Rochon and Mazmanian, 1993). בנוסף, חוקרים שונים מצאו כי לתנועות מחאה ניכרת השפעה לא רק על היעדים שהציבו לעצמן, אלא גם על תנועות נוספות, בנושאים שונים ואף במדינות שונות (Meyer and Whittier, 1994). תוצאה ארוכת טווח זו נקראת "החלחול העקיף", דהיינו תנועות נוספות שמציגות דרכי פעולה או רעיונות דומים לאלו שקדמו להן (הרמן, 1996).

לוי (2014) עסק גם הוא בפעולתם של שחקנים הצומחים מתוך החברה, ולא מהמערכת המדינית פורמלית. הוא מכנה אותם כ"שחקנים חוץ מוסדיים", כאשר התפקיד שהם ממלאים בביקורת על מוסדות המדינה, הוא תפקיד של "פיקוח חוץ מוסדי" (לוי, 2014, 346). הפיקוח הינו של שחקנים מחוץ לבירוקרטיה המדינית, על פי רוב ארגונים ותנועות חברתיות, הפועלים במרחב הציבורי ועוסקים בניסיון להתמקח עם הממסד או לרסנו, ישירות או באמצעות מוסדות המדינה האזרחיים. הופעתו של פיקוח מסוג זה נובעת מכך שאזרחים פעילים חשים כי המערכת המוסדית אינה נענית לפנייתיהם או אינה מממשת את צרכיהם, ומזהים הזדמנויות לפעולה. אלו, יתגבשו לכדי פעולה קולקטיבית וינסו להשפיע בדרכים ובזירות שונות במטרה לשנות את המערכת המוסדית (לוי ואחרים, 2010; לוי, 2014). גם לפי תפיסה זו, פעולה זו תלויה בהקשר החברתי פוליטי, ובו בזמן מעצבת אותו. את התפתחות הפיקוח החוץ מוסדי מאפיין תהליך ברור של הסרת חסמים תרבותיים: כל קבוצה חדשה שנכנסת לזירת הפיקוח מעלה נושא חדש לסדר היום, תוך פריצה של מחסום שהיה קיים קודם לכן. כך, הפיקוח נע ומתקדם בזירות ובתחומים שונים, כאשר התשתית התרבותית פוליטית מחזקת או מחלישה את מרחב פעולתם של השחקנים (לוי, 2014).

לסיכום חלק זה, נראה כי ספרות ענפה מתחומים שונים מכירה בכוחם של שחקנים אזרחיים להשפיע על מדיניות ולעצב אותה. תחת מונחים שונים, כגון "פוליטיקה של זהות", "חברה אזרחית", "תנועות חברתיות חדשות", "פוליטיקה חדשה" ועוד, החלו בראשית המילניום שלל תנועות וזהויות חדשות להצטרף דה פקטו למעגל עיצוב המדיניות הציבורית, ולחתור תחת המודלים של מוסדות הגמוניים דומיננטיים (Giddens, 1998, בתוך לבל, 2008). שחקנים אלו יכולים לפעול למען מטרה חברתית רחבת היקף (הרמן, 2006; לוי ואחרים, 2010), או למען מטרה נקודתית, כפי שמתאפיינת למשל פעולותיהן של קבוצות אינטרס (אלימי, 2008). כך או כך, פעילותם של שחקנים אלו, מוביל למצב של "מדיניות ציבורית במיקוח" (לבל, 2007): מצב שבו יזמים פרטיים, שאינם פועלים במסגרות או בפרקטיקות מסורתיות, מגלים את כוחם בהשפעה על תהליכי קבלת החלטות והכרעות בקרב הצמרת הפוליטית והבירוקרטית, וכתוצאה מכך, מצרים את מרחב הפעולה האוטונומי של הממסד (לבל, 2007).

תחת מגוון התיאוריות והגישות השונות שהוצגו בחלק זה, נראה כי כולן מכירות בחשיבותו של ההקשר החברתי, הפוליטי והתרבותי שבו פועלים השחקנים השונים: הן כגורם המעצב את פעולתם, והן כגורם משפיע ואף מכריע על מידת הצלחתם. מאפיין נוסף לכולן, היא הטענה כי לפעילותו של שחקן אחד, ניכרת השפעה על שחקנים עתידיים שפועלים אחריו, ומכאן שלפעילותם של שחקנים אלו עשויה להיות השפעה רחבה על מדיניות ועל שחקנים נוספים ולא רק על השינוי אליו הם מכוונים.

מחקר זה, מתייחס ומנתח את משפחות השבויים והנעדרים כיוזמיות; כשחקניות, אשר פועלות מן החברה האזרחית ומנסות להשפיע על מדיניות, זאת באמצעות אסטרטגיות שונות, ביניהן גם אסטרטגיות של מחאה ציבורית. המחקר מראה כיצד משפחות אלו, מתפקדות כיוזם ציבורי, כאשר הן מגדירות בעיה, חוברות לשותפים שונים ומנסות לנצל את "חלון ההזדמנויות" לפעולה. חשיבותו של ההקשר החברתי והפוליטי ובעיקר מימד יחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל, כפי שהוצג בסקירה זו, ניכר גם במחקר זה, כאשר ניתוח דפוסי הפעולה של המשפחות בעשורים שונים, בהתייחסות להקשר זה, הינה הכרחית בהבנה של דפוסי פעילותן של המשפחות ובשינויים שחלו בהם לאורך השנים. בתוך כך, מחקר זה מראה כי משפחות השבויים והנעדרים פעלו כשחקניות למטרה נקודתית, אולם בו בזמן הן הושפעו מפעילותן של שחקנים אחרים בזירה האזרחית, וכן השפיעו חזרה על פעילותן של משפחות שבויים אשר פעלו אחריהן, ומכאן המחקר טוען שהשפעתן הייתה רחבת היקף, כפי שנטען בספרות שהוצגה כלפי פוטנציאל ההשפעה של שחקנים אלו. עם זאת, יש לציין כי אין מעניינו של מחקר זה להכריע בדבר מידת הצלחתן בפועל של המשפחות בהשפעה על מדיניות, כי אם לשפוך אור על מקומן ההולך וגדל בסוגיה, כמו גם על דרכי פעולתן. על מנת להבין את ההקשר החברתי והפוליטי הרחב יותר בו הן פעלו, בחלק הבא אציג כיצד באה לידי ביטוי פעילותן של יזמי מדיניות ותנועות מחאה בישראל בנושאי צבא וביטחון בשנים הנחקרות ואילו שינויים חלו בהם. חלק זה, לצד הסקירה שהוצגה ביחסי חברה, צבא ומשפחה, יהוו יחד הסבר מקיף של ההקשר הפוליטי והחברתי ויראו כיצד פעילות משפחות השבויים והנעדרים הייתה חלק מהקשר פוליטי חברתי רחב.

1.3.2 פעילות אזרחית בישראל בנושאי צבא וביטחון

מהקמת המדינה ועד שנות השמונים היה הפיקוח על הצבא ועל סוגיות ביטחוניות מוסדי בעיקר. היחסים בין הצבא לבין האליטות הפוליטיות התנהלו כמעט ללא מעורבות ציבורית, כחלק ממאפיינה של הפוליטיקה הישראלית כפוליטיקה של אליטות (לוי, 2014). בהתאם, אירועי המחאה עד מלחמת יום הכיפורים היו בעצימות נמוכה ולא נגעו לסוגיות בטחון. הציבור הישראלי נתפס כציבור "מרוסן", חסר יכולת השפעה ולא היו כמעט תופעות של מחאה בסוגיה זו (ליימן ווילציג 1992). מעטים הפרו את האווירה הקונצנזואלית ומחו נגד החזקת השטחים אחרי מלחמת ששת הימים (כמו למשל, חברי "התנועה לשלום ובטחון"), אך לדברי הרמן (2004), הדיון בנושאי ביטחון באותן שנים נחשב לנחלתם הבלעדית של מדינאים ואנשי צבא, כך שאלו לא קיבלו לגיטימציה להשפעה בסוגיות אלו (הרמן, 2004). גם התקשורת הייתה פרו-ממסדית באופן ברור וגילתה תמיכה במדיניות הממשלה (פרי, 2001).

השפעתם של אזרחים על מדיניות ביטחונית, נתפסת כמורכבת במיוחד, מאחר וזו נהנית ממשאב החשאיות (לבל, 2007). בכירי מערכת הצבא והביטחון, כבכל מוסד ציבורי, שואפים לזכות את המוסדות שבניהולם ב"מעמד הגמוני", שבמסגרתו הפרשנות האזרחית על התנהגותם והמדיניות שתחת יישומם, תהיה הנוחה להם ולארגוניהם. במסגרת אסטרטגיה זו, הדיון בסוגיות ביטחון וצבא מופקע מן השיח הציבורי ועומד מעל למחלוקות ומחוץ לסיקור התקשורתי-ביקורתי השוטף (לבל, 2007). בעשורים הראשונים למדינת ישראל, הזירה הביטחונית בישראל, זכתה יותר מכל מוסד ציבורי אחר למעמד הגמוני זה באצטלת החשאיות. התפיסה הקולקטיביסטית הנפוצה בחברה, עליה הרחבתי בפרקים הקודמים, עיצבה לא רק את הערכים החברתיים אלא אף את דפוסי ההתנהגות הפוליטית של הזירות הציבוריות ואת יחסי הפרט-ממסד במדינה. בחברת בניין אומה, הזירות הציבוריות כולן, המשפטית, הבירוקרטית, התקשורתית, הכלכלית, התרבותית והחברתית-התנהגות הפוליטית של הזירות הציבוריות ואת כך נוצר סדר יום ציבורי אחיד, אשר אינו מערער על הסדר הקיים ואינו מאפשר את כניסתם של קולות חדשים, ביקורתיים (לבל, 2007; בן ארי, 2003). בכל הקשור למדיניות ביטחונית, השחקנים החברתיים פעלו לאורך השנים במסגרת הנרטיב ההגמוני הקולקטיביסטי. גם תנועות חברתיות שעלו במהלך שנות השמונים והתייחסו לזירה הביטחונית, הביעו ביקורת פוליטית וחיזקו שחקנים בזירה הפוליטית, ולא התעמתו ישירות עם הזירה הביטחונית (לבל, 2007; הרמן, 2010).

מחאת החיילים שפרצה בעקבות מלחמת יום הכיפורים, נתפסת בספרות כנקודת המפנה במחאות האזרחיות בנושאי צבא וביטחון. מחאה זו כוונה נגד מקבלי ההחלטות הצבאיים והאזרחיים שלא השכילו לראות את המתקפה הקרבה ולהיערך לה. עם זאת, מחאה זו, למרות שהתמקדה במלחמה, חשפה את קיומם של מוקדי אי שביעות רצון בחברה הישראלית ואת מורת הרוח המתמשכת מן הממסד הפוליטי בארץ ומן היוהרה של הצמרת הצבאית (הרמן, 2010). כך לדברי ברזילי (1992, א', 37):

"מלחמת יום הכיפורים היא שהביאה לתפנית במחקרי פוליטיקה וחברה בישראל. התארגנות ופעילות הנמרצת של קבוצות המחאה לאחר סיום הקרבות וביטויים ציבוריים מקיפים של חוסר אמון בממסד הביטחוני-צבאי ובהנהגה הפוליטית, העידו על שינויים המתחוללים בתרבות הפוליטית ובמבנה המערכת הפוליטית". (ברזילי, 1992, א', 37).

הטראומה של מלחמת יום הכיפורים אם כן, זעזעה את 'מבנה ההזדמנויות הפוליטיות' ויצרה בו סדקים, אשר הלכו והתרחבו. התנועות "שלום עכשיו" ו"גוש אמונים" היו לחלוצות הפיקוח החוץ-מוסדי. שתי התנועות שברו לאחר מלחמת 1973 את המונופול שהיה למפלגות הפוליטיות על ניהול השיח הפוליטי.

לראשונה הופיעו ארגונים אשר ביקשו להשתתף בשיח ולהשפיע על מדיניות הממשלה באופן העוקף את המערכת המפלגתית המסורתית (לוי ואחרים, 2010; לוי, 2014).

לאחר מלחמת יום הכיפורים, מבנה ההזדמנויות הלך ונפתח ואפשר את מחאות שנות ה-80 וה-90, אשר היו מגוונות יותר מבחינת נושאים, דמות המוחים ואסטרטגיות המחאה (ליימן ווילציג, 1994). במהלך שנות התשעים, מגמות השינוי העמוקות בחברה הישראלית, לצד גיבוש ערכים אינדיבידואליסטים, גיבשו את התשתית ליצירתה של חברה אזרחית נפרדת ממוסדות השלטון, וחיזקו את היזמים בזירה החברתית, אשר כעת החלו להתעמת באופן ישיר עם זירות הממסד. עם ירידת מעמדו של צה"ל בחברה, שחקנים פרטיים החלו להתעמת גם עם הזירה הביטחונית. שחקנים אלו ניסו להכליל בסדר יומה של הזירה הביטחונית סוגיות וערכים אזרחיים, ולמעשה פעלו לצמצום האוטונומיה של בכירה בעיצוב המדיניות (לוי ואחרים, 2010). דרכי פעולתם של יזמים אלו לבשו צורות רבות והתאפיינו גם בתנועות מחאה אזרחיות, אשר עלו בצורה משמעותית בעשור זה (הרמן, 2010). מלחמת לבנון הולידה תנועות מחאה עוצמתיות, בהן המוחים נזהרו פחות מקודמיהם מחציית 'קווים אדומים', כמו למשל תנועת 'הורים נגד שתיקה' ותנועת 'ארבע אימהות', ולראשונה, יצאו הורים ישראלים בזעקה פומבית נגד מקבלי החלטות על מלחמה, שנתפסה בעיניהם כמיותרת, גבתה מחיר דמים גבוה וסיכנה את חיי בניהם בלבנון (לוי, 2014; בן אליעזר, 2012). מלחמת לבנון גם הולידה את אירוע המחאה בגדול ביותר בתולדות ישראל והוא 'הפגנת 400 האלף', שנערכה בתביעה למנות ועדת חקירה בנושא הטבח בסברה ושתילה (הרמן, 2010).

עם זאת, הרמן (2010) מציינת, כי עם תחילת שנות האלפיים, כישלון ועידת קמפ דייוויד ופרוץ האינתיפאדה השנייה לו בירידה חדה בהיקף המחאות הפוליטיות בישראל, מימין ומשמאל, כך שגם לאחר מלחמת לבנון השנייה ב-2006, הקבוצות המעטות שניסו לגייס תמיכה ציבורית ולעורר מחאה נכשלו כליל בגיוס הציבור. הרמן מסבירה זאת לפי גישת מבנה ההזדמנויות הפוליטיות: לדידה, במהלך שנות ה-70 לאחר פתיחת המבנה הפוליטי ולצד מחאות רבות חדשות, נעשתה גם המחאה ל"השגרה", עד לכדי מצב שהמחאות כבר לא עוררו עניין ציבורי. היעדר הוכחה ליעילותן של המחאות, הובילו לאפיקי מאבק שונים, כמו הזירה המשפטית (הרמן, 2010; כהן, 2003). לעומת זאת, לוי ואחרים (2010) טוענים החל משנות התשעים התרחשה מגמה סתורה בתנועות המחאה בסוגיות צבא וביטחון. מצד אחד, התרחבה כניסתן של קבוצות לזירת הפיקוח על הצבא, אולם ממדי הפיקוח צומצמו ממאקרו למיקרו: ממחאות הממוקדות בסוגיות מאקרו של מלחמה ושלוש לכאלו הממוקדות בסוגיות מיקרו ונוגעות בממדי פעולה אופרטיביים של הצבא בנושאי זכויות אזרח, מדיניות גיוס ואף איכות הסביבה (לוי ואחרים, 2010).

המשותף לפעילותם של יזמי המדיניות, תנועות המחאה, או שחקני הפיקוח החדשים, היה שימוש בזירות אחרות לשם קידום מטרותיהם- הזירה הציבורית, המשפטית והתקשורתית, אשר בכל אחת חלו באותן שנים שינויים משמעותיים ביחסיהן מול הממסד. הזירה הציבורית, הממוקדת בפעולות הנעשות במרחב הציבורי, מתאפיינת בעיקר בעצרות והפגנות, פרסום מידע ועמדות וכן פעילות מול הזירה הפרלמנטרית (לוי, 2014). בזירה המשפטית, פרקטיקה מובילה ליזמים אלו היא עתירה לבג"ץ, בין אם מסיבות משפטיות או תקשורתיות, כאמצעי אפקטיבי להעלות את הסוגיה לסדר היום הציבורי (אדם, 1995 בתוך לבל, 2007; הרמן, 2010; כהן, 2003). הזירה התקשורתית, מקיימת יחסי גומלין עם כל יתר הזירות ומהווה במה ופלטפורמה משמעותית לשחקנים אלו להשמיע את קולם (פרי, 2001; לבל, 2007; ברזילי, 1992). לוי (2014), התייחס גם הוא לזירות אלו והציע חלוקה שונה של הזירות בהן מתנהל הפיקוח החוץ מוסדי: זירת המיקוח הישיר, הזירה הציבורית, הזירה המשפטית וזירת הפיקוח הישיר. זירות אלו מייצגות את האופנים שבאמצעותם אזרחים יכולים להשפיע על התנהלות הממשל: פעולה ציבורית, פעולה משפטית או פעולה ישירה מול סוכנויות הממשל, היכולה לשאת אופי של מיקוח או ניסיון לפקח, ולאו דווקא רק להתמקח (לוי, 2014).

פעילות השחקנים החדשים בזירות השונות, מובילה, כאמור, למצב של "מדיניות ציבורית במיקוח" (לבל, 2007): מצב שבו יזמים פרטים, שאינם פועלים במסגרות או בפרקטיקות מסורתיות, מגלים את כוחם בהשפעה על תהליכי קבלת החלטות והכרעות בקרב הצמרת הפוליטית, הצבאית והבירוקרטית. השפעתם אינה דרך כניסה למוקדי קבלת החלטות, אלא חיצונית להם, תוך הסתייעות בזירות ציבוריות אחרות אשר בעצמן חל שינוי וחיפוש אחר השפעה (לבל, 2007).

לסיכום חלק זה, ניתן לראות כי בהתאם לשינויים שחלו ביחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל, כך חלו גם שינויים עמוקים ביחס החברה האזרחית אל הצבא ואל סוגיות הביטחון, אשר באים לידי ביטוי בין היתר בפעילותם של אזרחים המבקשים להשפיע על סוגיות אלו במגוון דרכים. במשך שנים צה"ל נהנה מרמת אוטונומיה והעדר ביקורת ציבורית שאף ארגון ציבורי לא נהנה מהם, אולם תנאים אלו אינם קיימים עוד. צה"ל היום כפוף לביקורת ציבורית רחבה באמצעי התקשורת, בקרב הציבור, ובזירה המשפטית. בפרט, כפי שהראיתי בחלקה הקודם של סקירת הספרות אשר עסק ביחסי המשפחה עם הצבא בישראל, משפחות החיילים מהוות שחקניות חדשות, אשר חרגו מתפקידן המסורתי והחל מאמצע שנות השמונים החלו גם הן לפעול כיוזמי מדיניות באופנים שונים במטרה להשפיע על סוגיות ביטחוניות. הקשר רחב זה, מסביר במידה רבה את השינויים שחלו בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים הנמצאות במיקוד מחקר זה, כאשר עם השנים, פעולתן נפלה על קרקע פורייה של פעילות אנטי ממסדית מצד אזרחים בישראל גם מול סוגיות ביטחוניות.

סקירה כוללת זו, עסקה בשינויים שחלו ביחסי חברה וצבא בישראל, במעמדה של המשפחה בחברה הישראלית ויחסי הגומלין שלה עם הצבא, בתיאוריות שונות המבקשות להסביר את פעילותם של אזרחים המבקשים להשפיע על מדיניות, וכן בשינויים שחלו בפעילותם של אזרחים בישראל בבואם להשפיע על סוגיות ביטחוניות. אלו, מתארים כי עם השנים חלו שינויים עמוקים בחברה הישראלית בכל הנוגע ליחסי פרט, מדינה, צבא, משפחה וחברה. נראה כי אין כסוגיית השבויים והנעדרים, ובפרט בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים, כדי להאיר שינויים אלו בחברה הישראלית, שכן היא מזקקת בתוכה את כל הסוגיות השונות שהוצגו בסקירה זו; משפחות השבויים והנעדרים מהוות דוגמא ליזמי מדיניות: לשחקניות אזרחיות אשר מבקשות להשפיע על מדיניות השבויים והנעדרים בדרכים ובאסטרטגיות שונות. מעמדן ופעילותן בסוגיה, אשר מהווים את מיקודו של מחקר זה, מושפעים במידה רבה מן ההקשר החברתי פוליטי הרחב בו הן פועלות: הם מושפעים מהשינויים העמוקים שחלו ביחסי חברה וצבא בישראל, ובפרט בשינויים שחלו במעמד המשפחה בישראל וביחסיה עם הצבא. כמו כן, הם מושפעים מן השינויים שחלו במעורבותם של אזרחים בישראל בסוגיות הנוגעות למדיניות ביטחוניות, ובו בזמן, משפיעות חזרה על החברה. המחקר אם כן, משלב בין האשכולות התיאורטיים השונים שהוצגו בהרחבה ובוחן כיצד התמורות החברתיות העמוקות שתיארת, הן ביחסי חברה וצבא ומשפחה, והן בפעילותם של יזמי מדיניות ושחקנים אזרחיים בסוגיות ביטחוניות, השפיעו ועיצבו את פעילותן של משפחות השבויים והנעדרים החל מאמצע שנות השמונים ועד היום, תקופה, אשר על פי הספרות המקובלת חלו בה שינויים חברתיים אלו. באמצעות הבנת ההקשר הרחב בו הן פעלו, המחקר מראה כיצד המשפחות, הפכו להיות שחקניות משמעותיות בסוגיה ולתפקד כיוזמות ציבוריות בסוגיית השבויים והנעדרים בישראל.

בחלק הבא והאחרון של הסקירה הספרותית, אציג את המחקרים המרכזיים שנערכו על סוגיית השבויים והנעדרים בעולם ובישראל בדגש על השיח החברתי והאזרחי בנושא.

1.4 עסקאות שבויים ונעדרים בישראל - ההקשר החברתי והאזרחי

השבוי היא סוגיה מורכבת אשר מעלה שאלות ודילמות ומעסיקה מדינות, פוליטיקאים, הוגים ואזרחים, מימי העת העתיקה ועד היום. הדילמות הן רבות: האם יש לפדות שבויים ובאיזה מחיר? האם זהו מעשה מוסרי? מהי אחריותו של השבוי ומהי אחריותה של המדינה כלפי שבוייה? בהקשר היהודי, עומק הדילמה הוגדר היטב כבר בשתי מסורות עתיקות יומין. הרמב"ם אמר כי "אין לך מצווה גדולה כפדיון שבויים", אולם כבר במשנה נקבע כי "אין פודים את השבויים יתר על כדי-דמיהן מפני תיקון עולם", כלומר יש לתחום גבול עבור שחרור שבויים. העיסוק החברתי, המדיני והציבורי בשאלות אלו משפיע במידה רבה על המדיניות בנושא שבויים ונעדרים והמענה לשאלות הללו ולשאלות רבות אחרות, עבר שינויים רבים ומהותיים לאורך ההיסטוריה ועד לימינו (מאק, 2014). גם בישראל, הדעות ביחס לסוגיית השבויים ואחריות המדינה לשבוייה רבות ומגוונות וחלו בהן שינויים חשובים לאורך ההיסטוריה של המדינה.

מרבית המחקר בתחום עסקאות השבויים בעולם, נעשה מתוך פרקטיקה של לימודי ביטחון, ומנתח את הסוגיה לרוב במסגרת המחקר של שני תחומי דעת: תיאוריות של יחסים בינלאומיים וביטחון, ותיאוריות של משא ומתן (אלמוג, 2010). תיאוריות של יחסים בינלאומיים וביטחון מנתחות את הנושא תוך שימוש במושגים של יחסי כוחות, אינטרסים, דיפלומטיה, דעת קהל, פוליטיקה פנימית, בינלאומית וכדומה (Nacos, 1994; Hermann & Hermann, 1998). תיאוריות של מו"מ בוחנות את הנושא תוך התמקדות בדינמיקת המו"מ, גישות שונות לניהול מו"מ, שיטות מיקוח וכדומה (Dolnik, 2003; Faure, 2003; Sandler & Scott, 1983). בשתי הגישות, מרבית המחקרים מתייחסים לשני שחקנים מרכזיים בסוגיה: ארגון הטרור והמדינה, ולסוגיית "המחיר", דהיינו התוצאה הסופית של אירוע השבוי.

תיאוריות שונות מתחומי המשא ומתן מתייחסות בין היתר לשחקנים נוספים כמו התקשורת, דעת הקהל הציבורי והמשפחות, ועוסקות במידת השפעתם על המשא ומתן ועל העסקה הסופית. למשל, הדעה הרווחת בספרות היא, שסיקור תקשורתי מוגבר מגדיל את התועלת של ארגוני הטרור ואת יכולת המיקוח שלהם. מחקרים שונים מראים כי התמקדות התקשורת בחטוף ובבני משפחתו עלולה להגדיל את דרישות המחבלים וליצור אפקט שלילי על התוצאה הסופית (Dolnik, 2003; Faure, 2003). טענה זו נבדקה גם באופן חלקי בהקשר הישראלי (גלבוע, 2010). מחקר בולט נוסף בתחום, טען כי באירועי חטיפה שונים של אמריקאים, התמקדות התקשורת בפן הרגשי של האירוע ובחייהם האישיים של החטופים, על חשבון דיון רציונאלי המעלה טיעונים הנוגעים לביטחון ולאינטרס הלאומי, הובילו ליצירת דעת קהל אשר דחפה את

מקבלי ההחלטות ואת נשיאי ארה"ב לקבל החלטות רגשיות אשר אינן תואמות את המדיניות המוצהרת ואת האינטרס הלאומי (Nacos, 1994).

מסקירת הספרות שערכתי, לא מצאתי מחקרים מן העולם המתמקדים בפעילותן ואת מידת השפעתן של משפחות השבויים על המשא ומתן. המחקרים שהצגתי, מכירים אומנם בהשפעתם של שחקנים שונים על המו"מ מול ארגון הטרור ועל יכולת המיקוח של המדינה, אולם הם מתייחסים לשחקנים אלו כאל "גורם שלישי לסוגיה" (Faure, 2003), ואינם מתמקדים בהקשר החברתי של סוגיה זו במדינה ובחשתנותם של שחקנים אלו לאורך השנים, עניינו של מחקר זה. זאת למרות, שלהקשרים אלו עשויה להיות השפעה משמעותית על הסוגיה. פרג (2006) למשל, מצביעה על הקשר שבין ערכי התרבות הישראלית, הפוליטית והאזרחית לבין התוצאה במו"מ וטוענת כי הערכים של החברה הישראלית כחברה דמוקרטית, ליברלית ויהודית, המקדשים ערכים של חיי אדם, פדיון שבויים וכיוצא בזה, מובילים לכך שישראל נוטה לחבור במדיניות של "שנאת סיכונים" ולהיכנע לתכתיבי ארגון הטרור (פרג, 2006).

מחקר זה יתמקד בסוגיית השבויים והנעדרים מתוך תפיסה כי זו איננה רק סוגיה ביטחונית אסטרטגית, אלא גם סוגיה ערכית-חברתית, הטומנת בחובה מערכת ערכים תרבותיים, דתיים ולאומיים, אשר ייחודית לחברה הישראלית (גבריאלי-נורי, 2008). התפיסה התיאורטית המרכזית של מחקר זה, היא כי סוגיית השבויים והנעדרים בישראל מושפעת עמוקות מן השינויים הערכיים שעברה החברה הישראלית בחלוף השנים: ביחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל, ובמעמדה של המשפחה בחברה, כפי שאלו הוצגו בהרחבה בתחילת פרק המבוא. על כן, הוא מתמקד בהשתנותם של שחקנים שטרם נבחנו לעומק בפני עצמם, משפחות השבויים והנעדרים, ועל הגורמים החברתיים הרחבים שעיצבו והשפיעו על פעילותן. תחום מחקר זה, הבוחן את סוגיית השבי בחברה הישראלית מנקודת מבט חברתית, ערכית ותרבותית ובשינויים שחלו בו, טרם נחקר לעומק, ובחלק הבא אציג את המחקרים המרכזיים שנעשו בתחום.

מחקרים שונים, עסקו בשינויים החברתיים שחלו בתפיסות השבי והיחס כלפי השבויים בחברה הישראלית. גבריאלי נורי (2008), עוסקת בתפיסת השבי בחברה הישראלית. היא טוענת, כי מראשית הציונות ועד מלחמת יום הכיפורים, האתוס המרכזי היה "לחימה עד הכדור האחרון", אתוס שיצר דה-לגיטימציה לשבי ואפיין אותו ככניעה ואף בגידה. נקודת המפנה בשיח זה הייתה מלחמת יום הכיפורים, אז נפלו בשבי 314 חיילים והאירוע נחקק כטראומה בזיכרון הלאומי. משנות ה-80 ואילך השתנה השיח הציבורי סביב סוגיית השבויים. הזכות לחיים צברה תאוצה בשיח החברתי והחלו לדבר על השבויים במונחים בעלי אופי כלכלי בשיח על "עסקאות שבויים", "מחיר" ו"תמורה" שיש לשלם עבור החיילים (גבריאלי נורי, 2008).

לבלוך (1989) עוסקת גם היא בתפיסת השבי כפי שהיא באה לידי ביטוי בדבריהם של שבויים במצרים בתקופה שבין מלחמת ששת הימים ליום הכיפורים (לבלוך, 1989). במאמר מאוחר יותר מפרטת לבלוך על השינוי שחל בשיח זה. היא טוענת כי סיפור השבי של שבויי ההתשה במצרים, ניתן לאפיון על ידי שלושה אשכולות של ערכים: לאומיים, קיבוציים ואישיים. השיח על השבי הוא שיח של גבורה, ביטחון ואמון. לעומת זאת, השיח בן זמננו הוא שיח רפואי וכלכלי, של לחצים ואינטרסים, הנשלט על ידי הספק (לבלוך, 2014). בסיפורי השבי כפי שהציגה בזמנו, באים לידי ביטוי ערכים של נאמנות מוחלטת למדינה ולצה"ל, שיח של שמירה על סודות ועמידה מול האויב. בנוסף לכך, בולטת מדברי החיילים השבויים האמונה החזקה כי מדינת ישראל תעשה הכל כדי לשחררם מן השבי, כך גם הייתה האמונה בקרב משפחותיהם. לכן, בני המשפחות נמנעו מהתערבות ולא פעלו להעלות את הנושא לסדר היום הציבורי כיוון שחשו ביטחון מלא בכך שהשבויים לא נשכחו. הסיפור של השבי, נקשר בקשר הדוק לאתוס של מדינת ישראל בשלושים שנות קיומה הראשונות כמדינה חזקה וצודקת. עוד עולה, כי בתמונת העבר של השבי, השבי לא מוזכר כלל כטראומה (לבלוך, 2014).

בעוד שמחקרים אלו עוסקים בתפיסת השבי ובשינויים שחלו בה, עניינו של מחקר זה הוא בשינויים שחלו בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים בסוגיית השבויים והנעדרים. מספר מחקרים מרכזיים התייחסו לשינויים שחלו בפעילותם של השחקנים השונים בסוגיה (ברגמן, 2009; ברגמן, 2014, חסון-רוכלין, 2007; לבל ורוכלין, 2012).

ברגמן (2009), טען כי החל משנות השבעים, חלו שינויים עמוקים באופן העיסוק בסוגיית השבויים והנעדרים, אשר באים לידי ביטוי בעיקר במידת הפומביות של תהליכי המשא ומתן והמאמצים לשחרור השבויים (ברגמן, 2009). לדבריו, מאז קום המדינה ובמשך שנים התנהל רוב הדיון בסוגיה זו בחדרים סגורים בה התכנסה הצמרת המדינית והצבאית. משפחות השבויים נותרו מחוץ לתמונה והתבקשו לשמור על קשיחות בשם אתוס ההקרבה (אשר כפי שנטען, היה בולט בחברה הישראלית בעשורים הראשונים של המדינה). השתיקה הממושמת והצנזורה הקפדנית בנושא אפשרו לא פעם למקבלי ההחלטות להזניח את הלוחמים בשבי האויב. הדוגמאות הבולטות לכך הן חברי חוליית הטרור של "עסק הביש" שנכלאו במצרים, אלי כהן סוכן המוסד שנתלה בדמשק ואורי אילן, לוחם גולני שנלכד והתאבד כדי לא להסגיר סודות לאויב (ברגמן, 2009). אין זה אומר שממשלת ישראל לא פעלה להשיב שבויים, אולם הציבור לא לקח חלק בדילמות ובהחלטות הקשות הללו. חוסר המעורבות של הציבור בנושא השבויים, היה חלק מהאוטונומיה הכללית ממנה נהנה הצבא והדרג המדיני והיעדר הביקורת האזרחית על סוגיות ביטחוניות. ואולם, נראה כי החל מאמצע שנות ה-80, במקביל להתעוררות החברה האזרחית והתפתחותן של מחאות אזרחיות בנושאי בטחון, גם השיח החברתי והציבורי סביב סוגיית השבויים השתנה ונהפך לנושא פומבי.

במסגרת הדיון בסוגיה, נראה כי משפחות השבויים האזרחים ואף התקשורת, ניסו להשפיע על החלטות בסוגיה באמצעות הפעלת לחץ ציבורי. ברגמן (2014) מתאר את הוויכוח בנושא והטיפול בו החל מאמצע שנות ה-80, כמושפע מארבעת קודקודי המרובע: הדרג הפוליטי- אשר אמור בסופו של דבר להכריע בסוגיה ולהחליט האם לשחרר את השבויים ובאיזה מחיר, הוא זה שצריך לתת דין וחשבון לציבור ואם ייכשל, הוא זה שישלם את המחיר הפוליטי; מערכת הביטחון וקהילת המודיעין אשר אחראית על איסוף המידע לגבי השבויים, מקום הימצאותם, מצבם, וכיצד יש לפעול כדי להשיבם; משפחות השבויים והנעדרים- אשר יעשו כל שיוכלו, כל אחת בהתאם לדרכה ומצפונה, עד שבניהן ישובו הביתה, חיים או מתים; והתקשורת- אשר מייצגת, משקפת ואף מעצימה את דעת הקהל בציבור, המשפיעה מאוד על הדרג הפוליטי (ברגמן, 2014). ברגמן (2014) טוען כי חלק גדול מההחלטות והפעולות בנושא שביצעה מדינת ישראל, ועדיין מבצעת, תלוי במערך הכוחות שנוצר בין שחקנים אלו; מערך שהוא פנים ישראלי, ללא תלות במעשים של הצד השני, האויב שמחזיק בשבוי (ברגמן, 2014). מחקר זה, מרחיב את טענתו של ברגמן (2009; 2014), בכך שהוא בוחן אותן באופן אמפירי, ומראה כיצד השינויים שהוא מתאר במערך הכוחות, באים לידי ביטוי בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים.

חסון-רוכלין (2007), חקרה לעומק את פעילות משפחות השבויים במלחמת יום הכיפורים. במאמרה, היא תיארה את התארגנות הורי השבויים וכיצד פעלו בצורה נמרצת להחזרת יקיריהן, במגוון אסטרטגיות מחאה שונות, והסבירה מחאה זו באמצעות מסגרת הניתוח של תיאורית "מבנה ההזדמנויות הפוליטיות". לטענתה, טראומת מלחמת יום הכיפורים והאכזבה מהדרג המדיני, 'פתחה' את המבנה הסגור של המערכת ואפשרה מחאה זו. התארגנות הורי השבויים לדבריה, היוותה את התארגנות ההורים הראשונה בתולדות המדינה (חסון רוכלין, 2007; לבל ורוכלין, 2012). מחקר זה, מרחיב את טענותיה בכך שהוא בוחן את פעילות משפחות השבויים והנעדרים על פני זמן ולא בצורה נקודתית, באמצעות התמקדות בארבעה מקרי בוחן אשר אירעו בשלושה עשורים שונים במדינת ישראל. בכך, הוא מקבל מימד השוואתי לאורך זמן, תוך הבנה של השינויים החברתיים שאירעו בפרק זמן זה והשפעתם על משפחות השבויים והנעדרים.

לסיכום, חלק זה של הסקירה מראה כי למרות עוצמתה של סוגיית השבויים והנעדרים בחברה הישראלית, המחקר אודותיה דל יחסית. סוגיה זו נחקרת לרוב תחת תחומי דעת של לימודי ביטחון, וההקשרים החברתיים הרחבים יותר של השבי ובפרט תפקידן של המשפחות בתוכו, כמעט ולא זכו להתייחסות מחקרית. עד היום, מחקרים אשר בחנו את הסוגיה מנקודת מבט חברתית, התמקדו בהקשריו התרבותיים של השבי בחברה הישראלית, או בשבי מנקודת מבטו של השבוי (גבריאלי נורי, 2008; לבליך, 1989; לבליך, 2014). מחקרים אלו מציגים כי חלו שינויים בשיח החברתי סביב תפיסת השבי בחברה

הישראלית, החל משנות השבעים. המחקרים הבודדים אשר עסקו במשפחות השבויים והנעדרים, עשו זאת באופן נקודתי ולא על פני זמן או בצורה שאינה אמפירית (חסון-רוכלין, 2007; לבל ורוכלין; 2012; ברגמן, 2009; ברגמן, 2014). ריק מחקרי זה בולט ומפתיע במיוחד נוכח העובדה כי ספרות מחקרית ענפה עוסקת בשינויים שחלו במעורבותן של משפחות בנושאי צבא וביטחון, ומצביעה על כך שהשפעתן הולכת וגדלה, כפי שהצגתי בחלקה הקודם של הסקירה. (Herzog, 2004; דורון ובל, 2003; בן אליעזר, 2003; לבל, 2008) עם זאת, משפחות השבויים והנעדרים, אשר משקלן כשחקניות בסוגיה הולך וגדל, טרם קיבלו התייחסות מחקרית ראויה. מחקר זה מבקש למלא חוסר זה ומתמקד במשפחות השבויים והנעדרים, בפעילותן ובשינויים המשמעותיים שחלו בהן לאורך השנים, מתוך תפיסה תיאורטית כי השינויים החברתיים העמוקים שחלו לאורך השנים והוצגו בחלקה הראשון של הסקירה, השפיעו משמעותית גם על מעמדן כשחקניות בסוגיה, וגם על אופי פעולתן.

2. מתודולוגיה

בפרק זה היא אציג את מערך המחקר על מרכיביו המתודולוגיים השונים ואעמוד על הסיבות שבעטין נבחרה השיטה האיכותנית כשיטת המחקר המרכזית למחקר זה. כמו כן, בפרק אציג את מקורות המידע, הנתונים שנאספו, וכן את מגבלות המחקר מבחינה מתודולוגית.

שיטת המחקר המרכזית שנבחרה עבור מחקר זה היא השיטה האיכותנית, תוך שימוש בניתוח השוואתי המבוסס על חקר תופעה פוליטית מסוימת במדינה אחת ולאורך זמן (Collier & Collier, 1991). התופעה הנחקרת היא עסקאות שבויים ונעדרים תוך התמקדות בפעילותן של המשפחות בסוגיה זו, בארבעה מקרים שהתרחשו בישראל בשלושה עשורים שונים. בחינת התופעה לאורך שנים משרתת את מטרות המחקר ומסייעת ליצירת תובנות תיאורטיות בדבר השינויים שחלו בתפקיד ובפעילות משפחות השבויים והנעדרים לאורך זמן, שכן היא מספקת נקודת מבט היסטורית אשר בוחנת גם את השינויים וההקשרים החברתיים הרחבים יותר שחלו במדינת ישראל על פני אותם עשורים. עיסוק בכלל המקרים, וניתוח מעמיק של ארבעת המקרים הנבחרים, הובילו להכרה מעמיקה של התופעה ושל השינויים שחלו בה (Peters, 1998).

השיטה האיכותנית נבחרה על פני השיטה הכמותנית ממספר סיבות: ראשית, סוגיית השבויים והנעדרים בישראל היא סוגיה מורכבת אשר עוסקת בדילמות ובערכים בנושאי פרט, חברה, משפחה, צבא ומדינה. בכדי לבחון לעומק את השינויים שחלו בסוגיה זו על פני השנים, נדרשת שיטת מחקר המסוגלת לבחון נושאים אלו, אשר מטיבם קשים לכימות. שנית, מדובר באוכלוסיית מחקר קטנה יחסית; מקום המדינה, התקיימו 13 אירועי שבי אשר הסתיימו בעסקת שבויים. אוכלוסיית מחקר זו איננה מאפשרת ניתוח סטטיסטי באופן כמותני. לבסוף, בשל מורכבות הסוגיה, נראה כי כל מקרה הינו מקרה ייחודי העומד בפני עצמו, אשר משלב משתנים רבים ומגוונים. לכן, נדרשת גישה איכותנית אשר תנסה לעמוד על השונה והדומה בין האירועים ולבחון לעומק את השינויים שחלו בהם, במקום לנסות להגיע לתובנות כמותניות. כל אלו הובילו לבחירת השיטה האיכותנית כשיטת מחקר מרכזית עבור המחקר. להלן אתאר את שלביו של מערך המחקר ואפרט את שיטות המחקר בכל חלק.

2.1 מערך ושלבי המחקר

1. סקירת כלל אוכלוסיית המחקר

בכדי ללמוד ולנתח את דפוסי הפעילות של משפחות השבויים והנעדרים והשינויים שחלו בהם, נבחנו תחילה כל אירועי השבי שהתקיימו במדינת ישראל והסתיימו בעסקת שבויים (13 אירועים).¹ עבור כל אירועים אלו, נערכו ניתוחים שונים אשר נועדו לספק עבורי ועבור הקורא תמונה כללית של התופעה: משך הזמן של עסקאות השבויים בישראל, כמות הסיקור התקשורתי עבור כל עסקה, ומתוך סיקור זה, כמות הסיקור "המשפחתי", דהיינו, הסיקור התקשורתי אשר עוסק במשפחות השבויים והנעדרים. חלק זה של הניתוח התבסס על קטעי עיתונות שהופיעו בנושא בעיתון ידיעות אחרונות, מיום החטיפה ועד היום בו התבצעה עסקת השבויים. ניתוח זה שירת שתי מטרות מרכזיות: האחת, הבנת הסוגיה והיקפה ברמת המאקרו, והשנייה, סיוע בבחירת ארבעת מקרי הבוחן אשר נותחו לעומק בשיטות איכותניות. ניתוחים אלו שולבו בתוך הפרקים הרלוונטיים וכן מופיעים בפרק הנספחים בסוף העבודה.

2. בחירת ארבעה מקרי בוחן

לאחר ניתוח כלל המקרים ברמת המאקרו, הוחלט לבחור ארבעה מקרי בוחן ועבור כל אחד מהם לערוך ניתוח עומק איכותני. חקר המקרה (case study), הינו שיטה נפוצה במחקר איכותני, בה החוקר מבקש לבחון את ההתנהגות האנושית שהיא לרוב בעלת דפוסים קבועים, וממנה לצאת להכללות רחבות יותר (יוסיפון, 2002). בגישה זו, החוקר אוסף מידע אודות החשיבה והפעולות היומיומיות של בני האדם במקרה הנחקר: כיצד הם מבנים ויוצרים את המודעות העצמית והחברתית שלהם, וכיצד הם מקיימים אותן פרשנויות הקרויות מבנים חברתיים. שיטה זו רלוונטית גם עבור חקר תהליך. החוקר אוסף נתונים בזירת המחקר, עוסק בניתוח ובהבנה של פעולותיהם, ולאחר מכן מנסה לתאר דפוס שמתוכו אפשר להגיע להבנה של התופעה הנבחנת, וגם להכללות ולביאורים המאפשרים הבנה של תופעות רחבות יותר (יוסיפון, 2002). תיאור תפקידן ופעילותן של משפחות השבויים והנעדרים בארבעה אירועים שונים, הינו אם כן חקר מקרה, שמטרתו לנתח את האופן שבו תמורות חברתיות חיצוניות משפיעות על מעמדן ופעילותן של משפחות השבויים והנעדרים בחברה הישראלית. ארבעת המקרים אשר נבחרו למחקר זה הם:²

1. עסקת ג'יבריל- עסקת שבויים שבה הוחזרו שני חיילי הנח"ל ניסים סאלם ויוסף גרופ, והחייל חזי

שי אשר נחטף בקרב סולטן יעקב. המקרה נבחן מיום חטיפת חיילי הנח"ל בתאריך 4.9.1982 עד

¹ קרי, לא נכללו במחקר אירועים שלא הסתיימו בעסקה, כמו למשל אירועים שהסתיימו במבצע צבאי לשחרור החטופים, או אירועים שלא הסתיימו, כמו אירוע רון ארד או אירועים עכשוויים. איתור העסקאות הרלוונטיות נעשה על סמך עבודתו של גלבע, 2010.

² ניתן למצוא בפרק 3 פירוט מלא של השתלשלות האירועים בארבעת מקרי הבוחן.

לביצוע העסקה בתאריך 21.5.1985. ניתוח העסקה כלל גם חלקים מעסקת הפת"ח, שכן שתי העסקאות התחילו באותו אירוע חטיפה, ולמשך תקופה המשא ומתן עבור שתיהן היה משותף.

2. **איתמר איליה** - עסקת שבויים שבה הוחזרה גופתו של לוחם השייטת איתמר איליה, אשר נפל באסון השייטת וגופתו נחטפה על ידי החיזבאללה. המקרה נבחן מיום חטיפת גופתו, 4.9.1997 עד ליום שהושבה לישראל, 25.6.1998.

3. **טננבאום וחטופי הר דב** - עסקת שבויים בה הושב האזרח אלחנן טננבאום אשר נחטף ללבנון באחת ממדינות המפרץ הפרסי בתחילת חודש אוקטובר 2000, וכן גופותיהם של שלושת החיילים שנחטפו על ידי החיזבאללה מספר ימים לאחר מכן ממוצב הר דב: בני אברהם, עדי אביטן, ועומר סועאד. המקרה נותח מתאריך חטיפת טננבאום, 4.10.2000, עד לביצוע העסקה בתאריך 29.1.2004.

4. **גולדווטר ורגב** - עסקת שבויים שבה הוחזרו גופותיהם של חיילי המילואים, אהוד גולדווטר ואלדד רגב, אשר נחטפו על ידי החיזבאללה מגדר גבול לבנון בסמוך למושב זרעית. המקרה נותח מתאריך החטיפה, 12.07.2006, עד לתאריך ביצוע העסקה, 16.07.2008.

מספר שיקולים הובילו לבחירת ארבעת מקרים אלו: ראשית, מדובר במקרים אשר התרחשו בשלושה עשורים שונים, החל מאמצע שנות השמונים ועד לעשור הראשון של המאה ה-21. הוחלט להתמקד בתקופת מחקר זו, כיוון שעל פי הספרות המקובלת, זוהי התקופה בה חלו השינויים המרכזיים ביחסי צבא-חברה-משפחה ובפעילותה של החברה האזרחית בישראל. שינויים אלו מהווים את המסגרת התיאורטית המרכזית למחקר, ועל כן, ראוי לבחון כיצד שינויים אלו באו לידי ביטוי בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים על פני אותן שנים.

שנית, כל מקרה מייצג עסקה מ"סוג" אחר: לאורך השנים התקיימו עסקאות שבויים שונות: בחלקן גורלם של השבויים היה ידוע מראש, אם הם מתים או חיים, ובחלקן גורלם היה לא ברור. ארבעת המקרים הנבחרים מייצגים גם סוגים שונים של אירועים: עסקה להשבת חיילים חיים, עסקה להשבת גופתו של חייל, בודד, עסקה להשבת אזרח חי וגופותיהם של שלושה חיילים (אשר רק באמצע המו"מ נקבעה ההחלטה על גורלם), ועסקה להשבת חיילים אשר גורלם נותר לא ידוע עד לביצוע העסקה. מחד, העובדה כי כל עסקה שונה מקודמותיה מקשה על השוואה בין המקרים. מאידך, בחינת ארבעת המקרים יחד מכסה את כל סוגי המקרים שהיו בישראל ועל כן ניתן להסיק מהן מסקנות תיאורטיות רחבות יותר.

שלישית, מבין כלל העסקאות, מדובר בעסקאות אשר זכו לסיקור תקשורתי ועוררו עניין ציבורי. עסקאות אלו, זכורות עד היום בתודעה הציבורית ועל כן מהוות מקרי בוחן מרכזיים של סוגיית השבויים והנעדרים בישראל.

לבסוף, בחירת אירועים אלו הייתה קשורה גם ב'פסילת' אירועים אחרים, אשר לא יכלו להתאים למחקר זה מסיבות שונות: חלקם התפרסו על פני זמן קצר במיוחד (מספר חודשים בודד) או ארוך במיוחד (מעל ל-5 שנים), דבר שהקשה על ההשוואה בפעילות המשפחות. חלקם היו בעלי סיקור תקשורתי נמוך במיוחד (בממוצע של פחות מכתבה בחודש), אשר אינו מאפשר הסקת מסקנות על סמך הנתונים הקיימים, או גבוה במיוחד (כמו עסקת שליט עם סיקור ממוצע של 44 כתבות לחודש), אשר מקשה בצורה משמעותית על ניתוח איכותני של הנתונים.³ כמו כן, גישה לנתונים, לצד מוכנות של בני משפחה ואנשי מדיניות להתראיין בנושא, השפיעה רבות על בחירת המקרים הנחקרים. בשל מורכבות ורגישות הסוגיה, פעמים רבות נתקלתי בסירוב מצד מרואיינים אפשריים ולכן נדרשתי לבחור אירועים אליהם תהיה לי גישה לנתונים.

כל אלו, הובילו אותי לבחור בארבעה מקרי בוחן, אשר משקפים, לדעתי במידה רבה, את עסקת השבויים "השכיחה", אם ניתן להצביע על שכיחות בסוגיה מורכבת זו: עסקאות אשר זכו לסיקור תקשורתי קרוב לממוצע, התפרסו על זמן המתקרב לשנה עד שלוש שנים, וכללו את סוגי העסקאות השונים.⁴

3. ניתוח איכותני של ארבעת מקרי המקרה

לאחר שנבחרו ארבעת מקרי הבוחן, ניגשתי לבצע את מחקר העומק עבור כל אחד מהם. שיטת המחקר שנבחרה הינה ניתוח טקסטים תקשורתיים, זאת לצד ראיונות עומק חצי מובנים עם בני משפחה ואנשי מדיניות אשר היו מעורבים בעסקאות הנחקרות. ניתוח הטקסטים שימש כשיטה מרכזית, בין היתר בשל הגישה המוגבלת לנתונים, למידע ולאנשים אשר היו מוכנים להתראיין. יחד עם זאת, הקפדתי עבור כל מקרה להוסיף לפחות מקור מידע נוסף שאינו מן העיתונות (ראיון, אוטוביוגרפיה, או הרצאה בנושא), זאת בכדי לחזק את המידע אשר עמד לרשותי עבור כל מקרה ולצמצם את ההטיה העשויה להיגרם מכך שמרבית הנתונים נלקחו מן התקשורת ועל כן מה שלא סוקר לא נותח במסגרת המחקר.

3.1 ניתוח טקסטים תקשורתיים:

עבור כל אחד מן המקרים, ניתחתי את כל הטקסטים התקשורתיים אשר הופיעו בעיתון ידיעות אחרונות ועסקו ישירות בנושא, במהלך התקופה שמיום החטיפה עד יום השחרור. סך הכל בוצע ניתוח על 1214 טקסטים תקשורתיים. את איתור קטעי העיתונות ביצעתי באמצעות שימוש במילות חיפוש במערכת הארכיון הממוחשבת של ידיעות אחרונות, וכן על ידי סינון ידני של קטעים שאינם רלוונטיים או קטעים

³ מקור הנתונים בתרשים מספר 4 בפרק הנספחים.

⁴ להמחשה, יש לעיין בתרשימים המוצגים בפרק הנספחים, המציגים את כלל עסקאות השבויים בישראל לפי פרמטרים אלו, וכוללים את מקרי הבוחן הנבחרים.

אשר לא עלו בחיפוש.⁵ העיתון ידיעות אחרונות נבחר עבור מחקר זה משתי סיבות מרכזיות: ראשית, מדובר בעיתון מרכזי שעסק בנושאים אלו באופן שוטף לאורך השנים, והספרות המחקרית בישראל מכירה בו כעיתון מרכזי ופופולארי (ישראלי ורוסמן-סטולמן, 2014). שנית, מסיבות טכניות, כיום הוא העיתון היחידי אשר מחזיק מערכת ארכיון ממוחשבת המאפשרת חיפוש בצורה נגישה ונוחה על ידי מילות חיפוש.

לאחר שאיתרתי את כלל הטקסטים הרלוונטיים, עסקתי בניתוח של כל כתבה אשר עסקה בצורה זו או אחרת במשפחות השבויים והנעדרים. את ניתוח הטקסטים עשיתי באופן של ניתוח עומק, המצריך קריאה של הרובד הגלוי, הבנת התמות המרכזיות שעולות מן הטקסט, והרובד הסמוי, הבנת יחסי הכוח וההקשרים הרחבים שעומדים מאחורי תמות אלו (קליין, 2010). עבור כל אירוע יצרתי ציר זמן בו תמללתי את כלל הכתבות הרלוונטיות, ולאחר מכן חילקתי אותן לנושאים מרכזיים וקטגוריות אשר חזרו על עצמן באירועים השונים.

3.2 ראיונות עומק ומקורות מידע נוספים:

במקביל לניתוח הטקסטים התקשורתיים, ביצעתי עבור כל מקרה ניתוח של מקור מידע נוסף שאינו מן התקשורת: ראיונות חצי מובנים עם קרובי משפחה ואנשי מדיניות אשר היו פעילים סביב אותו מקרה והיו בקשר עם המשפחות, ספרי אוטוביוגרפיה, או הרצאות של אותם אנשים. את הטקסטים הכתובים ניתחתי בצורה דומה לטקסטים התקשורתיים. בראיון עומק, לעומת זאת, המראיין מספר סיפור ומבנה נרטיב בעל משמעות עבורו, אותו הוא מבקש להעביר (שקדי, 2003). בראיונות אם כן, ביקשתי להתחקות אחר האופן שבו המראיין תפס את תפקיד המשפחות ותיאר את פעילותן, כך שהם סיפקו עבורי רובד נוסף של פעילות המשפחות והשינויים שחלו בהם.

4. ניתוח החומרים ואיסוף הממצאים: ניתוח שיח ביקורתי ותיאוריה מעוגנת בשדה

הטקסטים התקשורתיים, הראיונות, והחומרים הנוספים, סיפקו עבורי את תשתית הנתונים אותה ניתחתי בצורה של ניתוח שיח ביקורתי. המושג "שיח" הוא מושג רחב, אשר לפי הגישה הביקורתית לחקירתו, מכיל בתוכו אוסף של הקשרים תרבותיים-חברתיים ומערכות חשיבה, אשר תלויות ויוצרות פרקטיקות חומריות, שאינן נשארות בשדה המילולי בלבד (קופפברג, 2010). גישה זו של חקר השיח, (Critical Discourse Analysis- CDA) הנגזרת מתפיסתו של פוקו, רואה את השיח כמשקף יחסי כוח בחברה, ועל כן חשיפה של האידיאולוגיות בבסיס השיח עשויה להצביע על מוקדי כוח, השפעה ועל אי שוויון בחברה (פוקו, 2005). תפיסה זו, לוקחת בחשבון את הסביבה בה מתקיים השיח ורואה את השניים

⁵ ניתן למצוא את מילות החיפוש בהן השתמשתי בטבלה מספר 3 בפרק הנספחים.

כקיימים ביחסי תלות (Fairclough, 1992). הטקסט, הוא חלק מתהליך של יחסים חברתיים שכן הוא מושפע מהסביבה בה הוא מצוי, ובו בזמן קריאתו על ידי הפרטים מעניקה פרשנות לטקסט, ובכך הוא משפיע בחזרה על המערכת החברתית ומבנה אותה מחדש (Blommaert and Buclean, 2000). לפיכך, לא ניתן להבין את השיח בפני עצמו, אלא יש להבין את ההקשר בו הוא מתקיים או התקיים (Van Dijk, 2008). כך, עבור כל טקסט אותו ניתחתי, התייחסתי הן לשיח הגלוי שעולה ממנו והן להקשרים החברתיים הרחבים יותר שעלו ממנו, אותם הכרתי מסקירת הספרות.

ניתוח הממצאים שעלו, נעשה בשיטת תיאוריה המעוגנת בשדה (Grounded Theory Method) (Glaser & Strauss, 2009). לפי שיטה זו, יצאתי כחוקרת אל השדה עם שאלות וכיווני מחשבה, לאחר שהכרתי את הספרות המרכזית אשר עוסקת בנושא עסקאות השבויים, וכן ספרות העוסקת ביחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל. לאחר שאספתי את הנתונים וניתחתי אותם, סימנתי רעיונות ומשפטים אותם חילקתי לתמות מרכזיות. לאחר מכן, חזרתי לספרות המחקרית עם אותן תמות ומצאתי חיזוקים לדברים וכן חידושים שעלו מן הניתוח, אשר הובילו לקריאת ספרות נוספת. בשלב זה היו בידי מספר תמות אותן רציתי לחבר יחד לכדי סיפור המתאר את השינויים המרכזיים שחלו בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים על פני השנים. את התמות, חילקתי לשלושה פרקים מרכזיים אשר התוו יחד את הסיפור הכולל. הפרק הראשון והמרכזי היה שינויים שחלו במעמדן של משפחות השבויים והנעדרים כשחקניות בסוגיה. פרק זה היווה את התשתית למחקר כולו, אשר בלעדיו לא ניתן היה להסביר את הפרקים הבאים. הפרק השני, היה ניתוח של השיחים המרכזיים שעלו בפעילותן של המשפחות, כמו גם השינויים שחלו בשיחים אלו והקשר ביניהם. הפרק השלישי, עסק באסטרטגיות הפעולה המרכזיות של המשפחות והשינויים שחלו בהן, כאשר חילקתי את האסטרטגיות לזירות פעולה. עבור כל פרק, חזרתי אל הספרות המחקרית, מצאתי ספרות חדשה שתבסס את הפרק, וחידדתי את טענותי ביחס לחידושים התיאורטיים עבור אותה ספרות. כל הפרקים יחד, התחברו למודל תיאורטי אותו אני מציעה במחקר זה, המתאר את פעילותן של משפחות השבויים והנעדרים והשינויים המשמעותיים שחלו בה על פני העשורים האחרונים במדינת ישראל.

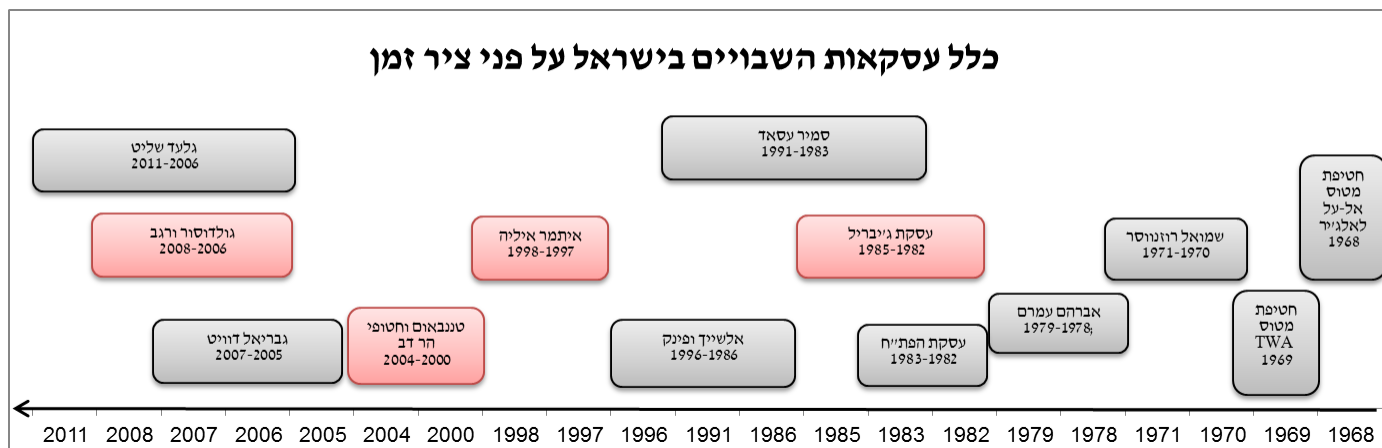
2.2 מגבלות המחקר

מגבלת המחקר המרכזית היא הנגישות לחומרים. בהיעדר חומרים נגישים לסוגיה מורכבת זו, נאלצתי להסתמך לרוב על טקסטים עיתונאיים, אשר עלולים לעיתים להיות לא מדויקים, מגמתיים ומוטעים. כמו כן, בעוד ששאלות המחקר עסקו בשינויים שחלו בפעילותן של משפחות השבויים, הממצאים עלולים לשקף את השינויים שחלו באמצעי התקשורת, תחום אשר לא בחנתי במחקר זה מתוקף היקפו ועניינו. מתוך

מודעות למגבלה זו, נעשה ניסיון לעשות מספר הצלבות של המידע עם חומרים נוספים וראיונות. מגבלה נוספת נוגעת לתוקף המחקר וליכולת להסיק מסקנות תיאורטיות על סמך ארבעת המקרים הנחקרים. בעוד שניסיתי להסיק מסקנות רחבות, המשקפות שינויים היסטוריים בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים, חשוב לזכור שכל אירוע שנבחן הינו "עולם בפני עצמו", והוא מושפע ממשתנים רבים ומורכבים, אל חלקם התייחסתי במחקר זה ואל חלקם לא- כמו למשל אופי המשפחה, אשר עשוי להשפיע בוודאי על פעילות המשפחה. הווה אומר, בחינה של ארבעה מקרים בלבד, מקשה על היכולת לאתר קשר ישיר ולטעון על מגמה ברורה של שינויים המושפעים בלבד מן השינויים החברתיים שתיארתי במחקר. יחד עם זאת, מחקר זה אינו מתיימר להצביע על סיבתיות, קרי, מדוע חל השינוי, אלא לתאר את השינויים ואת מרכיבי פעילות המשפחות במקרים הנבחרים, בתוך ההקשר החברתי הרחב בו הן פעלו.

3. סקירת ארבעת מקרי הבוחן

עד היום, אירעו בישראל 13 עסקאות שבויים. התרשים להלן מתאר את כלל עסקאות השבויים בישראל על פני ציר הזמן, בתוכו מופיעים באדום ארבעת המקרים הנבחרים:

פרק זה מתאר בקצרה את ארבעת מקרי הבוחן הנבחרים ואת התרחשות האירועים, ומטרתו לספק הבנה בסיסית של האירועים.

3.1 "עסקת גיבריל"

ביום 10.6.1982, מספר ימים לאחר תחילתה של מלחמת לבנון הראשונה, נכנס גדוד טנקים לקרב בכפר סולטן יעקב בלבנון. מספר חיילי שריון נפלו בשבי בקרב זה, ואחדים מוגדרים נעדרים עד היום. חזי שי, חייל נוסף, נפל בשבי בקרב ולתקופה ארוכה בישראל לא ידעו היכן מוחזק ומה גורלו. שלושה חודשים לאחר מכן, ביום 4.9.1982, תקפו מחבלים מארגון אש"ף עמדת תצפית בחמדון שבדרום לבנון ושב שמונה חיילי נח"ל. זמן לא רב לאחר מכן, הועברו שישה מתוך שמונת החיילים לידי הפת"ח, והשניים הנוספים, יוסף גרופ וניסים סאלם הועברו לידי ארגונו של אחמד ג'בריל. בעת החטיפה כיהנה בישראל ממשלת ימין בראשותו של מנחם בגין, ולאחר זמן מה הוחלפה בממשלת אחדות בה כיהנו יצחק שמיר ושמעון פרס כראשי ממשלה ברוטציה, ויצחק רבין כשר הביטחון. המתווך מטעם ישראל בתחילת המו"מ היה עו"ד אריה מרינסקי ולאחר מספר חודשים הוחלף בשמואל תמיר שניהל את העסקה עד סופה (ברגמן, 2009).

עד לביצוע עסקת הפת"ח (נובמבר 1983), ישראל התעקשה לנהל מו"מ על כל שמונת החיילים יחד, אולם לאחר שהובן כי הפת"ח אינם יכולים לקדם את שחרור השבויים שבידי גיבריל, ונשקפת סכנה לשבויי

הפת"ח, הוחלט לפצל את המו"מ בין הארגונים. במשך תקופה ארוכה סירב ג'בריל לנהל מו"מ עם ישראל וכמעט ולא אפשר ביקורים של הצלב האדום בקרב השבויים. לאחר שהתקבלו מספר רמזים בנושא ביוני 1984, שנתיים לאחר היעלמו, הודיע תמיר כי חזי שי מוחזק על ידי ג'בריל וחודש לאחר מכן הציג אותו ג'בריל. אז החל להתקיים מו"מ משמעותי וממושך על שחרור שלושת השבויים שבידי ג'בריל (ברגמן, 2009) עד אשר ב-21.5.85, יצאה לפועל העסקה ו יוסף גרופ, ניסים סאלם וחזי שי חזרו לישראל תמורת שחרורם של 1150 מחבלים. שמואל תמיר, התנגד לעסקה ואף הודיע על התפטרותו, אך נשאר בתפקידו בשל בקשתו של יצחק רבין (תמיר, 2002). בישראל נודע "מחיר" העסקה רק לאחר שחרור השבויים ונפתח דיון ציבורי נוקב אודות "המחיר" הראוי בעסקאות מעין אלו (ברגמן, 2009).

3.2 העסקה להשבת גופתו של איתמר איליה

בלילה שבין ה-4 ל-5 בספטמבר 1997, פשט כוח של יחידת שייטת 13 לדרום לבנון לצורך ביצוע משימה חשאית. לאחר הנחיתה על החוף, בסמוך לעיירה הלבנונית אנצאריה, החלו להתקדם הלוחמים לעבר יעד, כשלתע נתקלו במארב של חיזבאללה. במקום התנהל קרב קשה ומאמצים לחילוץ הכוח. 11 לוחמים נהרגו בקרב ואחרים נפצעו. גופתו של הלוחם איתמר איליה, נשארה בשטח ונלקחה על ידי לוחמי חיזבאללה. אירוע זה מוכר בציבור בשם "אסון השייטת".

בימים לאחר האירוע פנתה ממשלת ישראל, בראשות בנימין נתניהו, לממשלת לבנון ואמרה לה שהיא רואה בה אחראית להחזרת גופתו של איליה. משיקולים טקטיים פנימיים, החליט חיזבאללה לאפשר לממשלת לבנון לנהל את המו"מ עם ישראל להחזרת גופת איליה (גלבוע, 2010). מנהל המו"מ מטעם ישראל היה ראש השב"כ לשעבר, יעקב פרי. במהלך המו"מ, החיזבאללה וממשלת לבנון דרשו את שחרורם של אסירים חיים, ואילו ישראל השיבה כי היא מוכנה לשחרר רק גופות תמורת גופות (גלבוע, 2010). לאחר מו"מ של קרוב לשנה, נסוגה ישראל מהצהרה זו ובסוף יוני 1998 בוצעה העסקה בה הוחזרה גופתו של איליה תמורת 60 עצירים ו-40 גופות.

3.3 "עסקת טנבאום וחטופי הר דב"

עסקה זו החלה בשני אירועים נפרדים. ביום ה-4.10.2000 הגיע האזרח אל"מ (במיל') אלחנן טנבאום, לנסיכות דובאי שבמפרץ הפרסי, בכדי לבצע עסקת סמים. טנבאום ככל הנראה, הסתבך בחובות כבדים, בעיקר בשל הימורים, ומספר ערבים ישראלים שכנעו אותו להגיע לדובאי לביצוע העסקה. טנבאום נחטף על ידי ארגון חיזבאללה והוטס ללבנון. לאחר שבוע וחצי הודיע נסראללה, מזכ"ל חיזבאללה, כי בידי

הארגון אל"מ במיל'. בצה"ל התחילו לבדוק במי מדובר, ולאחר זמן מה גילו כי טננבאום אינו נמצא. נסראללה פרסם את שמו של טננבאום ומכאן והלאה התחילה ישראל בניסיונות לשחרורו (ברגמן, 2009).

ב-7.10.2000 יצא בשעות הבוקר רכב סיור של צה"ל לנקודה 590 שעל גדר גבול הלבנון באזור הר דב לסיור שגרתי. מטען רב עוצמה הופעל כנגד הסיור. חוליה של ארגון חיזבאללה התקרבה לגדר, פוצצה אותה, והגיעה לרכב הסיור הצה"לי. המחבלים הוציאו מתוכו שלושה חיילים- עומר סועאד, בני אברהם ועדי אביטן. עד מהרה נמלטו המחבלים לתוך לבנון, ועד שהופעלה פקודת "חניבעל" (פקודת החטיפה הצה"לית) החוטפים והחיילים כבר נמצאו בעומק לבנון, במקום לא ידוע (גלבוע, 2010).

בראשות הממשלה עמד אהוד ברק, אשר כיהן גם כשר הביטחון, ולאחר מכן הוחלף על ידי אריאל שרון. יעקב פרי ניהל את המו"מ בחודשיו הראשונים, ולאחר ניצחונו של שרון בבחירות 2001 מונה אילן בירן כמנהל המו"מ. תקופה זו הייתה תקופת האינתיפאדה השנייה. לאורך כל התקופה התנהל מו"מ אחד לשחרור טננבאום וחטופי הר דב יחד, אולם נסראללה סירב בתוקף לספק מידע אודות גורלם של החטופים ודרש כי ישראל תשחרר מאות שבויים תמורת המידע. ביוני 2001 נחשף כי אירוע החטיפה צולם על ידי חיילי יוניפי"ל אך האו"ם סירב לבקשת משפחות החטופים ומדינת ישראל להעביר את החומרים ולבסוף הסכים להציג חלקים ממנו (ברגמן, 2009).

מספר חודשים לאחר מכן, הודיע ראש אכ"א בעקבות מידע מודיעיני כי ההערכה היא ששלושת החיילים אינם בחיים. זמן קצר לאחר מכן קבע תא"ל ישראל וייס, הרב הצבאי, כי שלושת החיילים הינם חללים שמקום קבורתם אינו נודע. בינואר 2003 נסראללה הודיע, לראשונה, שטננבאום חי. ביולי 2003 אמר נסראללה כי בידי חיזבאללה מוחזקים 3 חיילים שגורלם לא ידוע ואזרח חי. עד יום ביצוע העסקה, גורלם של החיילים החטופים לא נחשף על ידי חיזבאללה (ברגמן, 2009).

לאחר מו"מ עיקש, אשר במסגרתו החליטה ישראל לשחרר בין היתר את המחבלים דיראני ועובייד, אשר שימשו כ"קלפי מיקוח" בעבור מידע על גורלו של רון ארד, אושרה עסקת השבויים בממשלה. בתאריך 29.1.2004, יצאה העסקה אל הפועל. ישראל שחררה 436 מחבלים ועצירים חיים, ו-59 גופות. בתמורה, שוחרר אלחנן טננבאום בחיים, והוחזרו שלוש גופות החיילים שנחטפו בהר דב (ברגמן, 2009).

3.4 "עסקת גולדווסר ורגב"

ביום 12.7.2006, תקפה חוליית חיזבאללה שני רכבי סיור צבאיים במהלך סיור בקו 105, קו הגבול עם לבנון באזור זרעית. רכב אחד ספג פגיעת נ"ט ישירה ונהרג בו שלושה לוחמים. מהרכב השני, הצליחו שני חיילים

להיחלץ כשאחד מהם פצוע קשה, ואילו שני חיילי המילואים הנוספים שהיו ברכב, רס"ל אהוד גולדווסר וסמ"ר אלדד רגב, נחטפו על ידי חוליית חיזבאללה נוספת שפרצה את גדר המערכת וחדרה לשטח ישראל. החוליה נסוגה עם החיילים לשטח לבנון, שם עמד רכב סמוך לגדר שהעביר אותם במהירות למקום מסתור בלבנון. מיקום האירוע בוואדי נמוך הקשה על צה"ל לגלות את דבר החטיפה. כתוצאה מכך ההכרזה על "נוהל חניבעל" בוצעה כשהחיילים כבר היו בעומק לבנון במקום שאינו ידוע. טנק שנשלח לאחר כשעה בעקבות החטופים במטרה לאתרם, עלה על מטען וארבעת אנשי צוותו נהרגו. מצבם של גולדווסר ורגב כתוצאה מהפגיעה נותר לא ידוע, אם כי ההערכות הן שהם נפצעו קשה מהפגיעה, ונהרגו ממנה בסמוך לאירוע (ברגמן, 2009).

תקיפת חיזבאללה וחטיפתם של גולדווסר ורגב הייתה האירוע שפתח את מלחמת לבנון השנייה, שהסתיימה כחודש לאחר מכן, ב-14 באוגוסט 2006. ראש הממשלה בעת החטיפה ובמהלך המו"מ היה אהוד אולמרט. עופר דקל מונה למנהל המו"מ עם סיום המלחמה וביצע את התפקיד עד לביצוע העסקה.

עד ליום עסקת השבויים, גורלם של החטופים לא הוכרע. לאורך כל התקופה, חיזבאללה סירבה בתוקף לספק כל מידע על גורלם של החטופים. ב-23 ביוני 2008 מסרו גופי המודיעין השונים בישראל את ממצאיהם לגבי גורל החטופים ואת הערכתם שאינם בחיים, על סמך ממצאים שהיו בזירת האירוע. המידע הועבר לרב הצבאי הראשי על מנת שיקבע אם הם חיים או מתים. למרות המידע, הוחלט שלא להכריע על גורלם, בין היתר בשל מאבק עיקש של המשפחות שטענו כי הכרעה זו מחלישה את הסיכוי שיושביו לידי ישראל (ברגמן, 2009). לאחר מו"מ ממושך מול החיזבאללה, כאשר גורלם נותר לא ידוע, ממשלת ישראל חתמה על עסקת השבויים. בתאריך 16.7.2008, כשנתיים לאחר החטיפה, יצא לפועל עסקת השבויים, בה שוחררו חמישה מחבלים חיים, ביניהם המחבל סמיר קונטאר, שרצח את משפחת הרן בנהריה, ו-199 גופות. בתמורה, הוחזרו גופותיהם של גולדווסר ורגב (גלבוע, 2010).

4. מעמד המשפחות ותפיסת תפקידן

סוגיית השבויים והנעדרים הינה סוגיה מורכבת ביותר, אשר כוללת בתוכה שיקולים אסטרטגיים רבים ופועלים בה שחקנים שונים, המנסים להשפיע על המדיניות. כאשר בוחנים לאורך השנים את השחקנים בסוגיה, ניתן לזהות שינויים ביחסי הכוחות ביניהם. פרק זה עוסק בשינויים שחלו במעמדן של משפחות השבויים והנעדרים ובתפיסת תפקידן כשחקניות במערך הגורמים הפועלים בסוגיה, כפי שהם באים לידי ביטוי בארבעת מקרי הבוחן. הפרק פותח את פרקי הממצאים ומהווה את התשתית למחקר הכולל, וטענתו המרכזית היא כי עם השנים חל שינוי במעמדן של משפחות השבויים והנעדרים: הן הפכו משחקניות פסיביות לשחקניות אקטיביות ומשמעותיות בסוגיה בעיני עצמן ובעיני הסביבה, ובעלות השפעה על עיצוב מדיניות השבויים במדינת ישראל. בפרק אציג כיצד שינוי זה בא לידי ביטוי ובפרקים הבאים אציג את השינויים בתוכן פעילותן: בשיחים המרכזיים שעלו מפעילות זו, ובזירות הפעולה בה נקטו.

פרק זה מרחיב את הספרות התיאורטית בנושא עסקאות השבויים בכך שהוא מתמקד במשפחות השבויים והנעדרים כשחקן משפיע ומשמעותי, שחקן אשר עד כה נחקר כ"גורם שלישי". כמו כן, הוא בוחן ומאשש טענות שנשמעו בצורה מועטה בספרות האקדמית ובכתיבה הפובליציסטית, אך טרם נבחנו באופן אמפירי, על כך שעם השנים משפחות השבויים והנעדרים הפכו למעורבות יותר, ומראה כיצד שינוי זה בא לידי ביטוי. לבסוף, הוא מראה כיצד שינויים חברתיים עמוקים יותר, במעמד המשפחה בחברה, ביחסי חברה צבא ובפרט יחסי חברה צבא ומשפחה, גיבשו, עיצבו והשפיעו על השינויים שחלו במעמדן של המשפחות השבויים, ומצביע על תפקידה המשתנה של המשפחה עם השנים: מסוכן חברתי המגוייס לצרכי הלאום, לשחקן עצמאי, מתעמת ומעורב בסוגיות, אשר באופן מסורתי, הופקעו מן השיח הציבורי.

כפי שתואר בפרק המבוא, מעטים המחקרים בנושא סוגיית השבויים והנעדרים שעסקו במשפחות והתמקדו בהן, ייתכן כי בין היתר, משפחות השבויים והנעדרים במשך שנים לא תפסו מקום משמעותי בסוגיה. ברגמן (2009; 2014), רוכלין (2007), ולבל ורוכלין (2012), טוענים, כי מקום המדינה ועד אמצע שנות השמונים לערך, רוב הדיון על שבויים ונעדרים התנהל על ידי הצמרת המדינית והצבאית בחדרים סגורים. בשם אתוס ההקרבה והקשיחות שהתאפיינה בתקופה זו של המדינה (בן אליעזר, 2003), נדרשו המשפחות שלא להחצין רגשות, ולסמוך על המומחים לדבר שניהלו את המערכה (לבל ורוכלין, 2012; ברגמן, 2014). השתיקה הממושמת, לצד הצנזורה, אפשרו לדרגים הבכירים לנהל את העיסוק בסוגיה בחדרי חדרים, מתחת לעיני התקשורת וללא התערבות המשפחות או לחץ ציבורי (ברגמן, 2014).

אולם, ברגמן (2014) טוען, כי החל מאמצע שנות השמונים, נכנסו למערך כוחות זה שני שחקנים בעלי כוח משמעותי הרבה יותר מבעבר: המשפחות והתקשורת, והדיון בסוגיית השבויים והטיפול בו החלו להתקיים בתוך ריבוע שאלו קודקודיו: הדרג הפוליטי, מערכת הביטחון וקהילת המודיעין, משפחות השבויים והנעדרים והתקשורת (ברגמן, 2014). לבל ורוכלין (2012), טוענים, כי השינוי החל כבר בפעילות הורי השבויים במלחמת יום כיפור, אשר לטענתם, היוותה את התארגנות ההורים הראשונה בנושאי ביטחון. (לבל ורוכלין, 2012). ברגמן (2014) טוען, כי חלק גדול מהפעולות שמדינת ישראל ביצעה ומבצעת, נולדו מתוך מערך הכוחות בתוך הריבוע הזה, מערך שהוא כולו פנים ישראלי, ללא תלות במעשים של הצד השני (ברגמן, 2014).

השינויים במערך הכוחות של השחקנים בסוגיית השבויים, המוצגים בפרק זה, לא אירעו בחלל ריק והם תוצר של שינויים רחבים יותר ביחסי חברה-צבא ובפרט ביחסי משפחה-צבא ובמעמד המשפחה בחברה הישראלית. כפי שהוצג בהרחבה בפרק המבוא, המחקר בתחום מסמן את מלחמת יום הכיפורים, וביתר שאת, את אמצע שנות השמונים ומלחמת לבנון, כנקודת התפנית ביחסי צבא-חברה בישראל (בן אליעזר, 2003; הורוביץ וליסק, 1996). מלחמות אלו הביאו לכרסום באמון הציבור במערכת הביטחון ופגעו קשות בתפיסת צדקת המנהיגות, וכך החל תהליך הדרגתי של ערעור המודלים ההגמוניים שהיו מקובלים עד לאותה תקופה, ושל תפיסת החברה כ"אומה במדים" (בן אליעזר, 2003). בהשפעת תהליכים דומים בעולם המערבי כולו, החלה להתגבש בישראל מערכת ערכים חדשה; מאז שנות השמונים וביתר שאת בשנות התשעים, החלה החברה הישראלית לאבד את אחידותה כחברה אחת והייתה למצבור של קהילות (אוחנה וווסטרין, 1997). היה זה תהליך של מעבר מחברה קולקטיביסטית לאינדיבידואליסטית, בהתאם לתהליכים חברתיים וכלכליים ברחבי העולם (לוי, 2007).

שינויים אלו, לא פסחו על יחסי המשפחה והצבא בחברה הישראלית. כפי שתואר בפרק המבוא, הספרות מתארת כי למשפחה הישראלית מאז הקמת המדינה, נודע תפקיד לאומי ביצירת האדם היהודי החדש ובהגברת הילודה כפתרון לאיום הדמוגרפי, ובכך היא הפכה לעניין ציבורי-פוליטי מובהק, ורק לאחר מכן לעניין פרטי (פוגל-ביז'אווי, 1999). באשר ליחסי צבא-משפחה, בעשורים הראשונים של המדינה שימשה המשפחה סוכן התומך במודל ההגמוני ומגויס לצורכי הלאום, ותרמה לסוציאליזציה של גיוס הבנים לצבא ותמיכה במהלך שירותם (Herzog, 2004; כץ, 1997). במקביל באותה תקופה ניכרה הפרדה ברורה בין שני המוסדות: הצבא והשיח הביטחוני שלט על הספירה הציבורית, בעוד שהמשפחה המשיכה להשתייך לספירה הפרטית. כתוצאה מכך, התערבותה של המשפחה בחיי הצבא הייתה מועטה ביותר (Herzog, 2004). עם זאת, החל משנות ה-90 מעורבות ההורים בצבא הלכה וגברה (בן אליעזר, 2003; Herzog, 2004).

(Herzog, 2004). כמו כן, השינויים החברתיים ביחסי חברה וצבא, גיבשו תשתית תרבותית פוליטית לפיקוח חוץ מוסדי על הצבא ותופעות של ביקורת ומחאה בנושאי צבא ובטחון (לוי, 2014; ליימן ווילציג, 1994). בתוך שיח מחאתי זה, קולן של המשפחות החל לבלוט לראשונה, ובא לידי ביטוי בתנועות מחאה עוצמתיות של הורים (Herzog, 2004; Lieberfeld, 2009). ככל שהקול המשפחתי גבר בזירה הפוליטית והציבורית, כך הוא גם חדר לתוך גבולות הצבא. הגבולות הברורים שבין צבא למשפחה החלו להתערער, ובניגוד להורי החיילים בעבר, ההורים מאותה התקופה היו ברובם ילידי ישראל, שירתו בצבא, הכירו את מערכת הביטחון ולא נרתעו מעימות עמה (סופר, קסן ושוחט, 1992). שינויים משמעותיים אלו, מיוחסים בספרות גם להורים השכולים (לבל, 2008; דורון ולבל, 2003). ארגוני המחאה שפעלו בעקבות מלחמת לבנון השנייה (2006), כמו ארגונים של חיילי מילואים והורים שכולים מחו על תפקוד הצבא במלחמה, שלטענתם גרם לקורבנות שהיה ניתן למנוע (לוי, 2015). התארגנויות אלו התקיימו על קרקע בשלה של מחאה אנטי ממסדית ואי אמן מצטבר בממשל ובשלוחותיו.

יש הטוענים כי עם המעבר למאה ה-21, חל תהליך של חיזוק מחודש של הערכים הלאומיים והאתוס הצבאי (בן אליעזר, 2012). אירועים ביטחוניים שונים בתחילת שנות האלפיים, העלו את תחושת האיום הביטחוני והשיבו את השיח הביטחוני, בגרסה חדשה. בהתאם לשינויים אלו, יש גם הטוענים כי החל מתקופה זו חל שינוי במערכת יחסים של ההורים עם הצבא, ומתקופה זו ההורים נסוגו באופן מסוים מהתערבותם בתחום הביטחוני (לבל, 2007; ישראלי ורוסמן, 2015).

הספרות המחקרית מצביעה כי השינוי ביחסי צבא-חברה-משפחה היה הדרגתי החל ממלחמת יום הכיפורים, התגבר באמצע שנות השמונים, והגיע לשיאו בשנות התשעים. במהלך שנות האלפיים, ישנם חוקרים המזהים מגמה של חזרה לדפוסים הישנים. רבות נכתב על מערכת היחסים בין גורמים אלו, אולם מיעוט המחקרים עסק כיצד תמורות חברתיות אלו השתקפו והשפיעו על פעילותן של משפחות השבויים והנעדרים (ברגמן, 2014; חסון-רוכלין, 2007; חסון-רוכלין ולבל, 2012). לכן, פרק זה, מתמקד במשפחות השבויים והנעדרים ושינויים שחלו במעמדן לאורך השנים, בצורה שטרם נחקרה עד כה בהקשר הישראלי והעולמי. הפרק מרחיב את הספרות התיאורטית בכך שהוא בוחן את טענתו של ברגמן (2014) וכן טענות שהופיעו בעיקר בכתיבה פובליציסטית בנושא אשר גרסו כי משפחות השבויים והנעדרים הפכו עם השנים לשחקניות משמעותיות ומעורבות יותר בסוגיה. הפרק בוחן טענות אלו באופן אמפירי, מאשש אותן, ומראה כיצד משפחות השבויים והנעדרים הופכות עם השנים לשחקן מרכזי בעיצוב מדיניות שחרור השבויים במדינת ישראל. הפרק מציג כיצד השינוי במעמדן בא לידי ביטוי: באופן שבו הן נתפסות בעיני עצמן והסביבה, בקשר עם גורמי הממשלה, וכן באופי ובעוצמת פעולתן, כאשר הן הופכות משחקן פסיבי

יחסית, אשר מחכה לדיווחים ועדכונים, לשחקן פעיל, משמעותי, בעל יכולת השפעה ממשית על עיצוב מדיניות ודעת הקהל בסוגיית השבויים.

בנוסף, פרק זה מראה כיצד תמורות חברתיות בנושאי חברה, צבא ומשפחה, עיצבו וגיבשו את מעמדן של המשפחות כשחקניות בסוגיית השבויים והנעדרים בארבעת המקרים הנחקרים. הפרק מראה, בהתאם לספרות, כיצד מעמדן של משפחות השבויים החל להשתנות מאמצע שנות השמונים, וכיצד הוא המשיך להתגבש באופן הדרגתי, עד שהגיע לשיאו בין השנים 2006-2008, על רקע עסקת גולדווטר ורגב. בתוך כך, הוא גם סותר את טענות הספרות שהחל משנות האלפיים התערבותן של המשפחות בסוגיות ביטחוניות ירדה ומראה כי עבור משפחות השבויים והנעדרים מדובר במצב הפוך.

עסקת ג'בריל (1983-1985): מאיפוק לתחילת מעורבות.

"ביקשתי את המשפחות, ופניתי גם לוועדת עורכי העיתונות, לנסות לעזור לי להציג עמדה קשוחה יותר. בסופו של דבר, אמרתי, הצד השני מעוניין בהסכם לא פחות מאיתנו, אלא שאנחנו חושפים את הכאב במלואו, ואילו הם מסווים את ייסוריהם... **לכן הפצתי שוב ושוב במשפחות: "אל תצטלמו עם דמעות מול הטלוויזיה.** את הצילום הזה שלכם מראים לילדים שם. הדבר שובר את רוחם ואז הם כותבים לכם מכתבים עצובים. נוצר מעגל קסמים שמאריך את התהליך ללא כל צורך ונותן להם- לג'בריל, לערפאת ואחרים, נשק נגדנו." המשפחות הבינו את המסר, ובכל זאת לא יכלו לקבלו ברצון. העיתונות שיתפה פעולה יפה מאוד. כמעט תמיד קיבלה את המלצותינו שלא לפרסם דברים. אבל כשהתחילו ההפגנות ליד משרד הביטחון והופעלו לחצים בתוך המערכת, שוב בלטה חולשתנו." (תמיר, 2002, 1503).⁶

שמואל תמיר עמד בראש הצוות לטיפול בענייני שבויים ונעדרים בין השנים 1983-1985. בתקופת כהונתו, ניהל בין היתר את המשא ומתן בעסקת הפת"ח וג'בריל והיה בקשר קרוב עם משפחות השבויים. דבריו המובאים כאן, מבטאים את הדרישה והציפייה ממשפחות השבויים והנעדרים שהייתה נהוגה בשנות ה-80: לשמור על איפוק, סבלנות וממלכתיות (לבל ורוכלין, 2012; ברגמן, 2014). הסיבה המרכזית לדרישה זו, גם לדברי בכירים נוספים במערכת הביטחון, הייתה שהתבטאותן הפומבית עלולה לפגוע במשא ומתן המתנהל ובהשלמת העסקה. תמיר טען שסבלן של המשפחות וחרדתן לבנים הם גורמים שאסור להתעלם

⁶ כל ההדגשות אשר יופיעו בציטוטים בגוף העבודה, הינן הדגשות של המחברת.

מהם, אבל אסור שיהיו השיקול הדומיננטי. התערבות יתר של המשפחות, חושפת את חולשת המדינה ועלולה לחבל בתוצאות:

"אני מבין את המשפחות. לו רק הבינו כי הלחצים הכבדים מצידן פועלים לרעת הבחורים ולטובת ארגוני הטרור הערבים...דברי המשפחות לתקשורת חושפים את הבטן הרכה של המדינה ומצמצמים את מרחב המיקוח שלה" (תמיר, 2002, 1503).

במילים אחרות, לתפיסתו של תמיר, התערבותן של משפחות השבויים סביב עסקת ג'בריל, הסבה נזק בכך שהיא הפכה את הדיון מדיון בטחוני צבאי, למצב בו המדינה מוצגת כגוף חלש ואנושי, דבר המשפיע לרעה על יכולת העמידה שלה מול החיזבאללה. היו משפחות, לדבריו, שהתנהגו "באצילות ובאיפוק מעוררי השתאות", מילים אשר משקפות את הציפיות של המערכת ממשפחות השבויים והנעדרים באותה התקופה. מנגד, היו משפחות שהתקשו לקבל תפיסות אלו. תמיר השתדל לנהוג עמן בסבלנות, אולם התייחס לדבריהן בצורה קשה מאוד, ואף הסביר את התנהגותן כתוצר של היעדר חינוך לאומי-ממלכתי. כאשר הן השמיעו דברי ביקורת כלפי גורמים בממשלה, העמיד אותם תמיר במקומן. תפיסתו של תמיר את המשפחות אינה מבטאת זלזול, או התעלמות ממקומן ומכאבן, אולם היא מבטאת את הציפייה הברורה מהן ואת הדרישה לשמור על איפוק וממלכתיות:

"בשל היעדר חינוך לאומי-ממלכתי בנושא, גם חלק ממשפחות השבויים ומובן שבמיוחד משפחות הנעדרים, מגיע לדרגה ולעוצמה של התרגשות המאפשרת דברים מחרידים. כשהואשם אריק שרון בסגנון בוטה מאוד על ידי אחת מאמהות השבויים, אמרתי לה: "אני מבין לרווחך, אבל צריך בכל זאת לדבר במידה זו או אחרת של איפוק. את מדברת עם אב שכול." (תמיר, 2002, 1053).

"כשהייתי אומר למשפחות שסבלנות ואיפוק יחישו את שחרור הילדים, חלקן ראה בכך קשיחות והתקשה לקבל את הדבר, למרות היותו נכון ומדויק. כמה משפחות היו נכונות לוותר על הכל, ובלבד שיקבלו בחזרה את הילדים. אני זוכר ביטוי מזעזע של אחד ההורים- איש יקר מאוד, שברגע מסוים בפני ועדה, בפני שר הביטחון, והרמטכ"ל ובפני, דפק על השולחן וצעק: "תחזירו לי את הבן שלי גם אם זה מחייב אתכם להחזיר את ירושלים. כמובן היה קשה מאוד לשמוע את המילים האלה, אבל זאת הייתה האווירה." (תמיר, 2002, 1504).

תמיר לא התעלם מן המשפחות, אך ראה בהן גורם חיצוני, אשר יש לדווח לו את האמת על התקדמות המשא ומתן ולנהוג בו ברגישות. לדבריו, המשפחות היו "זכאיות" לקבל מידע אמין, ומילים אלו משקפות את תפיסת המשפחות כשחקן פסיבי וחלש יותר אל מול מקבלי ההחלטות.

"אסור להשלות את המשפחות ולטעת בלבן תקוות שווא. ההיטלטלות בין תקווה לייאוש, אמר, הורסת את כוח העמידה. המשפחות, הוסיף, **זכאיות** לקבל תמונה ברורה ואמיתית של הסיכויים, **גם את תעיק על לבן ואם לא בכל שלב אפשר לגלות להן את כל הפרטים**". (תמיר, 2002, 1504).

תפיסה זו של משפחות השבויים בלטה גם באופן שבו ראשי הממשלה תפסו אותן וכפי שהן תפסו את עצמן. לאורך כל התקופה של פרשת שבויי ג'בריל, ניתוח קטעי העיתונות מעלה שכמעט ולא דווח בתקשורת על פעילות משמעותית עצמאית של משפחות השבויים. הפעם הראשונה שבה אם של אחד השבויים קראה לפעול בציר מקביל לממשלה ומקבלת לכך במה בתקשורת, מתרחשת חמישה חודשים לאחר החטיפה ובה האם מתראיינת בגלי צה"ל ופונה ישירות לג'בריל בבקשה שיאפשר ביקור של הצלב האדום (עמיקם, 1983). התקשורת לא התייחסה לפעולות אלו ברצינות רבה אלא כאקט סמלי והן זכו לסיקור שולי. קטעי עיתונות מהתקופה מעידים על כך שהתקיימו פגישות בין ראש הממשלה למשפחות השבויים, אולם הכתבות מתמקדות בנכונותו של ראש הממשלה לקיום הפגישות, ולא בדרישות המשפחות. המשפחות תוארו כפסיביות, מקבלות עדכוני מהממשלה, ואינן לוחצות באופן אקטיבי מצידן. דוגמא לאופי סיקור זה היא כתבה המופיעה חצי שנה לאחר החטיפה:

"בגין נפגש עם קרובי השבויים הנעדרים". הפגישה ארכה כשעה במהלכה אמר בגין למשפחות: "אל תלכו שולל אחר שמועות" והוסיף: "אין נושא המעסיק אותי יותר מאשר גורל השבויים והנעדרים". הוא ביקש מהם להתאזר בסבלנות ולגלות אורך רוח". (כתב ידיעות אחרונות, 1983, 7).

כתבה נוספת, תיארה כי בגין נפגש עם משפחות השבויים ודאג לשמור עמן על קשר, דבר המעיד על כך שהמשפחות קיבלו התייחסות מסוימת מקובעי המדיניות, אולם גם היא אינה מתמקדת במשפחות כשחקן אלא ברגישותו של ראש הממשלה ובזמן שהקדיש למשפחות השבויים:

"הנושא הטריד אותו מאוד מאז פרצה מלחמת לבנון... הוא נתן הוראה לכל אנשי לשכתו כי בכל פעם שמישהו מההורים של השבויים או הנעדרים ירצה לראותו, יש לקבוע לו פגישה **מיידית מבלי להתחשב בסדר היום העמוס**". "לפחות פעמיים הפסיק בגין ישיבות ממשלה חשובות על מנת להיפגש עם הורים שביקשו לראותו " "נהג לעדכן את ההורים בכל פיסת מידע שהגיעה אליו, דיווח על כל צעד ודאג שידעו על שהפעולות שנעשות באופן שוטף" (צימוקי, 1983, 3).

החל מאמצע שנות השמונים ניתן לזהות את השינוי הראשון בתפקידן של המשפחות במערך השחקנים. השינוי מבוסס באמצעות מרים גרופ, אמו של יוסף גרופ, אחד מחיילי הנח"ל שנשבה על ידי

ארגונו של ג'בריל. התנהגותה של גרופ, הייתה חריגה ביחס למשפחות השבויים האחרים, והיא יצאה במסע להחזרת בנה בכל מחיר. גרופ שחזרה בריאיון את המניע למעשיה במילים הבאות:

"ראיתי שלבד הממשלה לא תעשה שום דבר כדי להחזיר את הבן שלי בחיים והבנתי שצריך להפעיל לחץ על השרים ועל ראש הממשלה" (סחיש ופיינגולד, 2007).⁷

דברים אלו מצביעים על תחילו של שיח שונה, לפיו למשפחות יש תפקיד אקטיבי בפעילות לשחרור השבויים. גרופ, כשמואל עיניה מטרה אחת בלבד, שחרור בנה, הבינה שעליה לפעול בציר עצמאי, להיפגש עם כמה שיותר דמויות בעלות השפעה ולהתראיין לאמצעי התקשורת. גרופ משקפת את תחילתו של השינוי במעמדן של המשפחות. ממשפחות פסיביות לאקטיביות, אשר לא ממתנות לפגישת עדכון בלבד מראש הממשלה, אלא דורשות אותה. היא מתארת פגישה שקיימה עם שמעון פרס, שהיה אז ראש ממשלת האחדות הלאומית:

"אמרתי למזכירה שלו שאני חייבת לפגוש אותו. היא אמרה שהוא עסוק ויכול לקבל אותנו רק מחר. בכל זאת הצלחנו להיכנס אליו למשרד, וראיתי שהוא חסר סבלנות. הוא הסתכל כל הזמן על השעון ואמר שהוא חייב ללכת. באותו יום בדיוק הייתה אזכרה לדוד בן גוריון ופרס אמר שהמסוק ממתין לו. עצרתי אותו ואמרתי לו שבן גוריון יכול לחכות אבל הבנים שלנו לא יכולים, שצריך לשחרר אותם מיד. הם מחכים שנציל אותם." (סחיש ופיינגולד, 2007).

עם זאת, יש לציין כי כחלוצה בערעור על המודל ההגמוני של אם מאופקת וצייתנית, גישה עוררה התנגדות, אף על ידי בני משפחתה, כפי שהיא מתארת:

"כל הזמן אמרתי שחייבים לעשות הכל כדי לשחרר את יוסקה. לא כולם חשבו כמוני, אפילו לאחד הבנים שלי הייתה ביקורת על הדרך, והוא ביקש שלא נעשה כל כך הרבה רעש. אלוהים לא היה מצליח לעצור אותי אז" (סחיש ופיינגולד, 2007).

בהתאם לדברים של תמיר שצוטטו למעלה, גם הממשלה העדיפה שגרופ תשמור על שקט ולא תפעל בצורה עצמאית. ביום שחרורם של ששת שבויי הפת"ח, גרופ התבטאה בפומבי נגד הממשלה וטענה כי הם אינם פועלים מספיק לשחרור בנה. ראוי לציין כי אלו דברי הביקורת הפומביים הראשונים שנמצאו בקטעי העיתונות שנסקרו, כשנתיים לאחר מועד החטיפה. הדבר מלמד על כך שלמרות נחישותה של גרופ, מרבית

⁷ הציטוטים המובאים כאן מדבריה של מרים גרופ, נלקחו מריאיון עמה שהופיע בעיתון תל אביב בשנת 2007, שעה שישבו בשבי גולדווסר, רגב ושליט.

המשפחות והתקשורת הביעו אמון פומבי בממשלה וקיימו את הדרישה לשמור על איפוק. כמו כן, הדברים מבטאים את המידה בה גרוף המשיכה לפעול למרות התנגדות הממשלה וכבלי הצנזורה:

"מרים גרוף: "יש אימהות שיחבקו בניהן, אני לא בניהן. כל החודשים האלה אמרו לנו לא נשחרר את השבויים הסורים כל עוד לא יהיה ברור שישוחררו השבויים שבידי ג'בריל. והנה בפתאומיות כזו משחררים". לדבריה: "במשד הביטחון, לא מעוניינים שנלך לכל המקומות האלה (הצלב האדום) אבל אנחנו לא שואלים אף אחד. אנחנו הולכים. הגיעו מים עד נפש! מדוע משתיקים את העיתונות? מדוע מצנזרים כל דבר? אני משוכנעת שניתן היה לעשות דברים והם לא רצו לעשותם". (נבו, 1984, 1).

למרות הביקורת והקשיים, גרוף המשיכה לפעול בנחישות עד ליום שחרור בנה ויש הטוענים, כי הכתיבה את מה שלימים יהפוך להיות דפוס הפעולה המרכזי של משפחות השבויים והנעדרים (ברגמן, 2009). יחד עם זאת, חשוב לחזור ולהדגיש כי מרים גרוף הייתה יוצאת דופן בפעילותה למען שחרור השבויים ואינה משקפת את מעמדן של משפחות השבויים והנעדרים סביב עסקת ג'בריל. בעיני התקשורת, קובעי המדיניות, ואף כי שתיארה, בעיני משפחתה, היא נתפסה כזו אשר "חוצה את הקווים" כאשר לא נענתה לדרישות לשמור על איפוק וממלכתיות שהייתה התפיסה הרווחת כלפי תפקידן של משפחות השבויים והנעדרים באותה עת. לסיכום תפיסה זו של המשפחות, אביא את הדברים שאמר ראש הממשלה דאז שמעון פרס, לאחר השלמתה של העסקה בשנת 1985, אז שוחררו החיילים חזי שי, יוסף גרוף וניסים סאלם. דבריו מרמזים כי המשפחות נלקחו בחשבון ואף השפיעו על שיקוליו בביצוע העסקה, אולם ההתייחסות אליהן מתמקדת בסבלן:

"ההחלטה על חילופי השבויים הייתה אחת הקשות ביותר... אבל כשנפגשים עם המשפחות, הרבה אמות-מידה מקבלות מימד חדש. כל כך קשה לראות אותן בסבלן, כל כך קשה". (בקר ואחרים, 1985, 1).

העסקה להשבת גופתו של איתמר איליה (1997-1998); ממלכתיות.

ייתכן ומרים גרוף בישרה את תחילתו של השינוי ביחס לתפקיד המשפחות ומעמדן בסוגיית השבויים והנעדרים, אולם, כפי שעולה ממחקר זה, השינוי לא מהר לבוא. יותר מעשור לאחר מכן, התקיימה עסקת שבויים נוספת, בה לאחר תשעה חודשים של משא ומתן, הושבה גופתו של איתמר איליה, אשר נחטף באסון השיטת בספטמבר 97. בנייתו של פעילות משפחתו, ניתן לזהות דפוסים הדומים יותר להתנהלותן

של יתר המשפחות בעסקת ג'בריל, אשר נהגו באיפוק וממלכתיות, לא פעלו באופן עצמאי בפומבי, והביעו אמון רב בממשלה ובמערכת הביטחון. מספר ימים לאחר החטיפה, התבטאו לראשונה בני המשפחה:

"האם, עדנה, הצביעה לעבר בית העלמין ואמרה בשקט: 'אני רוצה את הבן שלי כאן, לידי'."
"הרמטכ"ל אמנון ליפקין שחק ביקר אתמול בבית המשפחה והבטיח להורים כי צה"ל יעשה הכל כדי להשיב את גופתו של איתמר לקבורה בישראל. ההורים ענו לו, כי הם סומכים על צה"ל ועל מערכת הביטחון. דודו של איתמר, תא"ל מיל' שלמה אליה, אמר, כי המשפחה סומכת על צה"ל שיעשה את המקסימום כדי לפתור את הבעיה" (אלוש, 1997, 7).

לאורך כל תקופת המשא ומתן, המשיכה המשפחה להביע אמון בממשלה. התקשורת דיווחה על פגישות שנערכו מעת לעת בה גורמי הביטחון מעדכנים את בני המשפחה בהתקדמות ולא תואר לחץ של בני המשפחה על הממשלה. לאורך התקופה התפרסמו לעיתים תגובות המשפחה, בעיקר מפי דודו של אליה. גם לאחר פרסום מסקנותיה של ועדת אופיר, אשר חקרה את נסיבות האסון, הגיבה המשפחה בממלכתיות:

"קרוב המשפחה שלמה אליה אמר כי הדו"ח אומנם תמציתי אבל הוא נותן תמונת מצב כללית על האירועים בלבנון. עם קבלת הדו"ח ביקשו בני המשפחה להעביר למפקד חיל הים, האלוף אלכס טל, מסר לפיו צריכה המערכת הצבאית לעשות כל מאמץ כדי להחזיר את גופתו של איתמר לישראל" (טל ואחרים, 1997, 11).

"לאחר פרסום דו"ח ועדת אופיר אמרו בני משפחתו של איתמר אליה ז"ל, שגופתו עדיין נמצאת בידי חיזבאללה: אין לנו עניין לחפש אשמים, אלא לראות כיצד מפיקים לקחים ומונעים בעתיד מקרים דומים". (גליקמן, 1998, 7).

מהניתוח שערכתי נראה כי לא חל שינוי בתפיסת תפקיד המשפחה: המערכת הצבאית והמדינית נהגה במשפחה ברגישות רבה ועדכנה אותה מעת לעת, והמשפחה, מצידה, המתינה לדיווחים ועדכונים וייחלה שבנה יוחזר ארצה במהרה. ניתן להסביר זאת, בין היתר, בכך שעסקה זו שונה באופן מהותי מעסקת ג'בריל, אז היה ידוע שהחיילים השבוים חיים, לעומת מקרה זה, בו גורלו של איתמר אליה היה ידוע, והיה ברור שמדובר בעסקה להחזרת גופתו. משה (שם בדוי)⁸, אחד מבכירי נציגי הדרג המדיני, אשר היה מעורב במו"מ להשבת גופתו של איתמר אליה, חיזק טענה זו. בריאיון שקיימתי עמו לצורך מחקר זה, הוא הדגיש את חשיבות סימן אות החיים ואת האופן שבו הוא עשוי להשפיע על פעילות המשפחות:

⁸ כל שמות המרואיינים המופיעים במחקר זה ויופיעו מעתה, הינם שמות בדויים.

"לגבי החזרת גופות, האווירה שהייתה סביב העסקה של איליה, ולפי דעתי זו האווירה גם היום, היא שמדובר בתהליך קל יותר. מדובר בחיילים שאתה יודע בוודאות שהם מתים. אז כל מה שנשאר זה לקדם את העסקה ולמשפחה אין הרבה ברירה אלא לתת אמון במערכת. כשמדובר בחייל חי לעומת זאת, אז התחושה היא שמאבדים זמן: יש סימן חיים, יש קלטות וצילומים. אז הלחץ המשפחתי והציבורי גדל משמעותית". (משה, ריאיון אישי, 2016).

דבריו המובאים כאן משקפים את התפיסה כי למשפחות אין תפקיד משמעותי בקידום העסקה כאשר מדובר במו"מ להשבת גופה ולא חייל חי. במענה לשאלה האם הייתה דרישה מהמשפחה לשמור על שקט, ענה משה:

"לא צריך לדרוש מהם לשמור על ממלכתיות. איך אומרים- הם צריכים בסופו של דבר להרגיש שיש להם אמון במערכת ושהמערכת מספרת להם הכל. זה נורא קשה למשפחות." (משה, ריאיון אישי, 2016).

דברים אלו מבטאים תפיסה דומה לזו שהייתה כלפי משפחותיהם של שבויי ג'בריל. המשפחה, נתפסת כגורם נוסף, אשר זכאית לקבל מידע ועדכונים מהמערכת. עם זאת, המרואיין מוסיף נדבך נוסף לתפיסה זו אשר מכיר בחשיבות שיש למידת האמון של המשפחות במערכת המדינית, וטוען, במילים אחרות, כי כאשר המשפחות חשות שיש להן אמון במערכת אין צורך לדרוש מהן לשמור על איפוק. תפיסה זו שונה במעט מהתפיסה שהוצגה כלפי המשפחות של שבויי ג'בריל, אז נדרש מהן במובהק לנהוג באיפוק וממלכתיות.

בין אם הביעו אמון במערכת המדינית, או בשל אופיו של מקרה ייחודי זה, משפחת איליה שמרה על התנהלות דומה עד ליום העסקה, נהגה באיפוק והפגינה ממלכתיות רבה. ביום השבת גופתו של איתמר איליה, התפרסמה כתבה על בני משפחתו המתייחסת גם היא לשתיקה עליה שמרו בני המשפחה:

"מאז נפל איתמר בלבנון, שמרו הוריו על שתיקה וריחוק מכלי התקשורת. הם ביקשו להישאר לבד עם כאבם. ידיד המשפחה סיפר, כי כך ודאי איתמר היה רוצה שינהגו הוריו. "הוא היה צנוע ועניו במובן הכי נאצל של המילה." (אלוש, 1998, 2).

עסקת טננבאום וחטופי הר דב (2000-2004): המשפחות כשחקן הפועל באופן אסטרטגי ובציר עצמאי.

עוצמת השינוי במעמדן של המשפחות ובתפיסת תפקידן, באה לידי ביטוי בצורה משמעותית בפעילות משפחות השבויים בעסקת טננבאום והר דב, בין השנים 2000-2004. גם אז, המשפחות היו בקשר עם ראש הממשלה, המתאם לענייני שבויים ונעדרים וגורמים נוספים במערכת הביטחון. אולם אופי הקשר השתנה

בצורה משמעותית והמשפחות, מתחילת הדרך, החלו לפעול באופן עצמאי, במקביל לקשר עם הממשלה. אורי טננבאום, בנו של האזרח אלחנן טננבאום שנחטף על ידי החיזבאללה, היה פעיל במיוחד וסיפר את המניעים לפעולה עצמאית בריאיון שקיים לקראת השחרור:

"לאחר שנרגעה מעט ההמולה סביבנו, התכנסנו להתייעצות. החלטנו שאסור לנו לסמוך אך ורק על פעילות הממשלה ומערכת הביטחון, ושבמקביל למאמצים הרשמיים שנעשים, גם אנחנו חייבים לפעול." (לם, 2003, 29).

הוא המשיך ותיאר את סוג הפעילות שקיימו:

"הימים שלנו החלו להתמלא בפגישות ופעילות מסביב לשעון. 95% מהזמן שלנו הוקדש ועדיין מוקדשים לנושא הזה. נפגשנו עם נשיא המדינה, ראש הממשלה, שרים, חברי כנסת, אישי ציבור ובכירים במערכת הביטחון. יחד עם משפחות שלושת החיילים החטופים ערכנו סבב אצל השגרירים הזרים, בניסיון לרתום אותם לעניין. עמדנו על כך שניפגש עם כל אורח רם דרג שמגיע לביקור בארץ, ונבקש ממנו להפעיל את השפעתו. התביעה הראשונית שלנו הייתה לקבל אות חיים כלשהו מאבא, או לפחות מידע מהימן על גורלו. בשלב זה עדיין לא ידענו דבר." (לם, 2003, 29).

הבן, הבהיר, כי זמן קצר לאחר החטיפה הם ידעו כי עליהם לפעול במקביל לפעולות הממשלה ולא להמתין לתוצאות פעולותיה. דבריו משקפים את התפיסה העצמית, כי לו ולבני משפחתו קיים תפקיד בהחזרת אביו, וכי ביכולתם להשפיע על בכירים בארץ ובחו"ל במטרה לקדם את העסקה או לקבל אות חיים. במקביל, לקח על עצמו הבן תפקיד נוסף. הוא ניהל מסע תקיף במטרה לטהר את שמו של אביו בתקשורת הישראלית, ולשמור על פרטי נפילתו בשבי חסויים (פרטים אשר נקשרו לעברו הפלילי של טננבאום והעלו חשדות בדבר נסיבות נסיעתו), זאת כדי לא לפגוע במאמצים לשחרורו.

דברים דומים אמרה בריאיון מיכל, מקורבת למשפחתו של בני אברהם, שנחטף בהר דוב באוקטובר 2000. מיכל סיפרה על אביו של בני אברהם, חיים אברהם, אשר ניהל מאבק עיקש ומתוכנן היטב, במטרה לקדם את העסקה:

"חיים בנה תכנית אופרטיבית והחליט שהמשפחה צריכה לפעול בשני צירים: פנימי, ובין לאומי. בציר הבין לאומי הטענה הייתה שמדובר בסוגיה הומניטרית: בני הוא לא שבוי מלחמה, הוא חטוף. הסתובבנו בכל העולם, חיים הכיר ראשי קהילות יהודיות בארה"ב, ויחד פגשנו כל מנהיג זר שהיה מוכן לפגוש אותנו. עם כל הכבוד למשרד החוץ.. הוא החליט שהוא מתקדם איתם או בלעדיהם. אבל הציר הפנימי, בישראל היה חשוב יותר. חיים ידע איך המערכות הגדולות בשלטון

עובדות. הוא החליט שהוא לא תוקף את מדינת ישראל. הוא החליט שהוא רותם את כל הפוליטיקאים אליו, לא משנה מאיזה כיוון. כי הוא צריך אותם לעסקת שבויים. הוא תמיד אמר- המפתח ביד ראש הממשלה. אנחנו יכולים ללכת לדבר. מי שיחתום על עסקת שבויים זה ראש הממשלה" (מיכל, ריאיון אישי, 2016).

בדבריהם של מיכל ושל טננבאום ניתן לזהות מספר שינויים מרכזיים שחלו בפעילות המשפחות בתקופה זו. ראשית, ברור להם שעליהם לפעול, והם משתמשים בכלים ובידע שברשותם כדי לקדם את העסקה, גם ללא תמיכה מוצהרת של הממשלה. בדבריהם ניתן לשמוע את התפיסה כי מדובר בשחקנים שונים: יש אותנו, המשפחה, ויש אותם, הממשלה; אביו של בני אברהם החליט שהוא מתקדם "איתם או בלעדיהם", ובסופו של דבר, הוא מבין כי הוא צריך "אותם" לעסקה. הדברים משקפים מערכת יחסים בין שחקנים בעלי אינטרסים. בכתבה אחרת אמר חיים אברהם, כי הוציא את כל חסכונו על פעילותו העצמאית, ואף סרב להשתתפות של משרד הביטחון בהוצאות, מחשש שיגבילו אותו, דבר המחזק את הטענה כי הוא תופס את עצמו כשחקן נפרד ומשמעותי, ומעוניין להישאר כך:

"הוצאתי 700 אלף שקל, את כל החסכוניות שהיו לי, על הפרויקט הזה של החזרת הבנים. אין לי כיום כסף לפרנס את המשפחה שלי, הוא אומר. משרד הביטחון הציע לסייע, אבל ברגע שהוא יהיה שותף- יגבילו אותי במאבק שאני מנהל לבדי" (מרון ואחרים, 2001, 9).

שנית, דבריהם משקפים לראשונה, החלטה אסטרטגית של המשפחה לגבי אופן הפעולה. המשפחות התכנסו וקיבלו החלטות להמשיך הפעילות, מתוך תפיסה כי פעולותיהן בעלות השפעה. למשל, מיכל הדגישה, כי לאורך כל התקופה, אביו של אברהם השתדל שלא לבקר את הממשלה בפומבי, במטרה לרתום את הממשלה, במקום לתקוף אותה. בשונה מהעסקאות הקודמות שנחקרו, הדבר היה מתוך שיקולים אסטרטגיים ולא מתוך הבעת אמון. החלטה זו משקפת גם את מידת ההדרגתיות של השינוי במעמדן של המשפחות. המשפחות החלו לפעול באופן עצמאי, אך עדיין נמנעו, לפחות בהתחלה, לבקר באופן פומבי את הממשד. עם זאת, בישיבות סגורות, אומרת מיכל, אביו של אברהם הביע ביקורת קשה:

"כלפי חוץ- כן. בתקשורת הוא לא תקף את הממשלה. הוא אמר, צריך להגיע להחלטות, היה מאוד נחרץ. אבל לא יצא נגד הממשלה לא משנה מי היה ראש הממשלה. ברק או שרון. אבל בשיחות סגורות- אני אומרת לך, הוא אמר את כל מה שהוא חושב, ביקר את המדינה. הוא עשה את זה כי הוא לא רצה שיהיה אנטגוניזם של חברי כנסת, שרים.. זה נגד המשפחות... הוא רצה שיהיה אמפטיה. הוא צריך אותם.. עד שבני חוזר.. הוא צריך אותם..". (מיכל, ריאיון אישי, 2016).

למרות דבריה של המרואיינת, סקירה של קטעי העיתונות מאותה תקופה, מעלה כי המשפחות לא היססו לבקר את הממשלה גם בפומבי, כאשר הן הרגישו שלא נעשה מספיק לקידום העסקה. מדובר בשינוי משמעותי נוסף מהעסקאות המוקדמות יותר שנחקרו. התבטאויות חריפות היו סביב פרסום הדו"ח אשר חשף את נסיבות נפילתם בשבי, וביקורת חריפה ועימותים בין ראש הממשלה למשפחות נרשמו בעקבות ההכרזה על החיילים כחללים, שנה לאחר החטיפה. בפגישה קשה עם ראש הממשלה, אריאל שרון, הטיחו המשפחות בראש הממשלה כי לא עשה מספיק להחזרת הבנים. בשונה מעסקאות קודמות, הסיקור התמקד בעוצמתן של המשפחות (ולא של הממשלה) ואף ציין כי ראש הממשלה הגיב במבוכה לדברים:

הכותרת: "שרון: הבנים כבר לא חיים. המשפחות: לא אכפת לך". הפגישה בין ראש הממשלה למשפחות החיילים החטופים הפכה במהרה לסערת רגשות עזה- אל מול המצלמות. "עשינו מה שאפשר, אמר שרון במבוכה". "אני לא מאמינה לכם, השיבה בבכי אמו של עדי אביטן" "צה"ל לא מפקיר את חייליו, הצהיר שרון" "אז למה לא הבערתם את לבנון? הקשו המשפחות" (אייכנר ואחרים, 2001, 6).

"משפחת אביטן אמרה לראש הממשלה: "אנחנו לא מקבלים שום דבר ממה שאתה אומר. אנחנו לא רוצים שיביאו שרטוט על דף ויגידו לך שזאת הוכחה. קל להסתתר מאחורי מילים כמו "מידע מודיעיני אמין". שרון ניסה להרגיע: "תראה, אתה מדבר מתוך כאב". אבל המהומה לא שככה". (אייכנר ואחרים, 2001, 6).

הפעילות האינטנסיבית בה נקטו המשפחות, כמו גם אופי ותוכן הדברים, מעידים על כך שהמשפחות לקחו על עצמן תפקיד משמעותי יותר מבעבר והיוו, לפחות בעיני עצמן, שחקניות בעלות השפעה. למרות זאת, נראה, כי בממשלה לא הפנימו את העובדה שהמשפחות פעלו במקביל אליהן. לדבריה של מיכל, גורמים בממשלה ביקשו מהמשפחות לשמור על שקט, אך בשונה מבעבר, הן לא קיבלו זאת. מיכל אף העלתה את מקרה רון ארד כמקרה אשר נצרב בתודעתה והוביל אותה להבנה שאסור לבני המשפחה לשתוק. במענה לשאלה מה היה היחס של הממשלה לפעילות המשפחה, ענתה:

"קוץ בתחת. לגמרי. לא אהבו את זה. אבל כל הזמן אמרו לנו, תהיו בשקט, תנו לדברים לקרות... איזה להיות בשקט? בתיה ארד, הייתה בשקט ונתנה לצבא לעשות את העבודה. איפה היא ואיפה הבן שלה. זה נורא." (מיכל, ריאיון אישי, 2016).

בנוסף, לא אחת, נשמעו דברי ביקורת מבני המשפחה על כך שהממשלה אינה מעדכנת אותם מספיק, טענה, המזכירה את תפיסת התפקיד המשפחות כגורם פסיבי שיש לדווח לו. הדברים של אפרת אברהם, אחותו של בני אברהם, התפרסמו בעיתון כשלוש שנים לאחר החטיפה:

"כמו אוויר לנשימה, המשפחה שלנו דרוכה ומחכה, מכיוון שהדיעות שפורסמו השבוע בישרו שמשוהו במשא ומתן מתחיל לזוז. אבל לנו לא אומרים כלום. מערכת הביטחון ממלאת פיה מים. אין עדכון. אין מילה. עם כל הכבוד, זו זכותי וזכות משפחתי לקבל את הדיווח לפני שאר העולם. מדוע אף אחד לא סיפור לנו על מה שמתרחש מאחורי הקלעים? מה קורה פה? זה מידע שקשור גם לאח שלי, אלוהים אדירים! למה אני צריכה לשמוע מאמצעי התקשורת כמה "עולה" אח שלי למדינת ישראל? ההורים שלי הפקידו את הבן שלהם בידי מדינת ישראל, שלא טורחת לספר להם דבר. למה? שלוש שנים אנחנו מחכים לעדכון. הרי מדובר בחיים של אח שלי, בגורל שלו, בחיים שלנו." (אברהם, 2003, 3).

מיכל סיכמה את פעילות המשפחות ואת מידת ההשפעה שהייתה להן, לתפיסתה. מטרה נוספת לפעילותן של המשפחות, כפי שזו עולה מדבריה, היא להשפיע על דעת הקהל, במטרה להשפיע על קובעי המדיניות:

"אין לנו השפעה על המו"מ אבל יש לנו השפעה על דעת הקהל הציבורית. וכן החברי כנסת רואים מה אנחנו עושים. וכן זה שכל הזמן מדברים על זה מפמפמים את זה, זה כן משפיע. אבל אני אומרת לך, באמת.. בלי שחצנות. בלי מה שעשינו, הם עוד היו היום בשבי. לא היה שום אינטרס למדינת ישראל, עם כל הכבוד לטננבאום שכן היה צריך להחזיר אותו, בן אדם חי, לא היה להם שום אינטרס להחזיר 3 גופות של חיילים. שום אינטרס. הם חשבו שזה יפתח חזית מול החיזבאללה בצפון, זה לא היה בראש מעייניהם. ואם לא היינו עושים את הרעש שעשינו, הם לא היו חוזרים." (מיכל, ריאיון אישי, 2016).

דבריה של המרואיינת משקפים ומסכמים את האופן בו המשפחות תפסו את עצמן כשחקניות ואת מידת השפעתן, כמו גם את עוצמת השינוי בתפיסה זו. ניתן לראות כי המשפחות תפסו את עצמן כשחקניות בעלות השפעה ממשית על דעת הקהל, ודרכה על קובעי המדיניות. ואכן, המשפחות פעלו במגוון צורות עצמאיות, לא הססו להשמיע ביקורת, ולא נענו לדרישות הממשלה לשמור על איפוק וממלכיות. מצד שני, ניתן לראות כי מדובר בשינוי הדרגתי, כאשר מעמדן של המשפחות טרם התבסס בעיני הממשלה וגורמיה, אשר עדיין תפסו את המשפחות כגורם שיש לדווח לו וציפו וביקשו מהן לשמור על שקט ואיפוק. מעמד זה הלך והתבסס במקרה הבא אותו אציג. המשפחות המשיכו לפעול בצורה נחושה ואקטיבית, עד שבתום ארבע שנים מהחטיפה, הושלמה עסקת השבויים והוחזרו אלחנן טננבאום וארונותיהם של שלושת החיילים מהר דב: עדי אביטן, בני אברהם, ועומר סועאד.

עסקת גולדווסר ורגב (2006-2008): המשפחות כשחקן משמעותי, גם בעיני הממשלה.

מספר שנים לאחר מכן, כאשר נחטפו חיילי המילואים, אהוד גולדווסר ואלדד רגב על ידי החיזבאללה, נראה כי מעמדן של המשפחות כשחקן מרכזי הלך והתבסס. המשפחות, אשר פעלו מהרגע הראשון באופן נחוש ועצמאי, נתפסו בעיני עצמן, הסביבה, והפעם גם בעיני הממשלה, כשחקן משמעותי במערכת, בעל כוח והשפעה. מיד לאחר החטיפה, למשפחות היה ברור כי עליהן לפעול למען השחרור. כך שחזרה לימים מיקי גולדווסר, אמו של אהוד גולדווסר:

"אני, ידעתי מיידית שאני יוצאת למלחמה. באותו רגע שנחתנו במדינה. אני אמרתי לבעלי אני מפשילה את השרוולים ויוצאת למאבק. כי מקרה רון ארד היה מאוד צרוב בתוכי. ידעתי שאם לא נצא מיידית הדברים יכולים להתמסס." (גולדווסר, 2012).⁹

השימוש במילים "יוצאת למלחמה" ו"מאבק", מסמל את אופי הפעילות של המשפחות מהרגע הראשון. המשפחות מיצבו את עצמן כשחקניות בעלות אינטרס כה חזק, עד שלעיתים היה נראה כי הוא מנוגד לאינטרס הממשלה ועליהן להיאבק עליו. דבריה משקפים גם את המידה שבה אירועי העבר-מקרה רון ארד, השפיע עליה והוביל אותה להבנה שעליה לפעול ואם לא תעשה כן, זה עלול לפגוע בשחרור בנה, דברים המשקפים את תפיסת עצמה כשחקנית בעלת תפקיד. ואכן, ניתוח קטעי העיתונות מאותה תקופה, מעלה כי המשפחות החלו לפעול מיד לאחר החטיפה. יומיים לאחר החטיפה אמרו הוריו של רגב כי "יש לשקול חילופי שבויים" (אל-חי, 2006, 8). ארבעה ימים מהחטיפה בני המשפחה קראו "לשחרר את מי שצריך" בכדי להחזיר את החטופים (בנו ואחרים, 2006, 3), ותוך שבוע מהחטיפה התקשורת תיארה כי המשפחות נפגשו עם אנשים בארץ ובחו"ל, התראיינו לכלי תקשורת וניסו ללקט מידע אודות החטופים (גליק, 2006).

קרנית גולדווסר, אשתו של אהוד גולדווסר, כתבה בספרה על הפעילות מול גורמים בממשלה ואנשי ציבור. דבריה משקפים את השינוי הפנימי שהיא בעצמה עברה, מהיותה "אשת משפחה מודאגת", ש"צריכה" להיפגש עם ראש הממשלה, לאישה בעלת אינטרס, מטרות ודרישות. בנוסף, בדבריה, ניתן לראות כי גם היא, בדומה לאביו של בני אברהם, פעלה בצורה אסטרטגית במטרה לרתום את מקבלי ההחלטות וליצור לא רק אמפטיה אלא מחויבות אליה:

⁹ ציטוט זה, לצד ציטוטים נוספים אשר יובאו בעבודה, נלקחו מהרצאה שבעל פה שקיימה מיקי גולדווסר בשנת 2012 ועל כן לא מופיע ציון עמוד מדויק.

"בתחילה נפגשתי עם כל מי שיכול ורצה לעזור- שרים, חברי כנסת, קצינים בכירים, אנשי ציבור- כדי להפגין נוכחות ובעיקר כדי לשמוע, לספוג. היה צריך לפגוש את ראש המשלה, כי היה צריך. כי הייתי אשת משפחה מודאגת, וזה מה שאשת משפחה מודאגת עושה. עם הזמן למדתי, כולנו למדנו בעצם, להציב לעצמנו מטרות ריאליות, תכליתיות, לכל פגישה כזאת. ידעתי עם מה אני רוצה לצאת מפגישה כזאת. אילו מסרים חשוב שאעביר בנקודת הזמן המסוימת, ואילו תשובות אני מצפה לקבל- בלי שימרחו אותי. בשלב מסוים כבר תכננתי מראש את אבני הדרך שאפזר במהלך הפגישה, לפני שנגיע לנקודה עצמה. הרעיון היה ליצור מחויבות, לרתום את דרג מקבלי ההחלטות למאבק להחזרת אודי ואלדד. להסתכל להם ישר בעיניים ולדעת שהם שם, איתנו." (גולדווסר, 2011, 135-136).

במקרה זה, בשונה מהמקרים המוקדמים שנותחו, נראה כי הממשלה וגורמיה, הפנימו כי המשפחות מהוות שחקן משמעותי ובלתי נפרד במערך הכוחות. קרנית גולדווסר כתבה על הפגישה הראשונה עם עופר דקל, אשר מונה לנהל את המו"מ על ידי אולמרט:

"עופר ראה שם שתי משפחות, זו של אודי וזו שלי, שכבר קודם היו קרובות אבל הותכו למשפחה אחת עם החטיפה. הוא הבין שאנחנו דברנים, דעתנים, ושכחנו לעבוד, להילחם. לא לבנות ולהתנחם בזרועותינו. מיד שאלנו אותו מי הצוות שלו. מה הכלים שניתנו לו. מה המנדט שהעניק לו ראש הממשלה" (גולדווסר, 2011, 138).

דבריה משקפים את עוצמת השינוי במערכת היחסים בין המתאם לענייני שבויים לבין המשפחות, כאשר לא עוד מדובר ביחסים של ממשלה אקטיבית ומשפחה פסיבית המחכה לעדכונים. גולדווסר הוסיפה וכתבה בספרה על היחסים הקרובים עם דקל, על כך שהציעו לו רעיונות שונים לקידום העסקה והוא שיתף אותם בכל התקדמות בתהליך.

גם במקרה זה, לא אחת המשפחות הביעו תרעומת על כך שהממשלה אינה עדכנה אותם מספיק. אולם, בשונה מהמקרים הקודמים שנותחו, הפעם המשפחות דרשו יותר מהממשלה, וכאשר הן ביקרו על כך בפומבי את הממשלה, מיד זו הגיבה ופעלה לתיקון המצב, עדות לשינוי שעברה גם הממשלה באופן שבו היא תפסה את תפקיד המשפחות. בכתבה שהתפרסמה שבעה חודשים לאחר החטיפה, הביעה מיקי גולדווסר ביקורת על כך שגורמים בממשלה אינם מדברים עמה. בדבריה, ניתן לראות את הציפיות שהיו לה מהשרים, כאשר גם אם אין להם מה לחדש, עליהם להתקשר ולהתעניין בשלומם:

"אמו של החטוף: "למה שרת החוץ לא נפגשת איתנו? למה אולמרט ולבני לא מטלפנים?" למיקי גולדווסר, שבנה נחטף לפני 7 חודשים, יש בטן מלאה על הממשלה: "אולמרט עסוק עם התקציב

ועם וינוגרד, גם אם אין להם מה לחדש, שירימו טלפון- זה יגרום להרגשה טובה" "זה די פוגע שאנחנו נמצאים במצב הזה ושרת החוץ לא מצאה זמן להרים אלינו טלפון ולשאול לשלומנו". (אייכנר, 2007, 5).

קרנית גולדווסר, כתבה על הימים לקראת חתימת העסקה, אז התברר לה ולבני המשפחה כי ראש הממשלה, אהוד אולמרט, שקל להכריז על החטופים כחללים שמקום קבורתם לא נודע. גולדווסר ניסתה ליצור קשר עם אולמרט להניא אותו מכך, אולם ללא הועיל. מדבריה, בדומה לדבריה של מיקי גולדווסר, ניתן ללמוד על מערכת היחסים והציפיות שיש לה מראש הממשלה, כשני שחקנים שווים, אשר ביכולתם לדון ולהתווכח על הדברים :

"כשיצאתי מהפגישה שוב ניסיתי להשיג את אולמרט. לשווא. הוא לא עונה לי ויש בערב קוקטייל לכבוד סרקוזי וקרלה ברוני. אני כבר מבינה שהוא כנראה הולך לפתור את הבעיה ולהכריז על אודי ועל אלדד כחללים במקום לסגור את העסקה, אבל לפחות שירים טלפון. שישתכל לי בעיניים דרך הטלפון ויגיד לי: קרנית, זה נמצא אצל הרב הצבאי. לפחות שיהיה הגון. **הרי פיתחנו סוג של מערכת יחסית בינינו**, אז מה הוא מסתתר? הגעת להחלטה? תעמוד מאחוריה. בתפקידך אתה חייב לקבל גם החלטות קשות, אבל תעמוד מאחוריהן. **נדון, נדבר, נתווכח, אני אכעס**, אתה תבהיר את הדברים. שים את כל הקלפים שלך על השולחן" (גולדווסר, 2011, 234).

יום למחרת, אמרה בתקשורת כי ראש הממשלה לא יצר עמה קשר, ומיד לאחר מכן, נקבע לה פגישה עמו, דבר המעיד על השינוי בתפיסת בני המשפחה, גם בעיני הממשלה ולא רק בעיני עצמם :

"באחד הראיונות בתכניות הבוקר שאלו אותי: "ומה אולמרט אמר לך על זה? סוף סוף יכולתי להשיב: הוא לא אמר לי כלום. אני מנסה להשיג אותו בטלפון כבר מאתמול, והוא פשוט מתחמק ממני. **ראש הממשלה לא דיבר איתי עדיין ואני דורשת להבין ממנו מה קורה פה**. הוא מתבייש בהחלטה שלו? **הוא מפחד מהתגובה שלי**...? לא עברו 5 דקות, והתקשרו מהלשכה כדי לקבוע לי פגישה במעונו בו ביום" (גולדווסר, 2011, 239).

מעמדן של המשפחות השתנה גם מחוץ לגבולות המדינה ועלה בזירה הבינלאומית. למשל, מניתוח קטעי העיתונות עלה כי כאשר מזכירת המדינה האמריקנית ביקרה בארץ ובני המשפחה לא הצליחו לתאם עמה פגישה, הביעו בני המשפחה תמיהה באופן פומבי על כך שאינה נפגשת עמם. הפרסום הגיע לידיעתה של מזכירת המדינה וזו ביקשה לתאם עמם פגישה לפני שובה לארצות הברית (אייכנר, 2007).

תופעה חדשה אשר משקפת את מידת השינוי בתפיסת המשפחות את עצמן כשחקן משמעותי, היא התבטאות מקצועית של המשפחה, לגבי האופן שבו יש לנהל את המו"מ. המשפחות לראשונה, השתמשו בטיעונים אסטרטגיים ולא רק בטיעונים רגשיים, טיעונים אשר הקנו להן מעמד של שחקן נוסף במערכת לצד השחקנים הביטחוניים. בני המשפחה קיבלו ייעוץ מגורמים מקצועיים שונים, והשמיעו טיעונים אסטרטגיים באשר לדרך הפעולה הנכונה, מתחילת האירוע ולכל אורך התקופה עד לגיבוש העסקה. באמצעות טיעונים אלו הם הסבירו מדוע נכון אסטרטגית לקיים את העסקה ומה על הממשלה לעשות כדי שזה יקרה. דוגמא לכך הופיעה בכתבה שהתפרסמה כחמישה חודשים לאחר החטיפה:

"אתמול נפגשו משפחות החיילים עם עורך הדין יעקב נאמן שמסייע להם במסירות, ללא שכר כפי שעשה זאת עם הורי שלושת החיילים שנחטפו באוקטובר 2000. בשיחה שנמשכה חמש שעות הגיעו המשתתפים למסקנה שעל אולמרט לשנות כיוון במאמץ להחזיר את השניים. גורם בסביבת המשפחות אמר אמש שאולמרט צריך להודיע קבל עולם שאם הבנים לא חוזרים לישראל בתוך 48 שעות ישראל תראה עצמה משוחררת מקיום החלטת מועצת הביטחון 1701" (שיפר, 2006, 4).

לקראת גיבוש העסקה, מיקי גולדווסר השמיעה גם היא מספר טיעונים בעלי אופי אסטרטגי במטרה להשפיע על השרים להצביע בעד העסקה:

"מיקי גולדווסר מזכירה כי אם סמיר קונטאר לא יוחלף הפעם, יהיו עוד חטיפות, והפעם אולי גם של אזרחים ישראלים המטיילים בחו"ל. אם העסקה לא תתבצע בגלל ישראל, חיזבאללה יזכה בכל נקודות הזכות גם בתוך עמו ובעיקר בעולם" (בנו ואחרים, 2008, 3). בכתבה נוספת אף הוסיפה: "אם סמיר קונטאר היה משוחרר עוד ב-2004, במסגרת העסקה להחזרת אלחנן טטנבום-אהוד ואלדד לא היו נחטפים" (בנו ואל-חי, 2008, 8).

בנוסף לשיח המקצועי, אופי הדברים של המשפחות היו ביקורתיים, וגם במקרה זה, בני המשפחה לא היססו לבקר את הממשלה בחריפות כאשר חשו כי אינה עושה מספיק. עם זאת, הדברים שהשמיעו משפחות החטופים היו קשים מקודמיהם והציבו לא אחת את הממשלה כשחקן בעל אינטרס מנוגד להם. דברי ביקורת אלו, מעמידים את משפחות השבויים באור דומה למשפחות השכולות, אשר לפי לבל (2008), חדלו מלקבל את 'מודל השכול ההגמוני' אשר מנתב את התנהגותם בצורה מאופקת, ועברו ל'מודל השכול הפוליטי', בו הן מציגות את עצמן כקורבן, ואת הממשלה כתוקפן (לבל, 2008). הביקורת הלכה והחריפה ככל שעבר הזמן. חצי שנה לאחר החטיפה אמרו הורי החטופים:

"ההפקרות והכישלון של הממשלה בטיפול בנושא החטופים מציבים סימן שאלה גדול על המחויבות של המנהיגים לשלומם של חיילים היוצאים למשימה בשליחות המדינה" שלמה

גולדווסר אמר אתמול כי הוא מאוכזב מאוד, בעיקר מראש הממשלה, ומשר הביטחון "שבכלל לא שומעים אותו". (יהושע ואחרים, 2007, 3).

שיאו של השיח הביקורתי הגיע לקראת ביצוע העסקה, כאשר ראש הממשלה אולמרט שקל להכריז על החיילים כחללים. אז יצאו המשפחות במסע מחאה ציבורי נגדו והאשימו אותו בכך שאינו רוצה בשחרור החיילים ושהוא מסקל את העסקה יותר מהחיזבאללה. המסגור הכללי של הכתבות בתקשורת הוא של מאבק ומלחמה של המשפחות להחזרת הבנים. הדברים שנשמעו שוב מיצבו את המשפחות לעומת הממשלה, כשחקנים בעלי אינטרסים שונים. קרנית גולדווסר כתבה על כך:

"לא יכולתי להבין איך עשו לנו את זה, איך בגדו בנו מבית. תמיד אנחנו מאשימים את הצד השני שמטרפד, אבל עד יום שני הכל היה סגור, ופתאום הולכים ומוטטים את הכל. וזה לא הצד השני, זה מתוכנן. זהו יום עלבון למדינת ישראל. תמיד חשבנו שהבעיה אצל נסראללה, שהוא זה שיסחט את המיץ, והנה את המיץ אנחנו סוחטים פה לעצמנו" (בנו ואחרים, 2008, 8).

המשפחות המשיכו לפעול בנחישות במאבקן למען החזרת החטופים. לקראת ביצוע העסקה, פנו המשפחות לשרים וניסו להשפיע עליהם באופן אישי. לדבריה של קרנית גולדווסר, היה מדובר בפעילות לובי לכל דבר:

"בשלב הזה נכנסנו שתי המשפחות לפעולה, בחיפוש אחר כל דרך להטות את הכף. חזרנו לפגוש חברי כנסת, שרים במשלה, את מי שרק אפשר. עשינו זאת בעבר, כשהרגשנו שצריך להתניע את תהליך המשא ומתן. כי אין איזו מערכת מסודרת של קבלת החלטות בתרחיש כזה. ראש הממשלה מחליט על דעת עצמו איך בדיוק יתנהל אישור העסקה. אז היינו צריכים להיפגש עם כל האנשים שנראו לנו חשובים, להתחיל לדבר איתם, לפנות למצפון שלהם כדי להשפיע על ההצבעה שלהם במקרה שהעסקה תועבר להצבעה בממשלה או בכנסת. לעשות לובי פשוטו כמשמעו". גולדווסר, (2011, 225).

לבסוף, מאבקן העיקש של המשפחות נשא פרי, כאשר הוחלט, בין אם בהשפעתן ובין אם לא, שלא להכריז על החיילים כחללים ולאשר את ביצוע העסקה. שנתיים לאחר החטיפה, הושלמה עסקת השבויים וארונותיהם של אהוד גולדווסר ואלדד רגב הושבו ארצה.

לסיכום, מניתוח זה עולה, כי חל שינוי משמעותי במעמדן של משפחות השבויים בארבעת המקרים הנחקרים, מעסקת ג'בריל באמצע שנות השמונים ועד לעסקת גולדווסר ורגב בשנת 2008. תפיסת התפקיד

של המשפחות, בעיני עצמן והסביבה, השתנה: משחקניות פסיביות, המחכות לעדכוניים מהממשלה בנוגע להתקדמות התהליך, הן הפכו לשחקניות אקטיביות, הפועלות בציר עצמאי בצורה נחושה ועקבית. הראיתי כי שינויים אלו היו הדרגתיים: את תחילתו של השינוי ניתן לזהות בפעילותה של מרים גרוף, באמצע שנות השמונים, שנתפסה כחריגה וכשחקנית אשר חצתה את הקווים המקובלים לפיהן המשפחות שומרות על שקט ואיפוק. את עוצמת השינוי ניתן לזהות רק בתחילת שנות האלפיים, עם פעילות המשפחות סביב עסקת טנבאום והר דב, וביתר שאת, מספר שנים לאחר מכן בפעילות המשפחות סביב עסקת גולדווסר ורגב.

את השינוי הראיתי בפרק זה במספר אופנים: ראשית, באופי הקשר מול גורמי הממשלה ובאופן שבו הממשלה תופסת את המשפחות כשחקן, ממצב בו הממשלה "מעדכנת" את משפחות השבויים, למצב הן דורשות זאת מהממשלה ומקבלות מענה לדרישתן. שנית, בהיקף הפעילות העצמאית שהמשפחות מקיימות, באופי האסטרטגי של הפעילות שלהן ובמידת ההשפעה שהן מאמינות שיש לפעולותיהן. ושלישית, באופי ובתוכן הבאים לידי ביטוי בדברי המשפחות: במידת הביקורת הפומבית שהמשפחות משמיעות, ביקורת הולכת וגדלה הממצבת את המשפחות כשחקן בעל אינטרסים שונים ואף מנוגדים לממשלה, וכן באופי המקצועי של הדברים שלהן, דבר הממקם אותן לצד השחקנים הביטחוניים במערכת.

ממצאים אלו מתחברים לספרות שתוארה בתחילת הפרק ומרחיבים אותה. ראשית, הם מרחיבים את הספרות התיאורטית בנושא עסקאות שבויים בכך שהם בוחנים לראשונה לעומק את השינויים שחלו במשפחות השבויים והנעדריים, שחקנים אשר עד כה לא קיבלו תשומת לב מחקרית באופן נקודתי, ונחקרו כ"גורם שלישי". הממצאים מעידים על כך שמשפחות השבויים והנעדריים בישראל אינן עוד שחקן חיצוני, כי אם שחקן משמעותי בעיצוב מדיניות השבויים והנעדריים במדינת ישראל, ועל כן ראויות להתייחסות במחקר. שנית, ממצאים אלו איששו את הטענות שנשמעו בספרות על ידי ברגמן (2014) וכן בכתיבה פובליציסטית שונה על כך שהמשפחות עם השנים לקחו חלק משמעותי יותר מבעבר בסוגיה. פרק זה אישש את הטענה בצורה אמפירית, והראה כיצד שינוי זה בא לידי ביטוי.

בנוסף, פרק זה מראה כיצד התמורות החברתיות העמוקות שהרעו בחברה הישראלית החל מאמצע שנות השמונים, אשר הובילו לשינויים במעמד המשפחה בחברה הישראלית, כמו גם ביחסי משפחה-צבא-חברה, השפיעו, והשתקפו בפעילותן של משפחות השבויים והנעדריים. הניתוח הנעשה בפרק זה מראה כיצד מעמדן של המשפחות החל להתבסס אחרי שנות השמונים, אשר בהתאם לתפיסה המקובלת במחקר, מסומנת כנקודת תפנית ביחסים בין צבא-חברה-משפחה. העובדה כי החל משנות התשעים, מעורבותם של הורים בתחום הצבאי הלכה וגברה, כמו גם ערעור הקונצנזוס הכללי בחברה

בנושאי צבא וביטחון (בן אליעזר, 2012; Herzog, 2004), באה לידי ביטוי בכך שמשפחות השבויים והנעדרים הצליחו לערער על המודל ההגמוני של המשפחה המאופקת והצייתנית, ולהשתלב בשיח הציבורי בנושא: שיח, אשר היה מופקד בעבר בידי הצבא והממשלה בלבד. ערעור הגבולות שבין הצבא למשפחה, אפשר למשפחות השבויים להיכנס למערך השחקנים, לפעול בצורה עצמאית, להפעיל לחץ פנימי וציבורי, לבקר ואף לייצג לגורמים בממשלה. בכך, המשפחות היוו דוגמא למנגנון פיקוח חוץ מוסדי על הצבא, מצב הנוצר כאשר אזרחים החשים כי האופן שבו המוסדות האזרחיים שולטים בצבא, אינו עונה על צורכיהם ולכן הם מונעים להיכנס לזירה הציבורית (לוי, 2014). בנוסף, הפרק מצביע על מרכזיותה ההולכת וגדלה של המשפחה הישראלית בדינמיקה של יחסי חברה צבא ומשפחה בישראל, ועל תפקידה המשתנה של המשפחה הישראלית בחברה עם השנים: מסוכן חברתי המגויס לצרכי הלאום, לשחקן עצמאי, מתעמת ומעורב בסוגיות, אשר באופן מסורתי הופקעו מן השיח הציבורי.

אולם, פרק זה מראה כי היה מדובר בשינוי הדרגתי ביותר, שהגיע לשיאו רק בשנות האלפיים. במקרה הנבחן בשנות התשעים, סביב פעילותה של משפחת איליה, לא נצפה שינוי במעמד המשפחות, ובהמשך נראה כי גם מעמדן של משפחות גולדווסר ורגב הלך והתבסס לעומת מעמדן של משפחות טננבאום והר דוב. במרוצת השנים, לא רק המשפחות תפסו את עצמן כשחקן משמעותי, אלא גם הממשלה וגורמיה. הקבלה המשמעותית של המשפחות כשחקן בזירה הציבורית בנושא, התבססה רק סביב פעולת המשפחות בעסקת גולדווסר ורגב. ממצא זה מחזק את טענות הספרות כי השינויים המשמעותיים ביחסי חברה צבא ומשפחה החלו להופיע החל מאמצע שנות השמונים, אולם סותר את הטענות כי במאה העשרים ואחת חלה חזרה לדפוסים הישנים יותר בהן המשפחות נמנעות מלהתערב בזירה הביטחונית.

לסיכום, בפרק זה הראיתי כיצד המשפחות הופכות לשחקן משמעותי בסוגיית השבויים והנעדרים. הראיתי כיצד שינוי זה בא לידי ביטוי והסברתי אותו באמצעות הספרות המחקרית. בפרק הבא, אעסוק בתוכן השיח שמקיימות אותן משפחות במאבק שלהן, ואבחן האם גם הוא השתנה וכיצד.

5. שיח המשפחות ומקורותיו

פרק זה בוחן את השיחים המרכזיים אשר באו לידי ביטוי בפעילותיהן של משפחות השבויים והנעדרים בארבעת המקרים הנחקרים, מתוך תפיסה ביקורתית של חקר השיח (Critical Discourse Analysis- CDA), אשר בוחנת גם את הסביבה וההקשר בה הוא מתקיים (Van Blommaert and Buclean, 2000; Dijk, 2008). בפרק הקודם הראיתי כי מעמדן של משפחות השבויים והנעדרים השתנה לאורך השנים והן הפכו משחקן פסיבי לאקטיבי בסוגיה. בפרק זה, אראה באילו שיחים מרכזיים הן השתמשו כאשר הן פעלו לשחרור השבויים, אציג את השינויים שחלו בשיחים אלו ואדון בקשר ביניהם. שלושת השיחים בהם אדון הם: שיח אימהות ושיח משפחתי, שיח השבוי כילד/חייל/גיבור, ושיח לאומי קולקטיביסטי. ניתוח השיחים המרכזיים שעלו מפעילותן של המשפחות, מדבריהן, ומאופן ייצוגן בתקשורת, חושף את הרובד הסמוי של פעולתן, את מערכת הערכים החברתית-תרבותית בה הן פעלו, ואת השינויים שחלו בה בעשורים האחרונים.

עד כה, מחקרים אשר ביקשו לבחון את ההקשר החברתי של סוגיית השבויים והנעדרים, עסקו בעיקר באופן שבו החברה תופסת את השבי (גבריאלי נורי, 2008), או באופן שבו השבי נתפס על ידי השבויים עצמם (לבלד, 2014). פרק זה מרחיב את הספרות התיאורטית בתחום עסקאות שבויים ונעדרים בכך שהוא בוחן, לראשונה, את תוכן הדברים אשר עלו בפעילות המשפחות סביב הסוגיה לאורך השנים. בנוסף, הוא בוחן כיצד שיחים אלו והשינויים שחלו בהם משקפים את השינויים החברתיים הרחבים יותר שחלו בתקופה הנחקרת. הדיון בקשר בין השיחים השונים המובא בסוף פרק זה, מספק זווית חדשה של התבוננות על מורכבותה של סוגיית השבויים והנעדרים בישראל, כמו גם על מורכבותה של החברה הישראלית והשינויים שחלו בה.

שיח ראשון: שיח אימהות ושיח משפחתי

כפי שתואר בפרק המבוא, למוסד המשפחה מקום מרכזי בחברה הישראלית. עם זאת, הספרות מתארת כי עם השנים חל שינוי במעמד המשפחה בחברה כמו גם במודל המשפחה (פוגל ביז'אוי, 1999). מקום המדינה, למשפחה היהודית נודע תפקיד מרכזי בחברה בהגדלת הפריון כמענה לאיום הדמוגרפי. תפקיד זה בא לידי ביטוי במדיניות ממשלתית ברורה לגבי הגדרתה של המשפחה, וביתר שאת הגדרתה של אם יהודייה, אשר תפקידה ללדת ילדים ולטפל בהם, וזאת למען אינטרסים חברתיים ולאומיים. מיסוד זה של המשפחה, הגדיר את תפקידן של הנשים במערכת הנישואין כבעלות פונקציה אחת בלבד- אימהות, והדגיש את חובתן הלאומית להפוך לאימהות יהודיות (ברקוביץ, 1999; השילוני-דולב, 2004). עם זאת, עם עלייתם של ערכי

האינדיבידואליזם, בהתאם לתהליכים חברתיים רחבים שקרו גם בחברות ליברליות אחרות, הובילו למגמת שינוי אשר מערערת את ההיבטים המסורתיים של המשפחה, ובאה לידי ביטוי בעיקר ביחסים שבתוך המשפחה (יזרעאלי, 1997; אוקן ואוליבר, 2009). יחד עם זאת, הספרות מעלה למרות שינויים אלו, החברה הישראלית עדיין נתפסת כחברה בעלת רמת משפחתיות גבוהה ביחס לחברות ליברליות אחרות וכי מרכזיות מוסד המשפחה בחיי הפרט בישראל, קשורה קשר הדוק למרכזיות של מוסד המשפחה בחיי הכלל, הקולקטיב הלאומי (פרס וכץ, 1991; פוגל-ביז'אווי, 1999). בהתאם לשינויים אלו, השתנה גם מקומה של המשפחה ביחסיה עם הצבא, וכפי שתואר בפרק המבוא, החל מאמצע שנות השמונים וביתר שאת בתחילת שנות התשעים, משפחות החיילים הפסיקו לקבל על עצמן את תפקידן כמוסד המשרת את הצרכים הלאומיים בלבד בשליחת הבן לצבא, וקולם של ההורים החל להישמע יותר בכל הנוגע לשירות הצבאי של ילדיהם (הרמן, 2004; Herzog, 2004; בן אליעזר, 2003; דורון ולבל, 2003). בפרט, בלט הקול הנשי והאימהי במגוון של תנועות מחאה פוליטיות. ארגונים אלו ביקשו להנכיח עמדות שונות בנושאי צבא ובטחון שמבוטאות מתוך שיח נשי אמהי (גלבלום, 2003). בחלק זה של הפרק אראה כי שיח האימהות בפרט, והשיח המשפחתי בכלל, בלט בכל ארבעת המקרים שנחקרו, ויחד עם זאת, ניתן לזהות בו שינויים, בהתאם לשינויים החברתיים שהוצגו, במעמד ומודל המשפחה בחברה הישראלית, וביחסי חברה צבא ומשפחה. את שיח זה ואת השינויים שחלו בו ניתן לזהות בדבריהן של המשפחות, בפעולותיהן בשטח, ובאופן שבו סוקרו בתקשורת.

ניתן לזהות את השיח האמהי בפעילותיהן של המשפחות סביב עסקת ג'בריל. שיח זה, ביטא מגמה מורכבת, מחד כזו המכירה, אולי לראשונה, בכוחן של האימהות להשמיע את דעתן, ומאידך, נותר בגבולות השיח השומר על תפקידן המקובל והמסורתי של אימהות המוסרות את בניהן לצבא. אחד הביטויים לשיח זה, היא התפיסה שעלתה כי לאימהות יש זכות להביע את דעתן. תפיסה זו מתיישבת הן עם הממצאים שהראיתי בפרק הקודם, לגבי התחזקות מעמד המשפחות החל מאמצע שנות השמונים והן עם הספרות המחקרית המצביעה על התקופה כתקופה בה הורים החלו להביע עמדתם בנושא השירות הצבאי בכלל. עדות לתפיסה זו ניתן למצוא בדבריה של מרים גרופ אשר הייתה פעילה כאמור למען השבת בנה באירוע זה. כאשר נשאלה בריאיון על כך שיש המבקרים את מעורבות האימהות בנעשה בצבא אמרה:

"אני לא מקבלת את זה ואני חושבת שזכותי כאזרחית וכאמא להביע את דעתי, וכך כל אישה שיש

לה בן בצבא." (סחיש ופיינגולד, 2007).

בדבריה, גרופ הדגישה את זכותה להביע את דעתה, לא רק כאזרחית, אשר מעמד זה לבדו מקנה לה זכות זו, אלא גם כאמא לבן בצבא. כלומר, מעמדה כאם לבן המשרת בצבא מחזק את זכותה כאזרחית ומוסיף

לו. בהמשך הריאיון היא התייחסה שנית לתפיסה זו ונימקה מדוע לדעתה לאימהות שמורה זכות זו. היא תיארה שיחה בינה, לבין אמו של החייל החטוף אהוד גולדווסר.

"אמרתי למיקי גולדווסר שכל דבר שיעשו זה טוב, אסור לשבת בשקט לרגע, אסור לשתוק. זאת הזכות שלה כאמא. היא שלחה את הבן שלה לצבא וזכותה לדרוש את חזרתו. אף אחד לא עושה לה טובה".
(סחיש ופיינגולד, 2007).

מדבריה של גרופ, ניתן ללמוד כי לתפיסתה, מעמדה מתבסס מתוקף כך שכאם "שלחה" את בנה לצבא. דבריה מבטאים קונפליקט בין משולש הכוחות של צבא, אם וילד. כפי שעולה מדברים אלו, לאם יש תפקיד בשליחת הבן לצבא, ומעמדה וזכותה כאם שמורים לה גם במהלך שירותו הצבאי ולאחריו. דברים אלו מתיישרים עם טענות הספרות, ומבטאים את השינוי שחל ביחסי משפחה-צבא, אם כי מצביעים על כך שמדובר בתחילתו של השינוי: מחד, עדיין ניתן לזהות בדבריה את התפיסה שהייתה נפוצה בעשורים הראשונים של המדינה, כי הצבא והמשפחה הם מוסדות נפרדים לחלוטין, המשפחה ממלאת תפקיד במשימה הלאומית ובעת הגיוס לצבא, המשפחה "מפקידה" את בנה בידי הצבא, ועליה לחוש שעשתה בכך מעשה חשוב, כיאה לדבריו של בן גוריון "תדע כל אם עבריה שמסרה גורל חיי בנה לידי מפקדים ראויים לכך". (לבלי ורוכלין, 2012). מאידך, החל מאמצע שנות השמונים, הגבולות בין המוסדות היטשטשו ומעורבותם של ההורים בצבא, כמו גם דברי הביקורת שלהם כלפיו, גדלו בצורה משמעותית (Herzog, 2004; לבלי, 2007). כך, ניתן לראות, את תחילתו של השינוי במשולש כוחות זה, כאשר מרים גרופ תופסת את תפקידה כאם לחייל לא רק כ"כן שיגור" (סופר, קסן ושוחט, 1992), אלא כבעלת זכות מגובשת המוקנית לה ואינה ניתנת בחסד, כפי שניתן לראות מהדברים בסופו של המשפט – "אף אחד לא עושה לה טובה".

מניתוח קטעי העיתונות עולה, כי האמהות הבליטו את הקול האמהי בפעילותן, פעלו יחד וגיבשו שיח אמהי אחיד ואף כינסו מסיבת עיתונאים משותפת, כחצי שנה לאחר החטיפה. מסיבת העיתונאים תוארה בכתבה הבאה:

"תנו לנו לראות את הבנים- תנו לנו הוכחה כי הם בחיים" שלשום כינסו האמהות שבניהן שבויים בידי המחבלים מסיבת עיתונאים בתל אביב, בעקבות הודעת אבו ג'יהאד על מות שני ישראלים שהיו בשבי. הן הודיעו על תמיכה באי כניסה למו"מ כל עוד לא ראה הצלב האדום את שני השבויים שביד אנשי ג'בריל". "כמו שמונה אחיות, אחיות לצרה.. הן אינן בוכות. הן מדברות בקול צלול ובטוח. מאין הן שואבות את הכוח הזה, מול מלחמה פסיכולוגית אכזרית שמנהלים

נגדן אירגוני המחבלים? ... הן אוזרות כוח להופיע מול נציגי אמצעי התקשורת בארץ ובעולם כדי לבקש: תנו לנו לראות את בנינו. תנו לנו הוכחה, כי הם בחיים, ושלום להם" (עמיקם, 1983, 3).

גם כתבה זו מציפה את תחילתו של השינוי בשיח האמהות. מחד, האמהות, גיבשו עמדה אחידה ויצאו יחד לתקשורת, כאמהות, והתקשורת אכן התייחסה אליהן כבעלות קול אחיד. צעד זה מראה כי האמהות האמינו בכוחן ובזכותן להציג עמדה משותפת בנושא המשא ומתן. מאידך, ניתן לראות כי המסגור הבולט של האמהות בכתבה הוא כאל נשים אשר "חוצות את הקווים" ואינן מקיימות את המודל המסורתי של האם החלשה המחכה לבנה. הכתב מביע פליאה על כך שאותן אימהות "אוזרות כוח", עומדות מול המצלמות ואינן בוכות. מסגור זה משקף מחד את עוצמתו של תחילת השינוי בשיח האמהי, ומנגד את הציפייה מהאמהות באותה תקופה.

ניתן לזהות מגמה סתורה זו, של שמירה על תפקיד האמהות המסורתי של אם המוסרת את בנה לצבא, לצד חתירה, אולי ראשונה מסוגה, תחת אותם מודלים מקובלים, בהתבטאויות ופעילויות נוספות של אימהות השבויים סביב עסקת ג'בריל. למשל, אמהותיהם של שבויי ג'בריל, ערכו ערב משותף עם אימהות שכולות שבניהן נהרגו במלחמת לבנון. באירוע מסוג זה, האמהות ביטאו שיח נשי ואמהי, אולם שיח זה נותר בתוך המסגרת המקובלת באותה עת של תפקיד האמהות: הדואגות, הבוכיות, ואלו אשר נאלצות גם להשלים עם מחיר השכול והאובדן (לבל, 2007). האירוע תואר כך:

"ערב של שירה ודמעות" אימהות ונשות חיילי השבויים חוגגות יחד את יום האם יחד עם נשים ואמהות של חללים ממלחמת לבנון" (ניר, 1985, 6).

לצד פעילות מסוג זה, ניתן לזהות גם קריאות חתרניות יותר, במיוחד על ידי מרים גרוף. התקשורת, עם זאת, לא התייחסה לקריאות אלו ברצינות רבה והן זכו לסיקור שולי. דוגמא לכך, הופיעה כשנה לאחר החטיפה, אז קראה גרוף לאימהות האסירים שהיו בידי ישראל לפעול יחד עמה לקיום העסקה. הכתבה הופיעה בקטן בעמוד השלישי בעיתון ולא נראה כי היא יצרה עניין תקשורתי רב:

"אם של שבוי לאימהות עצורי אנסר: נפעל לחילופי שבויים. מרים גרוף פונה בקריאה לאימהות הערביות של השבויים במחנה אנסר לפעול יחד לעסקת שבויים. "במקום שהגברים נכשלים- הנשים מצליחות". (כתב ידיעות אחרונות, 1983, 3).

בכתבה זו ניתן לשמוע קול חתרני יותר, המבשר את תחילתו של השינוי בשיח האמהות, אשר לא מקבל את תפקידה המסורתי של אשה ואם לחיילים וקורא לפעולה עצמאית. אולם, כאמור, קריאה זו זוכה לסיקור שולי. עוד מעניין לראות בכתבה זו, כי גרוף מתוארת ראשית כ"אם של שבוי", ורק לאחר מכן מציניים את

שמה. עובדה זו מעידה על כך שגרוף טרם זכתה להכרה בפני עצמה על ידי התקשורת והציבור והיא מוכרת כאם של שבוי. מסגור מסוג זה ישתנה במקרים המאוחרים יותר, כפי שאתאר בהמשך.

לסיכום, ניתן לזהות שיח אמהי, הן בפעילות והן בתפיסה העצמית של משפחות השבויים בפרשת ג'בריל. עם זאת, שיח זה מבטא מגמה סתורה: מחד, הוא מצביע על תחילתו של שינוי, בו אימהות לחיילים שבויים מכירות בזכותן כאמהות לחיילים, להשמיע את קולן ולהביע עמדה בסוגיית השבויים. מנגד, הוא נשמר, במרבית המקרים בתוך מסגרות השיח המקובל באותה עת אשר תפס את תפקיד האמהות כאלו המפקדות את בן בידי הצבא ונאלצות להמתין בסבלנות לשובם, ולפי תפיסה זו הן סוקרו לרוב בתקשורת. מגמה סתורה זו מעידה על תחילתו של השינוי ביחסי משפחה וצבא.

שיח אמהי דומה, בלט גם באופן הסיקור של המשפחה סביב העסקה להשבת גופתו של איתמר איליה (1997-1998). כפי שתיארת בפרק הקודם, משפחתו של איליה המעיטה לפעול באופן עצמאי ופומבי, ועל כן ניתוח השיח המרכזי עבור מקרה זה נערך על סמך האופן שבו המשפחה סוקרה בתקשורת. לאורך תקופת הפרשה, סוקרה אמו של איליה באופן המתיישב עם התפיסה המסורתית של אם, אשר הפקידה את בנה בידי הצבא, וממתנה לצבא ששיב אותו. סיקור האם מתמקד ברגשותיה ובכאבה. מספר ימים לאחר החטיפה, סוקרה משפחתו של איליה בתקשורת והכתבה התמקדה בעיקר באם:

"אמו של הנער איתמר אליה: 'אני רוצה את הבן שלי לידי'. עשרות לוחמי השייטת, בני משפחה וחברים הגיעו לחזק את ידי משפחת אליה, שבנה נער מאז הפעולה בלבנון בלילה שבין חמישי לשישי... כשהגיעו שלשום אנשי השייטת אל הבית ודיווחו על כך שאיתמר נער, הצביעה האם עדנה לעבר בית העלמין ואמרה בשקט: 'אני רוצה את הבן שלי כאן, לידי' (אלוש, 1997, 7).

שיח אמהי זה, מבליט את הדאגה, הכאב ואת השקט של אמו של איליה, אשר אינם מערערים על מודל האם המסורתי. שיח זה משקף במידה רבה את מודל "השכול ההגמוני" (לבל, 2007), אשר לפי הספרות, נהגו בו המשפחות עד לאמצע שנות התשעים ובו הן קיבלו על עצמן את מחיר השכול (לבל, 2007).

שיח זה בלט במיוחד בהשוואה לאופי הסיקור של דודו של איליה, אשר לרוב ייצג את המשפחה בתקשורת. בשונה מהאופן שבו סוקרה אמו של איליה, דודו, תא"ל במילואים, סוקר כדמות מקצועית וסמכותית. עוד באותה כתבה שתוארה מעלה, וכך גם בכתבות לאורך התקופה, דבריו סוקרו בצורה עניינית ושידרו מסרים ברורים של נחישות ועשייה, ללא עיסוק ברגשותיו:

"דודו של איתמר, תא"ל מיל' שלמה אליה, אמר, כי המשפחה סומכת על צה"ל שיעשה את המקסימום כדי לפתור את הבעיה" (אלוש, 1997, 7).

השוואה זו משקפת ומדגישה את הקול האמהי המסורתי, אשר התקשורת בחרה להבליט באופן סיקור אמו של איליה. השוואה מסוג זה מזמנת ניתוח רחב יותר מנקודת מבט מגדרית, אשר בשל היקף המחקר ושאלותיו, בחרתי שלא לעסוק בו. עם זאת, הדוגמא הנ"ל מחזקת וממחישה את הטענה, כי השיח האמהי סביב פרשת איתמר איליה, הוא שיח מסורתי, המציג את האם כדמות חלשה, רגישה, וכזו אשר אינה חורגת מתפקידה כאם ללוחם ומקבלת על עצמה את מחיר השכול.

השיח האמהי בלט גם בפעילותן של משפחות השבויים לאורך שנות האלפיים, בשני האירועים שנבחנו באותה התקופה: טנבאום והר דב (2000-2004), וגולדווסר ורגב (2006-2008), אולם, הוא לבש באותן שנים צורה שונה. בתקופה זו, הניתוח מעלה כי השיח האמהי שימש את משפחות השבויים לקידום מטרותיהן, וכן הוא ביטא קול חזק ועוצמתי יותר מבעבר, באופן אשר מערער על התפקיד המסורתי של אימהות לחיילים.

עבור משפחות החטופים בהר דב, השיח האמהי היה שיח מרכזי אשר ליווה אותן לאורך פעילותן ואף נבחר לשמש כסיסמא רשמית לקמפיין השבת החטופים. הסיסמא "אמא מחכה לך בבית", שימשה את המשפחה לאורך כל התקופה בפעילות הציבורית שקיימו למען השבת החטופים: בעצרות, סטיקרים וכרזות. לדבריה של מיכל, המקורבת למשפחתו של בני אברהם, הסיסמא נבחרה בכדי לשדר מסר שמדובר במקרה הומניטרי, ומטעמים אנושיים, שכולם יכולים להזדהות איתם, יש לפעול לשחרור החטופים:

"היינו בתקשורת בכל מקום, והמסר העיקרי היה "אמא מחכה בבית", זה היה הסלוגן שלנו, שהמטרה שלו הייתה הומניטרית – לא פוליטית. בני לא הלך להילחם בגזרה הזאת, עשה רק סיור. בני נחטף, הוא לא שבוי מלחמה, אין מלחמה בדרום לבנון, יצאנו מלבנון. יש פה מקרה הומניטרי, רק הומניטרי ואת זה פמפמנו כל הזמן" (מיכל, ריאיון אישי, 2016).

מדבריה עולה, כי השיח האמהי היווה עבורן כלי ואמצעי ליצירת הזדהות בין משפחות החטופים לבין גורמים שונים ברחבי העולם, כיוון שהוא מוציא את המקרה מהקשרו הפוליטי ומדגיש את העובדה כי מדובר בסוגיה הומניטרית, של חייל אשר משפחתו מחכה לו בבית. עדות נוספת לכך שנעשתה בחירה מודעת בבחירת השיח האמהי ככלי לקידום מטרות המשפחה, ניתן למצוא בפעילות משותפת שקיימו יחד אימהות החטופים, בשני האירועים שנבחנו. אחת מפעילויות אלו, הייתה עצרת אימהות משותפת שאורגנה על ידי המשפחות. קרנית גולדווסר, כתבה בספרה על העצרת, על החשיבות הרבה שרק אימהות ידברו בה, ועל השפעתה וההזדהות שהיא עוררה בקרב הציבור ונשים אחרות:

"ארגנו עצרת אימהות שנערכה ב-12 ביולי בגן האם בחיפה. החלטנו מראש שרק אימהות יקראו על הבמה, והיה לנו חשוב לערוך את זה בגן האם. כל הדוברות, כל הנאומות, כל הזמרות, המנחה,

כולן תהינה אימהות... הדוברת של המשפחה הייתה מיקי, הדוברת של משפחתו של אלדד הייתה תאיר רגב, גיסתו, כי אמא של אלדד נפטרה. ואביבה שליט דיברה. ביקשנו מהן מראש שיביאו תמונות מהילדות של הבנים, רצוי תמונות שגם הן מופיעות בהן, והכנו מצגת אישית לכל אחד, שהוקרנה מאחור שעה שהאם, או הקרובה, דיברה. אני עשיתי את כל העבודה מאחורי הקלעים ומול התקשורת, אבל לא עליתי על הבמה. **אני לא אמא..** זה היה אירוע שונה, מכמיר לב, אבל צנוע. לא חיפשנו מקום גדול וקהל עצום, ובכל זאת הגיעו לשם יותר מ-3000 איש. זה הספיק כדי למלא את הגן. לא הזמנו לשם חברי כנסת או פוליטיקאים, אבל שרת החוץ ציפי לבני הגיעה מיוזמתה. לא ידענו שהיא באה עד שראינו את המאבטחים. אבל היא אמרה: **"תראו, אני גם אמא"**. (גולדווסר, 2011, 189).

דוגמאות אלו משקפות, כי האמהות, הפכה לכלי בידי המשפחות, המחבר בין אימהות השבויים לבין אימהות אחרות בארץ ובעולם, ויוצר הזדהות ורתימה ציבורית. כל אם יכולה להזדהות עם אימהות החיילים השבויים ולהתחבר לתחושות הקשות שחשות המשפחות. כך, ביכולתן ליצור אמפתיה והזדהות בינן לבין אימהות באשר הן, בתוך כך גם עם נשים פוליטיקאיות בעלות השפעה על מדיניות.

בדומה לאירועים הקודמים שנבחנו, גם באירועים אלו השימוש הרווח בשיח האמהות, הופיע גם באופן שבו סיקרה התקשורת את הפרשות. לפי ניתוח קטעי העיתונות שערכת, התקשורת באירועים אלו, אימצה שיח זה והרבתה לתאר את האמהות יחד, כנושאות גורל משותף, השוותה אותן לאימהות של שבויים מהעבר ועוד. עם זאת, המסגור, בשונה מאוד משני המקרים המוקדמים שנבחנו, היה של אימהות פעילות, חזקות ונחושות. באירועים אלו, נראה כי האמהות הופכות לדמויות בעלות ערך תקשורתי בפני עצמן, המוכרות לציבור, ואינן רק "אם של שבוי" – כפי שהן היו בסיקור עסקת ג'בריל. דוגמא אחת מיני רבות, הופיעה בעיתון לציון שנה לחטיפת החיילים בהר דב, בשנת 2001. בפרויקט מיוחד, כפי שכינו זאת, כתבו האמהות מכתבים לבנים. הכותרת של הכתבה היא **"מכתב מאמא"**, ולצד הכתבה הופיעו תמונות של שלוש אימהות החטופים זו לצד זו. הכתבה נפתחה כך:

"מיוחד לידיעות אחרונות: אמהותיהם של החיילים החטופים כותבות מהלב. בשנה שעברה מאז נחטפו עושות אימהות החיילים כל מאמץ להשיג מידע על בניהם ולהביא לשחרורם. הפגישות הרבות שערכו, בארץ ובעולם, לא סייעו עד כה לפתרון התעלומה." (גליקמן, 2001, 3).

עד כה הראיתי כי השיח האמהי, בלט בצורותיו השונות בדבריהן, פעולותיהן ובאופן סיקורן של המשפחות בכל האירועים שנבחנו. שיח זה מדגיש גם את הקול הנשי, קול שבלט גם בפעולותיהן של נשות החיילים החטופים, כמו למשל בפעולתה של קרנית גולדווסר. ואולם, ממחקר זה עולה כי חל בשיח זה

שינוי נוסף באירועים שנבחנו החל משנות האלפיים, והוא שהחל מתקופה זו, בלט בנוכחותו גם שיח משפחתי באופן כללי, זה המשמיע גם את קולם המשותף של האבות, האחים, והילדים. אלו לא נמנעו מהשמעת קולם ובדבריהם ובאופן פעולתם בלט שיח אותו אני מכנה "שיח משפחתי", אשר שימש, כפי שאטען, אמצעי להזדהות ורתימה, כמו הקול האמהי.

בשנות השמונים, אבותיהם של שבויי הפת"ח וג'בריל, כמעט ואינם מוזכרים ופעילותם איננה מסוקרת כפעילותן של האמהות, כפי שהראיתי קודם לכן. לעומתם, אבותיהם של החטופים בהר דב מסוקרים בצורה נרחבת וכך גם אבותיהם של גולדווסר ורגב. התקשורת, כפי שסיקרה את האמהות כבעלות קול אחיד ושותפות גורל, מסקרות באותו האופן את האבות בשנות האלפיים. דוגמא לכך היא כתבה נרחבת שהופיעה במוסף ידיעות אחרונות, תחת הכותרת: "ייסורי אב", ומתארת את הפעילות המשותפת של המשפחות, מנקודת מבטם של האבות (אלעזרי, 2006, 17). מסגור דומה נעשה כלפי אחיהם של גולדווסר ורגב בכתבות שונות בהן הם מכונים "אחים לצרה" (גליק, 2006, 18).

השיח המשפחתי בלט במיוחד בפעולותיהם של ילדיו של טננבאום, בתחילת שנות האלפיים. אלו, אשר לא זכו למעמדם הייחודי של הורים לחיילים או נשותיהן, בחרו בכל זאת להבליט את השיח המשפחתי בפעולותיהם ודבריהם. הם הדגישו את הדאגה הטבעית של ילדים להוריהם, ואת הכמיהה שישוב הביתה לחיק המשפחה. שיח משפחתי זה, נועד, לטענתי, ליצור גם הוא אמפתיה והזדהות בקרב הציבור, במטרה לקדם את קיום העסקה. יתרה מכך, במקרה זה הוא שימש על מנת להציג את טננבאום באור חיובי, אבהי ומשפחתי, לאור הטענות שהושמעו נגדו על רקע נסיבות נפילתו בשבי. למשל, כאשר לבתו, קרן, נולדה בת, בני המשפחה שמו דגש על כך שטננבאום הפך לסבא, ואף לא זכה לדעת מכך (שיפר, 2003). בנוסף, הבן, אורי, כתב מספר פעמים מכתבים אותם פרסם בעיתון תחת הכותרת "מכתב לאבא":

"אבא, אני אוהב אותך, חוזר מהר. בהיעדר דרך אחרת ליצור איתך קשר החלטתי לכתוב לך מכתב ולפרסם אותו מעל דפי העיתון, מתוך אשליית שווא ואופטימיות כוזבת שאולי דבריי יגיעו אלייך- כך כותב אורי טננבאום לאביו אלחנן, איש העסקים הישראלי שנחטף על ידי חיזבאללה..... למרות עוצמת הטרגדיה אבא, אין בכוונתי להישבר, לא ארפה ולא אחסוך מאמצים עד שתחזור הביתה בריא ושלם במהרה בימנו. " (רפפורט, 2001, 13).

דוגמאות אלו משקפות את השיח אשר מבליט את הקול המשפחתי החדש שזיהיתי בניתוח האירועים החל משנות האלפיים. שיח זה, משקף מחד את האהבה, הגעגוע והדאגה המשפחתית, זאת לצד פעילות חזקה ונחושה של המשפחה.

נראה אם כן, כי השיח האמהי והמשפחתי אותו זיהיתי בשנות האלפיים הציג קול שונה של משפחתיות: קול חזק, נחוש, המתמקד במשפחתיות אך משתמש בו ככלי לקידום מטרות המשפחה. נראה כי במקביל לשינויים במעמדן וביחסי הכוחות שהוצגו בפרק הראשון, גם השיח המשפחתי בשנות האלפיים ביטא את כוחן ואת זכותן של המשפחות להביע עמדתן, וערער סופית על התפיסה כי תפקידה של המשפחה מסתכם בשליחת הבנים לצבא. משפחות אלו, בחרו להבליט את הקול המשפחתי מנקודת מבט אשר מעצימה את המשפחה על פני הצבא.

לסיכום, בחלק זה הראיתי כי השיח המשפחתי, והאמהי בפרט, היה שיח מרכזי ובולט בכל האירועים שנבחנו, אך חלו שינויים משמעותיים לאורך השנים, אשר ניתנים להסבר על ידי הספרות המחקרית. על רקע אירועי עסקת ג'בריל, ניתן היה לזהות את תחילתו של השינוי בשיח האמהי, כאשר הנשים הכירו בזכותן כאמהות להביע את דעתן ולפעול למען החזרת השבויים, דבר המהווה שינוי בפני עצמו. אולם, בשיח זה ניתן היה לזהות גם את התפיסה המסורתית של אם אשר מפקידה את בנה בידי הצבא, ולאחר שעשתה זאת עליה להמתין בסבלנות לשובו. תפיסה זו בעיקר בלטה באופן שבו סיקרה התקשורת את האמהות: כנשים רגישות וחלשות, לצד הבעת תמיהה על כך שהן משמיעות קולן ופועלות באופן עצמאי. קולות חתרניים יותר, כמו קולה של מרים גרוף, סוקרו באופן שולי ולא קיבלו במה נרחבת. אופי סיקור זה חזר על עצמו גם בסיקורה של אמו של איתמר איליה בשנות התשעים. עם זאת, באירועים שנבחנו בשנות האלפיים, שיח זה לבש צורה חדשה, וכאשר השיח האמהי הוצג כקול חזק ובולט, בו המשפחות מבטאות את קולן ועמדתן בצורה נחושה, וממצב את המשפחתיות כחזקה אל מול הצבא.

ממצא זה מתיישב ומחזק את הספרות העוסקת בשינויים שחלו במעמדן של המשפחות ביחס לצבא, כפי שהראיתי בפרק הקודם. על פי הספרות, החל משנות התשעים, החל להתגבר קולן של המשפחות, והן חדלו לראות את עצמן כגוף שכל תפקידו מסתכם בלהפקיד את הבן בידי הצבא. הן החלו להתערב בנעשה בצבא ולהשמיע עמדה ביקורתית יותר (לבל, 2007). בפרט, הקול הנשי החל לבלוט בתקופה זו וחתר תחת המיליטריזם המאצ'ואיסטי אשר שלט בשיח הצבאי והציבורי, והדבר בא לידי ביטוי בין היתר בארגוני מחאה של נשים המבליט את הקול האמהי (נוה, 1993; Herzog, 2004). הספרות מתארת כי קולן של האמהות החל להשתנות לא רק במהלך שירותם הצבאי של החיילים, אלא גם במוותם. נוח (1993), מדגישה את שינוי השיח המלווה את ירידת תרבות השכול ההגמונית. אם בעבר בלט 'קול האב', המייצג את הלאום ושולח אותו לקרב הרי משנות התשעים ניתן להבחין בבולטות של 'קול האם', המדגיש את חשיבות החיים וחותר תחת המיליטריזם והמאצ'ואיזם הגברי (נוה, 1993). שינויים חברתיים אלו, היוו

אם כן, קרקע פורייה גם להשמעת הקול האמהי של משפחות השבויים והם יכולים במידה רבה להסביר את השינויים שזיהיתי בשיח המשפחתי.

עוד הראיתי, כי השיח האמהי והמשפחתי, שימש את המשפחות בשנות האלפיים בפעולותיהן החל מסיסמאות וכלה בעצרות משותפות של אימהות. שיח זה, טענתי, שימש ככלי ואמצעי בידי המשפחות, הנועד ליצור הזדהות והירתמות ציבורית ללא הקשר פוליטי, בכך שהוא מייצר אמפתיה בקרב הציבור בארץ ובעולם, ואף בקרב קובעי המדיניות בנושא. מסיבה זו בחרו גם ילדיו של טננבאום, להבליט את השיח המשפחתי בפעולתם. בנוסף, מעבר ליכולתו של שיח זה לעורר הזדהות ואמפתיה, ביכולתו גם לאחד את הציבור סביב הרעיון המשפחתי ולחזק את הוויית "המשפחה הלאומית", אשר מגדירה מי משתייך לה ומי מודר ממנה (לבל ורוכלין, 2012).

שינוי נוסף בו עסקתי, הוא שהחל משנות האלפיים, בלט לא רק השיח האמהי המשקף את הקול הנשי, אלא גם השיח המשפחתי באופן כללי ובפרט השיח הגברי, אשר מבטא את קולם של האבות הדואגים, המיוסרים, אך בד בבד נחושים במטרה להחזרת בניהם. ממצא זה עשוי להתיישב עם טענות הספרות בנוגע לשינויים במשפחה הישראלית, באשר לדמותו של "הגבר החדש" (פוגל-ביז'או, 1999). אלו הם גברים אשר החברה מתירה להם לגלות תכונות "נשיות" כגון רגישות, עדינות ואמפתיה, ומאפשרות להם לבצע מטלות שבעבר נחשבו "אימהיות", במיוחד בכל הנוגע לטיפול בילדים (פוגל-ביז'או, 1999; גליקמן, אורן ולוין-אפשטיין, 2003). בהקשר של יחסי משפחה-צבא, האב החדש אינו משמיע רק את הקול הלאומי, כפי שעשה זאת בעבר אלא גם את הקול המשפחתי (נוה, 1993; עירן יונה, 2013).

טענתי המרכזית העולה מניתוח זה, היא כי שינויים חברתיים רחבים שחלו הן ביחסי הכוחות בין המשפחה לצבא והן במודל המשפחה, השפיעו, שיקפו ועיצבו את השינויים שחלו בשיח המשפחתי הבא לידי ביטוי בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים במקרים הנחקרים. יחד עם זאת, העובדה כי השיח המשפחתי בלט לכל אורך התקופה, גם אם בצורותיו השונות, מעידה על כך שהוא היה שיח מקובל חברתית לאורך השנים. טענה זו מתחברת לנכתב בספרות כי למרות השינויים המשמעותיים שחלו במוסד המשפחתי בעולם ובישראל בעשורים האחרונים, עדיין המשפחה הישראלית ומושג המשפחתיות תופסים מקום מרכזי בחברה (פוגל-ביז'או, 1999; פרס וכץ, 1991).

שיח שני: שיח השבוי: כילד, כגיבור, כחייל או איש משפחה.

השיח השני בו אדון, ובשינויים שחלו בו לאורך השנים, הוא שיח המתייחס לשבוי, לתפיסתו ולנסיבות נפילתו בשבי, כפי שאלו באים לידי ביטוי בדבריהן ופעולותיהן של משפחות השבויים.

מספר מחקרים עסקו באופן שבו נתפס השבי והשבוי בעיני החברה. גביראלי נורי (2008), טוענת כי בשלושת העשורים האחרונים חל שינוי בשיח הציבורי כלפי השבי. לדבריה, מראשית הציונות ועד מלחמת יום הכיפורים, האתוס המרכזי היה "לחימה עד הכדור האחרון", אתוס שיצר דה-לגיטימציה לשבי ואפיין אותו ככניעה ואף בגידה. נקודת המפנה בשיח זה הייתה מלחמת יום הכיפורים, אז נפלו בשבי 314 חיילים והאירוע נחקק כטראומה בזיכרון הלאומי. משנות השמונים ואילך השתנה השיח הציבורי סביב סוגיית השבויים. הזכות לחיים צברה תאוצה בשיח החברתי והחלו לדבר על השבויים במונחים בעלי אופי כלכלי בשיח על "עסקאות שבויים", "מחיר" ו"תמורה" שיש לשלם עבור החיילים (גביראלי נורי, 2008). לבלדך (1989) עוסקת גם היא בתפיסת השבי כפי שהיא באה לידי ביטוי בדבריהם של שבויים במצרים (לבלדך, 1989) ובמאמר מאוחר יותר מפרטת על השינוי שחל בשיח זה. היא טוענת כי סיפור השבי של שבויי ההתשה במצרים, ניתן לאפיון על ידי שלושה אשכולות של ערכים: לאומיים, קיבוציים ואישיים. השיח על השבי הוא שיח של גבורה, ביטחון ואמון. בסיפורי השבי כפי שהציגה בזמנו, באים לידי ביטוי ערכים של נאמנות מוחלטת למדינה ולצה"ל, שמירה על סודות ועמידה מול האויב. בנוסף לכך, בולטת מדבריהם האמונה החזקה כי מדינת ישראל תעשה הכל כדי לשחרר מן השבי, כך גם הייתה האמונה בקרב משפחותיהם. לעומת זאת, השיח בן זמנו, לטענתה, הוא שיח רפואי וכלכלי, של לחצים ואינטרסים, הנשלט על ידי הספק (לבלדך, 2014).

החוקרות מציינות אם כן, שינויים שחלו בתפיסת השבי בתפיסת השבוי, כאשר הביטוי העיקרי לשינוי הוא מעבר מערכים לאומיים, קולקטיביסטיים, לערכים המקדשים את חיי הפרט. עם זאת, הן כמו גם מחקרים אחרים מתחום השבויים והנעדרים, לא התייחסו לאופן שבו הוצגו השבויים באירועים השונים בעשורים האחרונים. האופן שבו הציבור תופס את השבוי ואת נסיבות נפילתו בשבי, עשויים להיות בעלי השפעה ניכרת על נכונותו של הציבור, וכתוצאה מכך, של הממשלה, לפעול לשחרור השבויים. מכאן שעבור הורי השבויים, עיצוב תפיסות אלו הינו משמעותי ביותר, ועל כן ראוי לבחון את האופן שבו ניסו המשפחות לתאר ולהציג את דמות השבויים בפני הציבור והממשלה. ניתוח שיח זה, מרחיב את הספרות המחקרית בנושא בכך שהוא מציג את השינויים המרכזיים שחלו בתפיסת השבוי בעשורים האחרונים, ומסביר אותם באמצעות שינויים חברתיים רחבים יותר, כאשר ניתן להצביע על מגמה כללית בה שיח השבוי הופך להיות שיח אישי יותר, המעמיד את השבוי ואת חייו במרכז.

כאשר בוחנים את תפיסת השבוי באירועים השונים, ניתן למצוא מספר שיחים שונים: השבויים כבן, כילד, כגיבור, כאיש משפחה, כקצין במילואים ועוד. בחלק זה אראה כיצד שיח השבוי השתנה באירועים השונים, ולאחר מכן אציג כיצד נתפסה הנפילה בשבי באותם אירועים, מתוך טענה כי האופן שבו מוצג השבוי, והאופן שבו נתפסה הנפילה בשבי, כרוכים זה בזה.

בשנות השמונים, סביב עסקת ג'בריל, השיח המרכזי אשר בו השתמשו המשפחות לתאר את השבויים היה השבויים כ"בנים". השימוש במילה בנטיית השונות בלט בדבריהן של המשפחות, ומדובר כפועל יוצא משיח האמהות אשר כפי שצינתי, החל להופיע כבר סביב פרשה זו. שיח זה הציג את השבויים באור משפחתי, אישי ואנושי, כאשר הוא הדגיש את הקשר בין השבויים להוריהם, ואת דאגת ההורים. ניתן למצוא מספר עדויות לכך מניתוח העיתונות. למשל, כחצי שנה לאחר החטיפה קראו אימהות השבויים:

"תנו לנו לראות את בנינו. תנו לנו הוכחה, כי הם בחיים, ושלום להם... אני פונה לכל העולם ולכל מי ששביב אנושיות בלבן- תנו לנו לראות את הבנים, אמרה מרים גרוף. "מדוע מתאכזרים אלינו כל כך, הרי דרישתנו היא אנושית בסך הכל." (עמיקם, 1983, 3).

לצד השימוש במילה "בנים" בדברים אלו, ניתן לזהות גם שיח המציג את השבויים ואת הוריהם בצורה אנושית מאוד, כזו הנועדה לעורר אמפתיה והזדהות ולקדם את בקשות ההורים, לקבל אות חיים מילדיהם. ניתן לזהות שיח מסוג זה, כאשר הופיעו תמונות או סרטים של השבויים מן השבי. בתמונות, הופיעו השבויים מחייכים ובמצב טוב, ותחת תמונותיהם הופיעה הכותרת "רוצים הביתה" (כתב ידיעות אחרונות, 1983, 1). תמונות אלו מבליטות את שיח השבויים המתאר אותם בצורה מאוד אנושית ומשפחתית. אותה כתבה תיארה גם תגובת המשפחות לתמונות:

"סופי שלם פרצה בבכי בראותה את בנה השבוי על מסך הטלוויזיה. לאחר חודשים רבים שנעו בין ייאוש לתקווה, זכו אמש משפחותיהם של נסים שלם ויוסף גורף לראות את הבנים... "הילד נראה בסדר גמור קראה אמש בהתרגשות סופי שלם אימו של חייל צה"ל השבוי בידי ארגון המחבלים של אחמד ג'בריל" (רכטמן, אלה ואחרים, 1983, 1).

עוד ניתן לראות, כי בכתבה זו מופיע גם השימוש במילה "ילד", שימוש אשר יהפוך לרווח לעין שיעור במקרים המאוחרים יותר שנבחנו, כפי שאתאר בהמשך. הכתבה לצד התמונות, כמו גם הדוגמאות הנוספות שהוצגו, ממחישות את האופן שבו השבויים בפרשת ג'בריל מוסגרו על ידי המשפחות והתקשורת, בצורה פשוטה יחסית, המדגישה את היותם בנים לאימהות, הרוצים לשוב הביתה.

בשונה משיח זה, באופן הסיקור של איתמר איליה, בלט דווקא השיח של דמות **השבוי הגיבור**. איליה, שנפל באסון השיטת, הוצג כלוחם וכגיבור שנפל בקרב, ועל כן יש להביאו לקבורה בישראל המכבדת אותו ואת משפחתו. כך אמר קרוב משפחתו:

" אנחנו יודעים שמערכת הביטחון אכן עושה הכל, כדי שנוכל לערוך לאיתמר הלוויה, כפי שראוי ללוחם שייטת כמורה." (אלוש, 1997, 2).

ואכן לכל אורך התקופה, כאשר סוקר המשא ומתן להשבת גופתו, התקשורת הרבתה להשתמש במילה "לוחם" על מנת לתאר את איליה. ייתכן והדבר נקשר למעמד החברתי הגבוה של לוחמי השייטת בעיני הציבור הישראלי, או לאופן שבו נצרב אסון השייטת בתודעה הלאומית והציבורית. כך או כך, הן משפחתו של איליה והן התקשורת, אימצו שיח של גבורה והקרבה.

ואולם, החל משנות האלפיים, כפועל יוצא של התחזקות השיח המשפחתי, כפי שהצגתי בחלק הקודם של הפרק, נוסף למילה "בנים", אשר תארה את השבויים גם באירועים הקודמים, החל השימוש הרווח במילה "ילדים" וכך החל להתגבש שיח **השבוי כילד**. ההבדל הסמנטי בין המונחים חשוב, שכן בעוד המילה "בנים", מתארת קשר משפחתי בין הורה לילד, המילה "ילדים" נושאת בחובה משמעויות רבות יותר, באשר למחויבות החברה כלפיהם, ומידת האחריות בה הם נושאים.

השימוש במילה "ילדים" בלט בדבריהם של משפחות החטופים בהר דב. בהמשך לסיסמא שנבחרה על ידן: "אמא מחכה בבית", המסגור של השבויים היה של ילדים, אשר נחטפו כתוצאה מכשל מבצעי שיכול היה להימנע. שבוע לאחר החטיפה, החלו להופיע כרזות אשר נשאו את המילים:

"מופז להחזיר את הבנים הביתה" ו"מספיק דיבורים, רוצים את הילדים" (מושקוביץ, 2000, 11).

המסגור של השבויים כילדים, בלט בדבריהם של ההורים כאשר הם תיארו את הכשל המבצעי שהוביל לחטיפה. לאחר פרסום תחקיר האירוע, אמר אביו של בני אברהם כי מספר ימים לפני חטיפתו, התריע בפניו הבן כי הוא חושש שייחטף. מסגור זה של החיילים כילדים, מציג אותם כפגיעים, חשופים, ואינם נושאים באחריות למה שארע. מכך משתמע, כי מדובר באחריות המדינה להשיבם. הכותרת של הידיעה בעיתון הייתה: **"אבא, יכולה להיות כאן חטיפה"**. בהמשך הכתבה מופיעים הדברים הבאים:

"אביו של בני אברהם גילה אתמול: ארבעה ימים לפני חטיפתו, לאחר שהשתתף בתרגיל שנכשל, אמר הבן שהוא חושש שייחטף. בטרם פרסם צה"ל את דו"ח ועדת החקירה על חטיפת שלושת החיילים הגיעו הוריהם למשרד הביטחון, שם שמעו מפי המטכ"ל, על עיקרי ממצאי הדו"ח. אביו אמר כי כעת ברור שהיה כשל מבצעי מכל הבחינות והחטיפה לא הייתה מחויבת במציאות. "אנו לא מחפשים מסקנות אישיות. אנו רוצים את הבנים בבית. הילדים תפקדו כמו שצריך, והם נחטפו בנסיבות של קריסת מערכות. אנו יודעים שהם פצועים והחובה המוסרית של צה"ל היא להחזירם הביתה." (יהושע, 2001, 2).

השיח שביקשה לעצב משפחתו של אלחנן טננבאום אודותיו, שונה מהמקרים האחרים, בעיקר בשל העובדה שמדובר באזרח ולא בחייל שנפל בשבי במילוי תפקידו. יתרה מכך, בעקבות השמועות על כך שהיה

מעורב בפלילים, ועיסוקיו הלא חוקיים הם שהובילו לחטיפתו, ניהלה משפחתו של טננבאום מאבק ממוקד על האופן שבו הוא מוסגר בקרב הציבור, במטרה לקדם ולהצדיק את קיומה של עסקת השבויים. במטרה להציגו באור חיובי, כזה המצדיק עסקת שבויים למען שחרורו, הציגו אותו משפחתו תחת מסגור של איש משפחה: אב וסב (כפי שהראיתי בחלק הקודם של הפרק), אזרח, וקצין במילואים. לאחר שהתפרסם כי טננבאום היה מעורב בפלילים, כינסו ילדיו מסיבת עיתונאים, ובתו אמרה:

"אבי נחטף רק בשל היותו אזרח ישראלי ואלוף משנה במילואים. מי שמשאיר אותו בשבי פשוט הורג אותו, טענה אתמול קרן, בתו של אלחנן טננבאום, במסיבת עיתונאים שכינסה המשפחה בביתם בתל אביב בעקבות החלטת בית המשפט העליון להתיר לפרסום את פרטי הפרשה" .. בני המשפחה דחו את "השמועות המרושעות" כלשונם, הקשורות במטרת נסיעתו של אביהם לחו"ל. הם אישרו כי מצבו הכלכלי של טננבאום לא היה טוב במיוחד בעת החטיפה, אך דחו בתוקף כל קשר שלו לעסקאות סמים.... "במשך שנים אבות אבא תרם המון לביטחון מדינת ישראל", הדגישו ילדיו. "על הפרק לא עומדת השאלה אם לשחרר את אבא, אלא אם להרוג אותו או לא. מי שמפקיר אותו בשבי חיזבאללה תחת עינויי התופת- הורג אותו". בסיום מסיבת העיתונאים הישירה קרן טננבאום מבט למצלמה ופנתה לאביה: "נמסר לי כי ייתכן שאבא צופה בנו כרגע. אני רוצה לספר לך אבא, שאתה סבא... אנחנו אוהבים ומתגעגעים ולא מוותרים עליך. לא ניתן להם להרוג אותך" (ברוט וגולדברג, 2003, 10).

דברים אלה מדגישים את מאבקם של בני המשפחה לגבי שיח השבוי. ילדיו ניסו להחליף את האופן שבו מוסגר טננבאום כאזרח המעורב בפלילים, בשיח המציג את השבוי כאיש משפחה, אזרח, והבולט מביניהם- קצין במילואים. לאורך התקופה וגם בטקסט זה, הבליטו ילדיו את דרגתו הבכירה במילואים ואת העובדה כי תרם רבות לביטחונה של המדינה. זאת, לטענתי, במטרה להתקרב לשיח החייל הגיבור, שיח אשר עשוי לקדם את נכונותו של הציבור והממשלה לקיים עסקת שבויים. בד בבד, בלט גם שיח משפחתי אשר מציג אותו באור אנושי ונועד ליצור אמפתיה והזדהות עם משפחתו.

באופן מעניין, השימוש בשיח הילדים לא פסק במאבקם של משפחות גולדווסר ורגב, וזאת על אף שהיה מדובר בחיילי מילואים, בוגרים יותר בגילם וכאשר אחד מהם נשוי. כך, אבותיהם של החטופים, לאחר סיום מלחמת לבנון, קראו לציבור וקראו: **"אל תשכחו את הילדים שלנו"** (אלעזרי, 2006, 17), ומיקי גולדווסר, אשר המשיכה להתייחס לבנה כאל ילד לאורך התקופה, אף תיארה את המאבק להשבתו של בנה, כלידה. את הדברים אמרה בעצרת לציון חצי שנה לחטיפה:

"ילדתי אותך כבר פעם אחת, ואני אלד בפעם השנייה כשתגיע הביתה. אני קרובה, עוד רגע קט ואני אגיע אלייך ואביא אותך הביתה" (גולדווסר, 2011, 185).

עם זאת, יש לציין, כי בשל מאבקה הבולט של קרנית גולדווסר, אשתו של אהוד גולדווסר, שיח השבוי כילד התאזן במעט, ודמותו הפכה למורכבת יותר: גם בעל לאישה וגם ילד. גם במסגור המורכב יותר, בלט מאוד השימוש בסיפור האישי של גולדווסר וסיפורם האישי כזוג צעיר. ב"תיק חטופים" שהכינו המשפחות, אשר כלל מידע על החטופים ושימש אותם במקומות אליהם הגיעו בארץ ובעולם, דאגה קרנית גולדווסר להכניס תמונה שלהם מהחתונה בטענה כי "זה יעשה את העבודה" (גולדווסר, 2011, 175). דוגמא נוספת הייתה בנאום שנשא בעצרת שארגנו המשפחות. כך, תיארה הכתבה את נאומה:

"קרנית גולדווסר סיפרה על כמיהתה אליו ועל חלומה להרחיב את המשפחה. "אני מחכה לך בבית הקטן שרק התחלנו ליצור לנו והאמת אני מאוד רוצה להוסיף אליו אהבה חדשה." (וייס, 2006, 5).

דברים אלו ממחישים את השיח המעמיד את השבוי, את משפחתו ואת סיפורו האישי במרכז, בצורה אנושית מאוד וכזו המעוררת הזדהות עם בני המשפחה. שיח מסוג זה, אשר תיאר את השבויים כילדים וכן כאנשי משפחה, אפיין מאוד את פעילותן של משפחות השבויים בשנות האלפיים בשני המקרים שנחקרו.

נראה אם כן, כי קיימים הבדלים בשיח השבוי במקרים שנחקרו. בעסקת ג'בריל בשנות השמונים, החיילים השבויים אינם מתוארים כילדים, אך מתוארים כבנים לאימהות ומוצגים באור אנושי. בפרשת איתמר איליה בשנות התשעים, השבוי מתואר כגיבור וכלוחם, ואילו בשנות האלפיים, בעסקת טננבאום והר דב וכן בעסקת גולדווסר ורגב, בלט שיח השבוי כילד, וכן כבעל לאישה ואיש משפחה. החטוף טננבאום, הוצג באור שונה ומוסגר כאיש משפחה, וכאלוף במילואים. קשה אם כן להצביע על מגמה אחידה של מעבר משיח של שבוי כגיבור לשבוי כילד, עם זאת המגמה הבולטת יותר היא מגמה של שיח המתאר את השבוי באופן המבליט את סיפורו האישי והמשפחתי. השוני בין השיחים השונים, נקשר לטענתי לעיסוק בנסיבות הנפילה בשבי, עיסוק אשר אתייחס אליו בקצרה וגם בו, ניתן לזהות שינויים לאורך השנים.

בשנות השמונים, סביב עסקת ג'בריל, עסק הדיון הציבורי בין היתר בנסיבות הלא ראויות של נפילתם של חיילי הנח"ל בשבי. נרמז, לא אחת, כי מאחר החיילים הלכו אל השבי מבלי להילחם חזרה, אין זה ראוי לשחרר מספר גדול של אסירים תמורתם. עדויות שונות התומכות בכך ניתן למצוא בקטעי העיתונות שניתחתי. יום לאחר החטיפה למשל, הופיעה ידיעה אשר עסקה בחקירת פרטי האירוע:

"שמונת החיילים נחטפו בשבת אחר הצהריים כשהם מצוידים בנשק אישי ובציוד צבאי מלא. הסימנים במוצב מראים כי במקום לא התנהל כל מאבק והחיילים צעדו יחד עם שוביהם לשטח המוחזק בידי הסורים" (עמיקם, 1982, 1).

הדיון הציבורי החריף לאחר ששחררו ששת שבויי הפת"ח (אשר נחטפו, כאמור, באותו אירוע עם שבויי ג'בריל), אז טענו כי התקשורת ערכה "פסטיבל" לקבלת פניהם של השבויים. זאת בעוד שהרמטכ"ל, הנשיא, ובכירים נוספים במערכת הביטחון טענו כי אופן נפילתם בשבי מבזה את מדינת ישראל, ואף קראו "להעמיד לדין שבויים". (המזרחי, 1983, 2; אלנקווה, המאירי ואחרים, 1983, 1).

לאחר שנות השמונים, עם זאת, דיון מסוג זה התרכך. סביב נפילתו של החייל איתמר איליה, דיון זה לא היה קיים כלל, שכן הנסיבות בו נהרג איליה וגופתו נחטפה, מוסגר ונצרב בתודעה הציבורית כ"אסון השייטת". לוחמי השייטת, נתפסו כגיבורים, ובהתאם, גם איליה. אף כאשר התפרסמו נתוני ועדת החקירה של האירוע, משפחתו התייחסה בצורה ממלכתית מאוד לנסיבות הנפילה בשבי, אך רמזה כי האירוע יכול היה להימנע ויש להפיק ממנו לקחים:

"לאחר פרסום דו"ח ועדת אופיר אמרו בני משפחתו של איתמר איליה ז"ל, שגופתו עדיין נמצאת בידי חיזבאללה: אין לנו עניין לחפש אשמים, אלא לראות כיצד מפיקים לקחים ומונעים בעתיד מקרים דומים." (גליקמן, 1998, 7).

בתחילת שנות האלפיים, עם חטיפתם של טננבאום והחיילים בהר דב, חל השינוי בשיח זה. עם חטיפת החיילים בהר דב, החלו להופיע שמועות כי החיילים לא היו צריכים להיות במקום החטיפה, ונרמז כי הם הגיעו לשם מסיבות שאינן ראויות. עם זאת, המשפחות מיד נלחמו בשמועות אלו, עד שהצבא הכחיש אותן והודה לבסוף, כי החטיפה התרחשה בעקבות כשלים פיקודיים. אז, השיח הוסב לכזה המתאר את נסיבות הנפילה בשבי ככשל מבצעי, והורי החיילים אף טענו כי הצבא הפקיר את החיילים:

"הורי שלושת החיילים סיירו במקום החטיפה וטענו: "הצבא הפקיר את הבנים". חיים אברהם: "רק עכשיו אנחנו מבינים שהייתה פאשלה גדולה, שהם נשלחו ללא אבטחה. זה היה מחדל גדול. הצבא פישל ובגדול. החיילים נחטפו, כי אנשים בדרגות בכירות טעו." (גליקמן, 2001, 19).

העיסוק בנסיבות נפילתו בשבי של אלחנן טננבאום בלט בתקופה זו. ילדיו של טננבאום ניסו בכל כוחם לטהר את שמו של אביהם, ולמנוע את פרסום פרטי הנפילה בשבי, בטענה כי זה עלול לסכן את אביהם. לתקופה ארוכה הם אף הצליחו למנוע את הפרסומים, עד שבית המשפט הורה לפרסמם. לבסוף, למרות

שפורסמו החשדות נגדו, התבצעה עסקת השבויים, יחסית, ללא ביקורת ציבורית רבה ביחס לנסיבות נפילתו בשבי (ברמן, 2009).

אירועים אלו מעידים על כך שגם אם נידונה סוגיית הנפילה בשבי, הדבר נעשה בצורה מרוככת בהרבה לעומת שנות השמונים. כפי שטענה גבריאלי-נורי (2008), נראה כי השיח השתנה בתקופה זו מ"לחימה עד הכדור האחרון"- שיח המבטא ביקורת כלפי השבי, לשיח המכיר בזכות לחיים (גבריאלי-נורי, 2008). המחויבות לשחרר אזרח המעורב בפלילים, והמאבק שהצליח לטיהור שמם של החיילים, עד לכדי כך שאירוע החטיפה מוסגר ככשל צבאי, מסמלים שינוי זה.

לבסוף, סביב חטיפתם של גולדווסר ורגב בשנת 2006, דיון מסוג זה נעלם לחלוטין מהזירה הציבורית. לא נשמעו טענות כלפי החטופים בדבר נפילתם בשבי, וגם משפחותיהם, כמו משפחותיהם של חטופי הר דב, ביקרו את הממשלה וטענו כי החטיפה הייתה יכולה להימנע:

"אביו של החייל החטוף: "כרגע אין לנו מנהיג". שלמה גולדווסר יוצא נגד הממשלה והעומד בראשה: הבן שלי הוא קורבן להחלטות שגויות. אני מקווה שהציבור יסיק את המסקנות המתאימות לגבי מנהיגיו בקרוב מאוד" "הכל יכול היה להימנע, ובכלל זה החטיפה של הבנים. נסראללה הצהיר בפירוש כי בכוונתו לחטוף חיילים אבל לא האמינו לו." (בנו, 2007, 6).

לסיכום, בחלק זה של הפרק הראיתי כי קיימים הבדלים בשיח השבוי במקרים הנחקרים. נראה כי שיח השבוי אותו ביטאו המשפחות נע משיח המתאר את השבויים כבנים, לאחר מכן מתאר את השבוי כגיבור, ולבסוף מתאר את השבויים כילדים, וכן כדמות מורכבת יותר המתארת את השבוי כאיש משפחה, בעל לאישה, אזרח וקצין במילואים. על פניו נראה כי קשה להצביע על מגמה אחידה של שינוי בשיח ומעבר משיח של שבוי כגיבור לשבוי כילד, אולם ניתן להצביע על מגמה בולטת יותר שהחלה משנות האלפיים, של שיח המתאר את השבוי באור מאוד אנושי ומבליט את סיפורו האישי והמשפחתי. עוד הראיתי כי העיסוק בנסיבות הנפילה בשבי השתנה גם הוא, כאשר ניתן להצביע על מגמה אותה תיארה גם גבריאלי נורי (2008), של מעבר משיח המציג את השבי ככניעה ומעלה ביקורת כלפי השבויים, לשיח אשר מעמיד את השבוי במרכז ואת זכותו לחיים, ומעביר את האחריות לנפילה בשבי על הממשלה וכשליה. לטענתי, השינויים בשיח השבי לצד השינויים בעיסוק בנפילה בשבי כרוכים זה בזה. כאשר נסיבות הנפילה בשבי נתפסו כלא ראויות, מוסגרו החטופים כבנים ובאופן ניטראלי יחסית: לא כילדים באופן מובהק, אך גם לא כגיבורים. לעומת זאת, כאשר נסיבות נפילתו של איתמר איליה, מוסגרו כאסון צבאי וכנפילה בקרב, מוסגר איליה בהתאם כלוחם וכגיבור. בשנות האלפיים, כאשר מיסגרו המשפחות את הנפילה בשבי כלא הכרחית, ולא מוצדקת, מוסגרו השבויים כילדים.

השינויים בשיח השבוי מתיישבים עם מחקרים אחרים שנערכו בנושא ומרחיבים את הספרות המחקרית. הם נותנים משנה תוקף לטענותיהן של גבריאלי נורי (2008) ולבליך (2014), אשר הובאו בתחילת פרק זה. שתי החוקרות עוסקות כאמור בשינויים בשיח השבי, והמשותף להן הוא הטענה כי השינוי מבטא מעבר משיח קולקטיביסטי המבוסס על ערכים לאומיים של לחימה וגבורה, לשיח המעמיד בקידמה את הפרט ואת זכותו לחיים. כתוצאה מכך, השיח הופך להיות שיח כלכלי, העוסק ב"מחירו" של שבוי. שינויים אלו יכולים להיות מוסברים על ידי השינויים החברתיים-כלכליים שחלו בישראל, כמו חברות אחרות בעולם, של מעבר מחברה קולקטיביסטית לאינדיבידואליסטית (לוי, 2007). ביטוי נוסף לשינויים אלו, הייתה 'רגישות מחללים', אשר עלתה, לטענת הספרות החל מאמצע שנות השמונים וביטאה את חוסר נכונותה של החברה הישראלית להשלים עם השכול והקורבן ללא ערעור (לוי, 2015). גם באירועים אותם בחנתי, ניתן לזהות שינוי זה כאשר עם השנים, העיסוק בסיבות הנפילה בשבי מتركכות, הביקורת כלפי השבויים יורדת, וכתוצאה מכך הם ממסוגרים כפגיעים יותר ומושם דגש רב יותר על חייהם הפרטיים ועל זכותם לחיים.

לסיכום, ניתוח שיח השבוי מחזק ממצאים קיימים בספרות, ומרחיב אותם בכך שהוא מראה כיצד השתנה שיח השבוי בעשורים האחרונים. לאופן שבו נתפס השבוי בעיני החברה עשויה להיות משמעות רבת ערך לנכונותה של המדינה והחברה לקיים עסקה לשחרור השבויים ועל כן ממצא זה רלוונטי ביותר לספרות העוסקת בסוגיית השבויים והנעדרים. כמו כן, ניתוח זה מראה כיצד שינויים חברתיים רחבים, כמו שינויים חברתיים כלכליים ושינויים ביחסי משפחה וצבא, משפיעים על האופן שבו מוצג ונתפס השבוי.

שיח שלישי: שיח קולקטיביסטי לאומי

השיח הראשון והשני שהצגתי והשינויים שחלו בהם, מוסברים בין היתר על ידי מעבר לחברה אינדיבידואליסטית, המעמידה את הפרט וחיוו במרכז. שיחים אלו הדגישו את חיוו הפרטיים של השבוי, משפחתו, וזכותו לחיים. באופן מעניין, השיח השלישי המרכזי שזיהיתי, הוא שיח המבטא את הערכים ההפוכים: שיח המושתת על ערכים וסמלים לאומיים, ערכי צה"ל וערכים חברתיים קולקטיביסטיים המשקפים שיח רפובליקני המדגיש את מחויבות הפרט למדינה ולהפך. בעוד שלא מצאתי את נוכחותו של שיח זה בפעילותן של המשפחות שני האירועים הראשונים שנבחנו, עסקת ג'בריל והעסקה להשבת גופתו של איתמר איליה, שיח זה בלט במיוחד בדבריהן ופעולותיהן של משפחות השבויים החל משנות האלפיים. בחלק זה אציג את כיצד שיח זה בא לידי ביטוי בפעולותיהן של המשפחות סביב עסקאות טננבאום והר דב, וגולדווסר ורגב, וכן אספק הסברים אפשריים מהספרות לקיומו של שיח זה, דווקא החל משנות האלפיים. בסוף חלק זה, אעסוק בשלושת השיחים יחד ואנסה להסביר האם וכיצד הם כרוכים זה בזה.

בעומק הוויכוח אודות סוגיית השבויים והנעדרים נתונה פרשנות הערך "לא מפקירים חיילים בשטח", שניתן לנסחו גם כשאלה סביב האמצעים להחזרת השבויים והנעדרים, מידתם ועוצמתם. החשיבות של ערך זה, הלכה והאמירה לאורך השנים והובילה מנהיגים רבים וכן את הציבור לטעון כי "יש לעשות הכל" בכדי להחזיר את השבויים והנעדרים ארצה (ברגמן, 2009). ואכן, בשני האירועים שנבחנו לאורך שנות האלפיים, ביקשו המשפחות בפעילותן למען החזרת השבויים, להדגיש את החובה המוסרית של צה"ל והמדינה לחייליה, אשר נגזרת בין היתר מערך זה. אחד המסרים הבולטים בדברי משפחות החיילים היה כי מאחר והמדינה שלחה את החיילים למשימה, המדינה חייבת להשיבם. כך למשל, אמר חיים אברהם, אביו של בני אברהם שנחטף בהר דב, בתחילת שנות האלפיים:

"במאבק הזה לא ננוח לרגע, אלא נפעל ביתר עוז כדי להחזיר את הבנים הביתה- הם זכאים לזה."

הם הלכו להגן עלינו והם חייבים לחזור. " (יהושוע ואחרים, 2001, 4).

בשיח מסוג זה, סוגיית האמצעים להחזירם, דהיינו "המחיר", הופכת ללא רלוונטית שכן המשפחות מציגות את אחריות המדינה להשיבם כחובה: מוסרית וערכית, ועל כן, יש להשיבם "בכל מחיר". המשפחות, ביקשו שלא להתייחס לסוגיית המחיר, אשר כמובן עלולה לעורר וויכוח ציבורי רחב ולפגום בקידום השחרור. במקום זה, הן בחרו להתייחס לאותם ערכים אתיים ומוסריים, אשר לכאורה, מקובלים על כולם. כך התבטאו למשל משפחותיהם של גולדווסר ורגב:

"כולם מדברים על המחיר שיש לשלם. אני לא חושב בקטע של מחיר. הבן שלי יצא לשירות

מילואים למען עם ישראל, יחד עם חברו אודי, לכן הם שווים כל מחיר. חובתה של המדינה

להחזיר אותם הביתה למשפחות שלהם." (בנו ואחרים, 2008, 3).

"זה לא התפקיד שלי לקבוע מה המחיר" אמרה אתמול קרנית גולדווסר, אשתו של אהוד

גולדווסר... מדינה ששלחה את אהוד או כל אחד אחר לקרב **אחריותה** להחזיר אותו הביתה...

המדינה הזאת שילמה מחיר בעבר לא רק תמורת חיילים בחיים אלא גם עבור החזרת גופות, **כי יש**

ערכים, ויש קוד חברתי, אני מקווה שעדיין שומרים על הקודים ועל הערכים אבל את זה אדע רק

בסופו של תהליך. " (בנו, 2007, 4).

דברים אלו משקפים ומעלים על נס ערכים לאומיים שונים: ערכי השירות, ההקרבה, וה"חווה" בין המדינה לאזרחיה, המושתת על שיח האזרחות הרפובליקני, לפיו מעמדו האזרחי של אדם בחברה נקבע לפי מידת תרומתו למען הקהילה (לוי, 2014). שיח זה היה נפוץ בעשורים הראשונים למדינה, והוא משתקף בדבריהן של משפחות השבויים החל משנות האלפיים.

ערכים אלו היו כה משמעותיים בדברי המשפחות, עד לכדי כך שמשפחתו של טננבאום, אשר לא היה חייל ולא נשלח למשימה על ידי המדינה, ביקשה גם היא להשתמש בהם למען קידום השבתו. כפי שהראיתי, בני משפחתו הדגישו את תרומתו לצבא ולמדינה לאורך השנים, כחיזוק לטענה שיש להשיבו. הם אף השתמשו בסמלים צבאיים שונים המשקפים את ערכי התרומה למדינה ומחויבות המדינה לחייליה, ובכך, למעשה, הציגו את טננבאום כחייל שיש למדינה מחויבות כלפיו. למשל, כפעולה סמלית שלחו ילדיו של טננבאום לממשלה "צו 9": קריאה להשבת תשעת השבויים והנעדרים הביתה, בה כתבו:

"אתם שולחים לנו צו 8, אנחנו שולחים לך צו 9! החזירו את 9 הנעדרים והשבויים הביתה".
(גליקמן, 2003, 19).

השימוש במילה צו 8, משקף את ערכי התרומה והמחויבות שיש לחיילי המילואים כלפי המדינה, אשר נקראים להגן על המדינה בעתות מלחמה. המשפחה, בבחירת מילים אלו, ביקשה להדגיש את אותו חוזה בין המדינה לאזרחיה ובייחוד לאלו המשרתים שירות מילואים פעיל.

הדגשת מחויבות המדינה כלפי חייליה ואזרחיה, כחוזה ערכי ומוסרי שיש לקיימו, הייתה חשובה עבור המשפחות במאבקן, שכן היא מסגרה את המטרה להחזרת השבויים כמטרה לאומית, ולא פרטית של המשפחות. ברגע שהמטרה מוצגת כלאומית, קל יותר לגייס תמיכה ציבורית ולהצדיק את שחרור השבויים. כך הסבירה מיקי גולדווסר:

"איך מתחילים ואיך מגייסים חברה לא הומוגנית למטרה שלכאורה נראית פרטית? כי המקרה שלנו לא היה פרטי. אנחנו לא שלחנו ילד לצבא, שלחנו מילואימניק לצבא, שלחנו חייל לצבא. ונחטפו לנו 3 חיילים מתוך שטח מדינת ישראל. לא נחטף הילד הפרטי. אלא החייל שלכם. שיש לו תפקיד מוגדר מאוד - להגן עליכם. זה שלעצמו מעביר את כובד המשקל והאחריות לא על איקס אנשים או רק החברה המדינית או רק הצבאית אלא בעצם על החברה כולה." (גולדווסר, 2012)

ביטוי נוסף של שיח זה, ושל הניסיון לגייס ערכים משותפים, היה שימוש רווח גם בערכים לאומיים נוספים כגון חגים, סמלים ועוד. הכרזות ששימשו את משפחות השבויים החל משנות האלפיים, נשאו את צבעי דגל ישראל, והסיסמא שנבחרה על ידי משפחות גולדווסר ורגב הייתה "ושבו בנים לגבולם"- משפט אשר מקורו בתנ"ך, המוכר היטב לחברה הישראלית-יהודית ונושא בחובו ערכים חברתיים משותפים ואת אתוס הציונות:

הסיסמה שלנו הייתה **"ושבו בנים לגבולם"**. אני כבר לא זוכרת אם אחד מאתנו הוא שהעלה את הרעיון הזה, או שהוא בכלל עלה בהתייעצויות המהירות של הימים הראשונים. כולנו ידענו שצריך למצוא סיסמה אחת קליטה." (גולדווסר, 2011, 171).

פעילות בחגי ישראל למען החזרת השבויים הייתה נפוצה גם היא: קריאה להשאיר כסאות ריקים לשבויים סביב שולחן החג, הדלקת נרות למען השבויים, ואף חלוקת דגלי יום העצמאות לרכבים עם תמונותיהם של השבויים. כך למשל, אמר בנו של טננבאום בערב חג הפסח:

"גם לאבא מגיע לצאת לחירות. זה ליל הסדר השלישי שאנחנו בלי אבא בראש השולחן. קשה לנו מאוד, כי אנחנו יודעים שאבא חולה, והוא סובל מאוד", אומר אורי טננבאום, בנו של אלחנן טננבאום, השבוי בידי חיזבאללה כבר 913 ימים. **"גם הערב נשאיר את הכסא של אבא ריק. אנחנו גם קוראים לאזרחים שחוגגים הערב את ליל הסדר לזכור את החטופים ולהשאיר עבורם כסא ריק. איך אפשר לברך הערב על חירות, כשלאבא שלי לקחו את החירות?"** (גליקמן, 2003, 3).

כל אלו, שימשו את המשפחות אשר ביקשו לחזק שיח המבוסס על ערכים משותפים: לאומיים, צבאיים וחברתיים. שיח זה, סייע להן ברתימת הציבור וגיוסו לטובת שחרור השבויים, וביצירת הזדהות רחבה בין הציבור לבין המשפחות. כך, הפך מאבקן של המשפחות לטקס של סולידריות חברתית, שמחזק את אתוס הגיוס, את ערכי צה"ל, וערכים של סולידריות ואחדות חברתית. לסיכום טענה זו, אביא את הדברים שאמרה קרנית גולדווסר לאחר עצרת לציון חצי שנה לחטיפה:

"בתום העצרת, אודי לא חזר הביתה. גם לא אלדד. המשא ומתן לא מתקדם. שום דבר לא קורה. אבל נוצרת איזושהי מחויבות לסיפור, מתחזקת הברית בין המשפחות לבין העם, בינו לבין הציבור, וכן, גם נבחריו." (גולדווסר, 2011, 179).

לסיכום, בחלק זה הראיתי כיצד בלט שיח נוסף בפעילותן ובדבריהן של המשפחות, שיח המשקף ערכים לאומיים, את ערכי צה"ל וערכים חברתיים משותפים, זאת במטרה ליצור הזדהות עם הציבור ולרתום אותו למאבק למען השבת השבויים. המשפחות עשו זאת באמצעות שימוש בערכים וסמלים לאומיים, המוכרים היטב לציבור היהודי-ציוני בישראל ובמטרה לטעון כי מאבקן למען שחרור השבויים אינו מאבק פרטי, כי אם מאבק לאומי רחב, המושתת על אותם ערכי יסוד חברתיים ועל מחויבות המדינה לאזרחיה ובפרט, לחייליה. שיח מסוג זה בלט בפעילותן של המשפחות בשנות האלפיים: משפחותיהם של חטופי הר דב, טננבאום, וגולדווסר ורגב, ולא זיהיתי אותו בפעילותן של המשפחות בשני האירועים המוקדמים יותר. ממצא זה מעניין ואף מפתיע, נוכח טענות הספרות על ערעור האתוס הצבאי, ועל המעבר לחברה אינדיבידואליסטית המקדשת את הפרט על פני החברה והלאום (לומסקי-פדר ובן ארי, 2003; לוי,

2007). בולטות השיח הרפובליקני, המעלה על נס את תרומת הפרט לחברה, ומגדירה באמצעות תרומה זו את מעמדו של אדם בחברה, מפתיעה נוכח טענתו של לוי בדבר הפרת המשוואה הרפובליקנית בישראל (לוי, 2014).

את סתירה זו ניתן ליישב באמצעות שתי טענות הנשמעות בספרות. ראשית, כפי שנטען בפרק המבוא, הספרות מעלה כי למרות כל השינויים החברתיים העמוקים שהרעו במדינת ישראל בעשורים האחרונים, החברה הישראלית נותרה חברה פטריוטית, ובעתות משבר היא נוטה לשוב לדפוסים אידאולוגיים אלו (ישראלי ורוסמן סטולמן, 2014; פרי, 2001; פרי, 2008; לבל, 2007). בנוסף, יש הטוענים כי המיליטריזם בחברה הישראלית לא נעלם, אלא לבש צורות אחרות, וגם היום, האזרחות הישראלית נקשרת במידה רבה לשירות הצבאי שמגדיר את יחסי הכוח בחברה (קרימלינג, 1993; ששון לוי, 2006).

שנית, חוקרים רבים מציינים את שנות האלפיים כשנים בהן חל תהליך של חזרה לערכים אלו. כפי שתיארתי בפרק המבוא, העלייה בתחושת האיום הביטחוני בשנות האלפיים והתעצמות זירת הביטחון, הובילה לירידה בפיקוח החיצוני על הצבא ובמידת הביקורת כלפיו, ולחיזוק מחודש של הערכים הלאומיים והאתוס הצבאי (בן אליעזר, 2012; לבל, 2007). בנוסף, החל מתקופה זו החלו להתחזק קבוצות אידיאולוגיות שונות, אשר ניסו "להחזיר את הגלגל אחורה", לספק תרבות נגד לערכים הפוסט מודרניים בצבא ולפעול להשבתם של ערכים אידיאולוגיים מסורתיים. דוגמא לקבוצה זו היא הציונות הדתית, אשר ניכר כי השפעתה בתוך הצבא משמעותית במובן זה (לבל ולוביש עומר, 2006).

תהליכים אלו ואחרים, יכולים אם כן להסביר את בחירתן של משפחות השבויים החל משנות האלפיים בשיח הלאומי, המשקף ערכים חברתיים קולקטיביסטיים.

לסיכום, בפרק זה הצגתי שלושה שיחים מרכזיים אשר באו לידי ביטוי בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים בארבעת מקרי הבוחן ואת השינויים שחלו בהם. שלושת השיחים אותם הצגתי הם: שיח אימהות ושיח משפחתי, שיח השבוי, ושיח לאומי קולקטיביסטי. עבור שלושת השיחים סיפקתי הסברים תומכים מהספרות המחקרית אשר עשויים לשפוך אור על בולטות השיח והשינויים שחלו בו.

ממצא מרכזי שעלה מפרק זה הוא כי שלושת השיחים והשינויים שחלו בהם אינם אחידים ולא ניתן למקמם על תהליך חד כיווני ברור. השינויים שחלו בשיח המשפחתי, והאמהי בפרט, מבטאים מגמה של שינוי ביחסי הכוחות בין המשפחה לצבא, כאשר השיח המשפחתי התחזק לאורך השנים, והמשפחתיות תפסה חלק משמעותי ובולט בפעילותן של משפחות השבויים. שיח זה, מדגיש את בולטת המשפחה

ומרכזיותה בחברה הישראלית לאורך השנים. שיח השבוי, מבטא מגמה של מעבר לשיח המדגיש את חיו האישיים של השבוי, ומציג אותו לאורך השנים כילד, או כאיש משפחה. באותה מגמה השתנה גם שיח השבי והעיסוק בנסיבות הנפילה בשבי, כאשר לאורך השנים נעלם הדיון הציבורי בנסיבות הנפילה בשבי והדגש הושם על זכותו של השבוי לחיים. לבסוף, השיח הקולקטיביסטי אותו הצגתי נכח באופן מפתיע באירועים שנבחנו החל משנות האלפיים ומסמל, לכאורה, מגמה הפוכה מזו של שני השיחים הקודמים, אשר מעלה על נס ערכים לאומיים וקולקטיביסטיים.

ניתן לטעון כי השיחים סותרים זה את זה במידה מסוימת. השיח הראשון והשני הם תוצר, בין היתר, של חיזוק ערכים אינדיבידואליסטיים בחברה הישראלית שהוסברו בהרחבה על ידי הספרות. ערכים אלו הובילו לכך שקולן של המשפחות, ובפרט הקול הנשי והאמהי נשמע יותר בשיח המשפחתי, וכן חיו הפרטיים של השבוי וזכותו לחיים תפסו מקום מרכזי בשיח השבוי. השבוי, נתפס כילד שיש להגן עליו, ונסיבות הנפילה בשבי הפכו ללא רלוונטיות בשל ערעור האתוס של "לחימה עד הכדור האחרון" (גבריאלי נורי, 2008). ואולם, השיח השלישי שהצגתי, דווקא מבקש להשיב את השיח הערכי אידיאולוגי "הישן": המשקף את המודל הרפובליקני ואת מחויבות הפרט למדינה ולהפך. שיח זה הדגיש ערכים לאומיים משותפים, המעלים על נס את השירות הצבאי, ערכי צה"ל, וערכים של סולידריות חברתית.

עם זאת, ניתן לטעון כי השיחים אינם סותרים זה אם זה כי אם משקפים את מורכבות השינויים שחלו בחברה הישראלית. שיח, לפי הגישה הביקורתית לחקירתו, מקיים יחסי תלות עם הסביבה בה הוא נמצא. הוא מושפע מהסביבה, ומשקף את יחסי הכוח התרבותיים והחברתיים המצויים בה, ובד בבד הוא משפיע על הסביבה חזרה, כאשר הפרט, מעניק פרשנות לטקסט, מגבש את זהותו באמצעותו ובכך מחזק את השיח חזרה (Blommaert and Buclean, 2000; Van Dijk, 20008). השיחים שהצגתי בפרק זה, מעידים על כך שסוגיית השבויים והנעדרים היא סוגיה מורכבת בחברה הישראלית והיא מקיימת שיחים שונים במקביל, שכן היא מבטאת דילמות וערכים שונים שבין הפרט לחברה ולמדינה, בין הצבא למשפחה, בין ערכים לאומיים לזכות לחיים ועוד. שיחים אלו משקפים במידה רבה את מורכבותה של החברה הישראלית ואת השינויים שחלו בה לאורך השנים. מחד, חלו בה שינויים עמוקים שלא ניתן לחזור מהם, של גיבוש מערכת ערכים אינדיבידואליסטית, אשר מעצבים ומשתקפים בשיחים השונים שהוצגו. מנגד, בולטות השיח המשפחתי והלאומי, מעידים על כך שהחברה הישראלית הייתה ועודנה חברה עם רמת משפחתיות גבוהה, ועם ערכים פטריארכיים ולאומיים. ניתוח מסוג זה מצביע על כך שלא ניתן להצביע על שינוי חד כיווני ברור ועל ביטולו של שיח אחד על פני האחר בחברה הישראלית, כי אם על מערכת יחסים דיאלקטית בין ערכים שונים ומערכות אידיאולוגיות שונות.

ניתוח מסוג זה אינו עולה מהספרות המחקרית בתחום השבויים והנעדרים. עד כה, מחקרים אשר ביקשו לבחון את ההקשר החברתי והתרבותי של סוגיית השבויים והנעדרים, עסקו בעיקר באופן שבו החברה תופסת את השבי (גבריאלי נורי, 2008), או באופן שבו השבי נתפס על ידי השבויים עצמם (לבליד, 2014). פרק זה מוסיף לספרות בכך שהוא בוחן לראשונה את השיח מנקודת מבטם של שחקנים חדשים ומרכזיים בסוגיית השבויים והנעדרים בישראל. בפרק הקודם של המחקר הראיתי כיצד משפחות השבויים והנעדרים הופכות להיות שחקן מרכזי לאורך השנים. פרק זה, אשר מציג את השיח והשינויים שחלו בו, חושף את הרובד הסמוי של פעילות המשפחות, את מערכת הערכים החברתית-תרבותית בה הן פעלו, וכך גם את השינויים שחלו בה על פני העשורים האחרונים.

לסיכום, בפרק זה בחנתי את השיחים המרכזיים שעלו בפעילות המשפחות ואת השינויים שחלו בהם, וכמו כן בחנתי ודנתי בקשר בין השיחים השונים. בפרק הבא, אעסוק באסטרטגיות הפעולה של המשפחות בזירות השונות ואבחן את השינויים המרכזיים שחלו גם בהן.

6. אסטרטגיות וזירות פעולה

פרק זה עוסק באסטרטגיות ובזירות הפעולה של משפחות השבויים והנעדרים בארבעת המקרים הנחקרים, כאשר הן פעלו במטרה לקדם את מטרותיהן. בפרקים הקודמים של המחקר הראיתי כי מעמדן של המשפחות השתנה והן הפכו לשחקניות משמעותיות בסוגיית השבויים והנעדרים. כמו כן, הצגתי את תוכן הדברים, השיחים המרכזיים, שזיהיתי בפעולתן. פרק זה עוסק בהוצאה לפועל של שינויים אלו, ובו אציג את השינויים שזיהיתי באסטרטגיות הפעולה של המשפחות, באמצעות חלוקה לזירות הפעולה המרכזיות שחל בהן שינוי: הזירה התקשורתית, המשפטית, הבין לאומית, והציבורית. לאחר שאתאר כל זירה ואת השינויים שחלו בה, אדון במגמה הכללית אותה אני מזהה מניתוח זה.

הטענה המרכזית בפרק זה היא כי משפחות השבויים והנעדרים תפקדו כיזמיות מדיניות אשר פעלו באסטרטגיות שונות לקידום מטרותיהן, כאשר ניתן לזהות לאורך השנים מגמה של התרחבות ניכרת של אסטרטגיות הפעולה, וכן שימוש באסטרטגיות בזירות פעולה חדשות. כמו כן, דפוסי פעילותן של המשפחות הפכו עם השנים לפומביות יותר, וממוסדות יותר. מגמות אלו ניתנות להסבר על ידי הבנת ההקשר החברתי והפוליטי הרחב בו הן פעלו, במקרה זה יחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל, ובפרט פעילותם של יזמים אזרחיים אחרים באותה תקופה ביחס לסוגיות ביטחוניות, כאשר פעילותן של המשפחות נפלו עם השנים, על קרקע פורייה של פעילות אנטי ממסדית בנושאי צבא וביטחון. טיעון מרכזי נוסף בפרק זה, הוא כי משפחות השבויים מתפקדות כיזמי מדיניות באופן ייחודי, כאשר הן מחד פועלות למען מטרה נקודתית, אך בו בזמן הן בעלות השפעה רחבה יותר על משפחות שבויים אחרות ועל פעילותם של יזמי מדיניות אחרים.

ניתוח פעילותן של המשפחות בפרק זה נעשה באמצעות מסגרת תיאורטית אשר בוחנת את השפעתם של שחקנים הפועלים מחוץ למערכת המוסדית, ומשלבת מושגים מתחומי המחקר של מדיניות ציבורית ותנועות מחאה. כפי שתואר בפרק המבוא, אזרחים המעוניינים להשפיע על מדיניות ולעצב אותה, מכונים בין היתר "יזמי מדיניות" (Kingdon, 1995). יזם מדיניות יכול להיות פרט או ארגון הפועל מחוץ לממשל או בתוכו (Roberts & King, 1991), אשר מבקש ליזום שינויי מדיניות נמרצים (Mintrom, 1997). מאפייניהם העיקריים של יזמי המדיניות, מכל סוג שהוא, הם הנכונות להשקיע את משאביהם בתקווה לתמורה עתידית (Kingdon, 1995). הספרות מתארת מספר גורמים המסייעים ליזמי מדיניות לקדם את מטרותיהם (Mintrom & Norman, 2009): הראשון, זיהוי ההקשר החברתי פוליטי שבו פועל היזם, זאת בכדי לזהות את הכוחות הפועלים סביבו, האינטרסים השונים, ואת "חלון ההזדמנויות"

(Kingdon, 1995) לשינוי המדיניות. השני, הגדרת הבעיות באופן המשרת את האינטרסים של היוזם והפיכתן לבעיה ציבורית כוללת. השלישי, עבודה בצוות ויצירת שיתופי פעולה עם מומחים בתחומים שונים, והרביעי, הובלת הרעיון על ידי דוגמא אישית, בכדי להפחית את תחושת הסיכון בקרב מקבלי ההחלטות, הכרוך באימוץ המדיניות (Mintrom & Norman, 2009).

לוי (2014) מכנה יזמים אלו כשחקנים חוץ מוסדיים: שחקנים הצומחים מתוך החברה, ולא מהמערכת המדינתית פורמלית (לוי, 2014) והתפקיד שהם ממלאים בביקורת על מוסדות המדינה, הוא תפקיד של "פיקוח חוץ מוסדי". פיקוח מסוג זה צומח מכך שאזרחים פעילים חשים כי המערכת המוסדית אינה נענית לפניותיהם או אינה מממשת את צורכיהם, ומזהים הזדמנויות לפעולה. אלו, יתגבשו לכדי פעולה קולקטיבית וינסו להשפיע בדרכים שונות ובזירות שונות במטרה לשנות את המערכת המוסדית (לוי ואחרים, 2010; לוי, 2014). כל קבוצה חדשה שנכנסת לזירת הפיקוח מעלה נושא חדש לסדר היום, תוך הסרת חסם תרבותי שהיה קיים קודם לכן. כך, הפיקוח נע ומתקדם, הן בזירות השונות והן בתחומים השונים, כאשר התשתית התרבותית פוליטית, מחזקת או מחלישה את מרחב פעולתם (לוי, 2014).

אחד האופנים בהם יכולים לפעול שחקנים אלו, היא באמצעות פעולה קולקטיבית והתארגנות לכדי תנועת מחאה. (Mayer, 2004). הנטייה לבחור באפיקים חוץ ממוסדיים גוברת כאשר רווחת ההרגשה בקרב הציבור, כי פעולה חוץ ממוסדית תניב תוצאות מוצלחות יותר מפעילות ממוסדית (הרמן, 1996). תיאוריות ומחקרים שונים, כפי שהוצגו בפרק המבוא, מבקשים לבחון את המניעים להקמתן של תנועות אלו את הגורמים המסייעים להן בהגשמת מטרותיהן, ואת השפעתן בטווח הארוך. (McCarthy & Zald, 2001; Gamson and Meyer, 1996; Amenta et al, 2010; Meyer, 2004).

תחת מגוון התיאוריות והגישות השונות בתחום, המשותף לכולן הוא הכרה בחשיבות ההקשר החברתי, הפוליטי והתרבותי בהם פועלים השחקנים השונים: כגורם המעצב את פעולתם, ומשפיע על מידת הצלחתם. מאפיין נוסף לכולן, הוא הטענה כי לפעילותו של שחקן אחד, ניכרת השפעה על שחקנים עתידיים שפועלים אחריו, ומכאן שלפעילותם של שחקנים אלו עשויה להיות השפעה רחבה על מדיניות ולא רק על השינוי אליו הם מכוונים. לכן, גם ניתוח האסטרטגיות בפרק זה ייעשה בתוך ההקשר החברתי הרחב, אשר עוסק בשינויים שחלו ביחסי חברה, צבא ומשפחה, ובפרט, בשינויים שחלו בדפוס ההשתתפות האזרחית בישראל בנושאי צבא וביטחון, אשר הוצגו בפרקי המבוא.

הפרק ינתח את אסטרטגיות הפעולה מבעד לזירות הפעולה השונות בה המשפחות פעלו, זירות, אשר הספרות המחקרית התייחסה אליהן ולשינויים שחלו בהן. הספרות מעלה כי בעשורים הראשונים של

מדינת ישראל, הזירה הביטחונית בישראל, זכתה יותר מכל מוסד ציבורי אחר למעמד הגמוני הרחוק מביקורת ציבורית. התפיסה הקולקטיביסטית הנפוצה בחברה, עליה הרחבתי בפרקים הקודמים, עיצבה לא רק את הערכים החברתיים אלא אף את דפוסי ההתנהגות הפוליטית של הזירות הציבוריות ואת יחסי פרט-ממסד במדינה. בחברת בניין אומה, הזירות הציבוריות כולן: המשפטית, הבירוקרטית, התקשורתית, הכלכלית, התרבותית והחברתית- התנהגו כזירות תומכות ומשרתות את הערכים הכלליים. כך נוצר סדר יום ציבורי אחיד, אשר אינו מערער על הסדר הקיים ואינו מאפשר את כניסתם של קולות חדשים, ביקורתיים (לבל, 2007; בן ארי, 2003; לוי, 2014). ואולם, החוקרים מסמנים את שנות התשעים כתקופה שבה חל שינוי ביחסים אלו. אז החלו מגמות שינוי עמוקות בחברה הישראלית, אשר הובילו ליצירתה של חברה אזרחית נפרדת ממוסדות השלטון (לוי, 2014; בן אליעזר, 2003). תהליכים אלו חיזקו את היזמים בזירה החברתית, אשר החלו להתעמת באופן ישיר עם זירות הממסד ועם הזירה הביטחונית בפרט. שחקנים אלו ניסו להכליל בסדר יומה של הזירה הביטחונית סוגיות וערכים אזרחיים, ולמעשה פעלו לצמצום האוטונומיה של בכירה בעיצוב המדיניות (לבל, 2007). דרכי פעולתם של יזמים אלו לבשו צורות רבות והתאפיינו גם בתנועות מחאה אזרחיות. (הרמן, 2010).

המשותף לפעילותם של השחקנים האזרחיים החדשים, היה שימושם בזירות שונות לשם קידום מטרותיהם- הזירה הציבורית, המשפטית והתקשורתית, אשר בכל אחת חלו באותן שנים שינויים משמעותיים ביחסיהם מול הממסד (לבל, 2007). הזירה הציבורית, היא זו הממוקדת בפעולות הנעשות במרחב הציבורי, מתאפיינת בעיקר בעצרות והפגנות, פרסום מידע ועמדות וכן פעילות מול הזירה הפרלמנטרית (לוי, 2014). בזירה המשפטית, פרקטיקה מובילה ליזמים אלו היא עתירה לבג"ץ, בין אם מסיבות משפטיות או תקשורתיות, כאמצעי אפקטיבי להעלות את הסוגיה לסדר היום הציבורי (אדם, 1995 בתוך לבל, 2007; הרמן, 2010; כהן, 2003). הזירה התקשורתית, מקיימת יחסי גומלין עם כל יתר הזירות ומהווה פלטפורמה לשחקנים אלו להשמיע את קולם (פרי, 2001; לבל, 2007; ברזילי, 1992). לוי (2014), התייחס גם הוא לזירות אלו והציע חלוקה שונה של הזירות בהן מתנהל הפיקוח החוץ מוסדי: זירת המיקוח הישיר, הזירה הציבורית, הזירה המשפטית וזירת הפיקוח הישיר. זירות אלו מייצגות את האופנים שבאמצעותם אזרחים יכולים להשפיע על התנהלות הממשל (לוי, 2014).

בפרק זה, אראה כיצד משפחות השבויים והנעדרים מתפקדות כיוזמי מדיניות, ואציג באילו אסטרטגיות הן נקטו לקידום מטרותיהן, באמצעות חלוקה לזירות המרכזיות אשר תוארו בספרות: הזירה התקשורתית, המשפטית והציבורית, וכן אחדש ואוסיף זירה נוספת של השפעה בה זיהיתי שינוי- הזירה הבינלאומית. בכל זירה אתאר את השינוי שחל בה על פני השנים בארבעת המקרים הנחקרים ולבסוף אדון במגמה הכללית אשר עולה מפעולת המשפחות בזירות השונות.

הזירה התקשורתית

במהלך התקופה הנחקרת, אמצעי התקשורת השתנו באופן דרמטי, וכתוצאה, גם האופן שבו משפחות השבויים השתמשו בתקשורת ככלי לקידום מטרותיהן. התרחבות ערוצי התקשורת, המעבר לתקשורת מקוונת, וכניסתן של הרשתות החברתיות הובילו לשינוי פניה של התקשורת הישראלית ולשינוי ניכר גם באופי הסיקור (ליבס וקמפף, 2007). בנוסף, השינויים החברתיים בישראל ביחסי חברה צבא לא פסחו על התקשורת, והובילו לכך שהתקשורת החל מן אמצע שנות התשעים הפכה, לפי הגדרתו של פרי, מתקשורת מגויסת לתקשורת מתעמתת (פרי, 2001). מחקר זה לא מתמקד בשינויים שחלו באמצעי התקשורת, כי אם באופן שבו המשפחות השתמשו בכלי התקשורת כאסטרטגיה להשפעה. עם זאת, מובן כי השינויים הדרמטיים שחלו באמצעי התקשורת השפיעו גם על אופן השימוש בהם וחשוב להכיר בכך.

באסטרטגיות ההשפעה של המשפחות בזירה התקשורתית זיהיתי שינוי משמעותי, של מעבר ממצב בו התקשורת סיקרה את המשפחות, באופן ובמינון המתאימים לפי שיקול דעתה (ובהתאם למגבלות הצנזורה), למצב שבו המשפחות השתמשו באופן יזום בתקשורת ככלי לקידום מטרותיהן. ההבדל נעוץ במידת האקטיביות של המשפחות מול אמצעי התקשורת וכן במעמדן כשחקניות בסוגיה, כפי שהצגתי בפרק הממצאים הראשון של מחקר זה.

בשנות השמונים, על רקע עסקת ג'בריל, המשפחות סוקרו באמצעי התקשורת, אולם היה מדובר בסיקור מועט ביחס לכלל הסיקור בנושא,¹⁰ והמשפחות הוצגו בו לרוב כפסיביות. אופי הסיקור התמקד בסבלן וכאבן של המשפחות ולא ניכר כי המשפחות עשו שימוש באמצעי התקשורת למטרותן למעט מקרים בודדים, למשל, כאשר אימהות השבויים כינסו מסיבת עיתונאים ביוזמתן (עמיקם, 1983). איריס שי, אשתו של חזי שי (אשר היה שבוי בידי ארגונו של ג'בריל), אף העידה כי סירבה להתראיין בכלי התקשורת, למרות שאלו הביעו עניין בכך:

"במשך כל התקופה סלדה איריס מעיתונאים, שלא חדלו לבקש ראיונות וגם לארוב לה, באישון לילה, ליד הבית... אין לי שום סיבה להתפרסם. לא רוצה שחזי יקרא עלי בעיתונים ויגיד: זו לא איריס שאני מכיר". (ארגמן-ברנע, 1985, 15).

דברים אלו משקפים לא רק את חוסר היענותה של שי להופיע באמצעי התקשורת אלא בעיקר את העובדה כי היא לא ראתה בתקשורת כלי לקידום מטרותיה. הסבר אפשרי נוסף לסיקור המועט של המשפחות בסוגיה, הוא שהתקשורת הייתה כבולה לצנזורה צבאית, התבקשה לפעול בצנזורה עצמית, וכן הייתה

¹⁰ ראה גרף בעמוד 95 וכן תרשים מספר 5 בפרק הנספחים.

בקשה מהמשפחות לשמור על שקט ולא לפנות לאמצעי התקשורת (תמיר, 2002). עדות לכך ניתן למצוא בדבריו של שמואל תמיר, שניהל את המו"מ לשחרור שבויי הפת"ח וג'בריל:

"נפגשתי עם עורכי העיתונים וניסיתי להסביר להם את זה, הפצתי בהם לוותר על סקופים ולפעול בשיתוף עם הצנזורה, לרבות צנזורה עצמית, לתת פרופיל נמוך לכל בעיית השבויים ולהפסיק להשתתף בבניית תדמית של מדינה מייללת ומייבבת על שמונת השבויים, עוד שלושה שבויים וחמישה נעדרים..." (תמיר, 2002, 1509).

מרים גרוף, אמו של יוסף גרוף, הייתה חריגה בהקשר זה, וכפי שתוארה במחקרו של ברגמן (2014), הייתה "זהב עיתונאי": למרות היותה נטולת ניסיון תקשורתי, היא "דיברה בחריפות, תמיד הייתה זמינה וידעה לספק לעיתונאים משפטים עסיסיים" (ברגמן, 2014, 206). גרוף הפגימה כי אמצעי התקשורת יכולים להוות עבודה פלטפורמה להשפעה:

"לאחר שבוע, כשהקשיבה בגלי צה"ל לתוכניתו של אלכס אנסקי, שפתח מדי בוקר את היום בקריאת עיתונים, החליטה על הפעולה הראשונה שלה: "הוא בירך בתחילת התוכנית את החיילים, האמהות והפצועים. ביקשתי שישגו לי את אנסקי ואמרתי לו: 'שכחת שיש לנו גם שבויים'. הוא הוסיף אותם ואחרי כמה ימים העלה אותי לשיחה של שעה שלמה. הגיעו עשרות טלפונים בעקבות התוכנית, והבנתי שיש לי כוח ושאני חייבת לפעול" (סחיש ופיינגולד, 2007).

בשנות התשעים, סביב המשא ומתן להשבת גופתו של איתמר איליה, לא ניכר שינוי ביחסי המשפחות והתקשורת. גם במקרה זה, סיקור המשפחות היה מועט, נשא אופי דומה לזה של שנות השמונים, והיה נראה כי המשפחה העדיפה לשמור פרופיל שקט באמצעי התקשורת ולא רתמה אותם למטרותיה.

בתחילת שנות האלפיים, לעומת זאת, חל שינוי ביחס המשפחות לתקשורת. בני המשפחות של חטופי הר דב וטננבאום, הרבו להתראיין באמצעי התקשורת, ובשונה מהאירועים הקודמים שנבחנו, ניכר כי הם הבינו את כוחה של התקשורת בקידום מטרותיהם. המשפחות כבר לא היו רק צד בסיקור, אלא אקטיביות בתוכו: הן בחרו את המסרים שביקשו להעביר, כינסו מסיבות עיתונאים, וייצרו אירועים ציבוריים מתוך מחשבה על הסיקור התקשורתי שיבוא בעקבותיהם. מיכל, קרובת משפחה של אחד החטופים מהר דב, סיפרה על המניע הראשוני של המשפחה לצאת לתקשורת, טיהור שמם של החיילים בדבר נסיבות הנפילה בשבי. מאז, היא אומרת, המשפחה לא פסקה להתראיין.

"אנחנו לא התראיינו הרבה הרבה זמן.. יצאנו החוצה שהאשימו אותם בעסקת סמים. אני זוכרת שהלכתי באוני' ואחד הסטודנטים תפס אותי והתחיל להגיד לי מגיע לו שחטפו אותו, הוא עשה עסקת סמים על הגבול, לא מגיע לו שנחזיר אותו הביתה. ואז הבנו, **שחייבם לצאת ולעשות מעשה**. אני זוכרת שהיה דיון בקריה ונסענו לשם, העמידו עמדת שידור, צילמו אותי ואני אמרתי הוא לא עשה עסקת סמים, זו שמועה, זה חרושת שמועות זדונית. ובאמת גרמנו לזה שדובר צה"ל יכחיש את זה מכל וכל..." **"מאז היינו בתקשורת בכל מקום**, שהמסר העיקרי היה "אמא מחכה בבית", זה היה הסלוגן שלנו, שהמטרה שלו הייתה הומניטרית – לא פוליטית. ואת זה **פמפמנו כל הזמן**" (מיכל, ריאיון אישי, 2016)

ההתנהלות מול אמצעי התקשורת בתקופה זו, הייתה מבוקרת ומתוכננת, וניכר כי המשפחות כיוונו מתי וכיצד עליהן להיעזר בתקשורת. היו פעמים בהן בחרו המשפחות שלא להתראיין, כך למשל הסביר אורי טננבאום, בנו של אלחנן טננבאום:

"הדחף הבסיסי שלנו היה לזעוק מעל כל במה ודרך כל מיקרופון שהופנה אלינו על האכזריות של החיזבאללה, על התעללות בנו. היינו בסערת רגשות איומה, ובכל זאת ניסינו לחשוב בהגיון. ככל שהתעמקנו בדברים, הגענו למסקנה שלמען שלומנו ובטחונו של אבא, מרבית הפעולה שלנו צריכה להיות שקטה **וההתנהלות התקשורתית** שלנו צריכה להיות מבוקרת מאוד". (לם, 2003, 24).

המילים "ההתנהלות תקשורתית" משקפים את מידת השינוי ביחסי המשפחות עם התקשורת. בני המשפחות הפנימו בשלב זה, כי מדובר בזירה בעלת השפעה, והם מחליטים כיצד לנהל אותה בהתאם למטרותיהם. אחת המוראיות תיארה, כי מטרתם העיקרית בעבודה מול אמצעי התקשורת, הייתה שמירה של הנושא על סדר היום הציבורי, משימה, אשר הייתה לדבריה לא פשוטה באותה תקופה. לכן, הם המשיכו לנסות לייצר אירועים שיובילו לסיקור תקשורתי:

"יש גבול **לאייטמים שאת יכולה לעשות**. הבנו גם שאם יש סיפור טוב, אז יכתבו, אין סיפור טוב, לא יכתבו. אני במקביל כתבתי טור בזמן ת"א, כל שבוע סיפרתי מה עבר עלינו. המטרה הייתה **להשאיר את הנושא על סדר היום הציבורי**. זה מאוד קשה במדינה שלנו שכל שני וחמישי יש משהו חדש. אז היינו עושים בהתחלה פעם בחודשיים עצרת גדולה בכל מיני מקומות. עשינו משהו שקראנו לו "רכבת אל החופש" עם רכבת ישראל.. צעדות.. הלכנו לאורך שדרות הגעתון בנהריה ובסוף הייתה הופעה של אתניקס. **כל דבר כזה, זה אייטם תקשורתי**". (מיכל, ריאיון אישי, 2016).

מגמה זו המשיכה והתעצמה במחצית השנייה של העשור, סביב פעולותיהן של המשפחות גולדווסר ורגב. פעילותן של המשפחות בזירה התקשורתית התרחבה גם לתקשורת הבין לאומית, וניכר כי התקשורת

שימשה ככלי מרכזי לקידום מטרותיהן. עוד נראה כי המשפחות השקיעו זמן בללמוד איך להתנהל לפי כללי התקשורת, בכדי לרתום אותה לטובתן. כך למשל, אמר שלמה גולדווסר, אביו של אהוד גולדווסר :

"אסרתי על בני המשפחה להתראיין עד שנלמד את הנושא. לאף אחד מאתנו לא היה ניסיון בתחום ורציתי שנעשה את זה הכי טוב שאפשר כדי שנוכל להשיג את המקסימום. כשהרגשתי שאנחנו מספיק מוכנים החלטנו לצאת לתקשורת ונכנסנו לזה בכל העוצמה. לא הייתה מדינה שכתב שלה לא ראיין אותנו. סדר היום שלנו היה תקשורת תקשורת תקשורת ואחר כך להסתכל איך נראינו ולהפיק לקחים." (אלעזרי, 2006, 20).

בנוסף, נעזרו המשפחות בתקופה זו ביועצים חיצוניים ובמשרדי פרסום במטרה למקסם את השפעתן בזירה התקשורתית. כך, כתבה קרנית גולדווסר בספרה :

"משרד הפרסום שלמור-אבנון-עמיחי ליווה אותנו כמעט מתחילת הקמפיין, שלושה שבועות בערך אחרי החטיפה... באחת השיחות הראשונות, כשתכננו את הקמפיין, פרש בפנינו שלומי אבנון את משנתו : בנקודה הזאת הרבה יותר נכון לייצר כמה אירועים קטנים- כל אבן קטנה כזו תיצור את המעגלים שלה, את האדוות שלה במים- מאשר אירוע אחד גדול, שנשקיע בו המון זמן, אנרגיה וכסף והוא ייצר בערך את אותה חשיפה תקשורתית. הרעיון היה להציף את הנושא בתקשורת לאורך זמן, לא באופן חד פעמי..." (גולדווסר, 2011, 177).

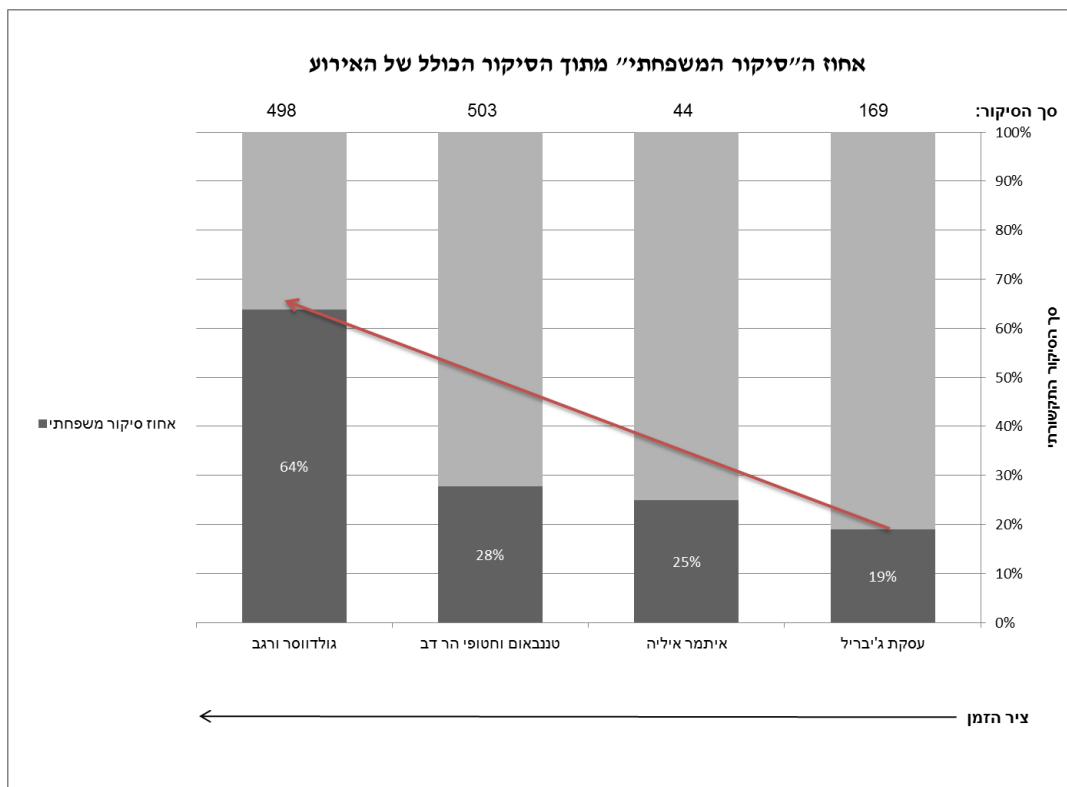
בתקופה זו, התקשורת שימשה את המשפחות ככלי רב השפעה : במרחב הבינלאומי, בשמירת הנושא על סדר היום הציבורי, וגם בהפעלת לחץ על הממשלה וגורמיה. כאשר המשפחות הביעו ביקורת פומבית בתקשורת על כך שראש הממשלה או שר הביטחון לא נפגשו עמם, לא עבר זמן עד שנקבעה עבורם פגישה. בנוסף, נראה כי כוחן של המשפחות מול אמצעי התקשורת עלה : הן הגדירו את כללי הראיונות, ואף הצליחו למנוע פרסומים שונים (גולדווסר, 2011).

שליטתן של המשפחות ב"כללי המשחק" התקשורתיים, הובילו בין היתר לכך, שהתקשורת התעניינה יותר במשפחות, ואלו הפכו לאייטם תקשורתי בפני עצמן (גם ללא פעילות מוגדרת שעשו). כתבות רבות באותה תקופה, סיקרו בהרחבה את המשפחות, את סיפורן האישי ואת שעבר עליהן. בשונה משנות השמונים והתשעים, המסגור התקשורתי היה לא של משפחות במצוקה, כי אם של משפחות חזקות ונחושות. הסיקור של קרנית גולדווסר במובן זה בלט במיוחד, כאשר התקשורת התעניינה בה במיוחד והיא סוקרה כאישה צעירה וחזקה. שינוי זה באופי הסיקור הוא ביטוי גם לשינויים שחלו באמצעי התקשורת שעברו לסיקור אישי יותר, וגם לשינויים במעמדן של המשפחות כשחקן בסוגיית השבויים, כפי שהראיתי בפרק

הראשון של מחקר זה. כך, למשל, תיארה כתבה את הופעתה של קרנית גולדווסר מול כלי התקשורת בניו יורק. לצד הכתבה, הופיעה תמונה גדולה של גולדווסר, מחזיקה תמונה שלה ושל בעלה מחתונתם:

"אשתו של החייל החטוף דיברה – והעיתונאים בנו. קרנית גולדווסר רעייתו של אודי גולדווסר, ריגשה אתמול את התקשורת בניו יורק כשאמרה: 'הבטחתי לבעלי את הירח'. בהופעה בוטחת, נימה אישית ומסר מרגש, כבשה אתמול קרנית גולדווסר את כלי התקשורת בניו יורק..."
(חלילי, 2006, 6).

לסיכום, נראה כי חלו שינויים משמעותיים לאורך השנים באופן פעולתן של המשפחות בזירה התקשורתית, בשני כיוונים מרכזיים. ראשית, ניתן לומר כי מערכת היחסים בין התקשורת למשפחות השתנתה: ממצב שבו המשפחות לא הרבו להתראיין באמצעי התקשורת, היו נתונות לכבלי הצנזורה, ולא השתמשו בתקשורת ככלי לקידום מטרותיהן, למצב שבו המשפחות רתמו את אמצעי התקשורת, השתמשו בהם ככלי מרכזי, ואף ניהלו אותם, זאת, באמצעות למידת הזירה התקשורתית וכלליה. הגרף הבא, מחזק טענה זו, כאשר הוא מתאר את השינויים שחלו בכמות "הסיקור המשפחתי", דהיינו סיקור אשר מתבטאות בו משפחות השבויים או שהוא עוסק בהן בצורה ברורה. סיקור זה, מוצג ביחס לסיקור הכללי של האירוע, וניתן לראות כי עם השנים, הוא עולה בצורה משמעותית: ¹¹

¹¹ את מקור הנתונים המלא עבור גרף זה, ניתן למצוא בפרק הנספחים, בתרשימים מספר 4 ו-5.

שנית, בהתאם לשינוי ביחסים בין התקשורת למשפחות, גם אופי הסיקור השתנה: מסיקור אשר התמקד בכאבן של המשפחות והציג אותן כחלשות ופסיביות, למצב שבו המשפחות עוררו עניין בקרב התקשורת, הפכו לאייטם בפני עצמן, והוצגו כמשפחות חזקות ופעילות. ניתן אף לטעון, כי השינויים הללו הובילו למצב בו שני הצדדים מרוויחים: המשפחות השתמשו בתקשורת ככלי להשפעה, והתקשורת קיבלה חומרים בעלי ערך תקשורתי.

הזירה המשפטית

זירת השפעה נוספת שחל בה שינוי, היא הזירה המשפטית. למעשה, השימוש בכלים משפטיים על ידי המשפחות לא היה קיים באירועים שבחנתי עד לשנות האלפיים, אז החלו לראשונה משפחותיהם של טנבאום וחסופי הר דב, כל אחת בדרכה, להשתמש בכלים אלו לצורך קידום מטרותיהן. לכן, אציג את פעילות המשפחות בזירה המשפטית החל מן שנות האלפיים ואטען כי מדובר בזירת השפעה חדשה. כמו הזירה התקשורתית, גם בזירה המשפטית שלעצמה חלו שינויים עמוקים החל מאמצע שנות התשעים, כאשר בית המשפט העליון מיצב את עצמו כמוסמך לפסול את חקיקות הכנסת אשר סותרות חוקי יסוד, וכך נקבע כי המילה האחרונה בעיצוב מדיניות ציבורית אינה נתונה עוד לזירה הפוליטית אלא לזו המשפטית. מבחינת הציבור, נתפסה מהפכה זו כהזמנתם של יזמים פרטים וציבוריים לעתור לבית המשפט בסוגיות שונות. תנועות חברתיות החלו גם הן להתגבש ולהשתמש בכלים משפטיים בכדי להביע את ביקורתן על המדיניות הציבורית הפוליטית, הפרלמנטרית וגם הביטחונית ולקדם בכך את מטרותיהן (לבל, 2007; הרמן, 2010).

כך גם פעילות משפחות השבויים בזירה המשפטית החל מן שנות האלפיים, באה לידי ביטוי בעיקר על ידי פנייה לבג"ץ בנושאים הנוגעים למשא ומתן המתגבש, פרסום מידע / מניעתו, או ערעור על החלטות ממשלה בנושא. כל המשפחות שבחנתי מתקופה זו, השתמשו בכלים משפטיים לקידום מטרותיהן השונות במידה זו או אחרת.

משפחותיהם של החיילים החטופים מהר דב, לא השתמשו בפועל בכלים משפטיים, אך איימו להשתמש בכאלו והביעו עמדתם בסוגיות משפטיות. למשל, כאשר בג"ץ הורה לאפשר לצלב האדום לבקר בכירי חיזבאללה הכלואים בישראל, הן מחו בתוקף על החלטה זו וביקרו את השופטים, בטענה כי ההחלטה פוגעת במשא ומתן. למרות שלא היו צד בעתירה המשפטית, הן נכחו באולם, הביעו עמדתן בפומבי ודרשו להפגש עם השופטים. לאחר שסרבו להתפנות מבניין בית המשפט העליון, אחד השופטים נענה לדרישותיהן של המשפחות ונפגש עמן, אז מחו בפניו על פסק הדין. בכתבה שפורסמה לאחר ההכרעה נכתב כך:

"משפחות החטופים זועמות: 'השופטים שכחו את הבנים'. בג"ץ הורה לאפשר לצלב האדום לבקר את שני בכירי חיזבאללה דיראני ועובייד... **להתנגדות לבקשה היו שותפים, מלבד המדינה ומשפחות החטופים**, גם בני משפחתו של הנווט הנעדר רון ארד. משפחות החיילים החטופים, שנכחו באולם, התקשו להסתיר את זעמן ואכזבתן מפסק הדין ומתחו ביקורת חריפה על השופטים. **"בית המשפט העליון הפקיר את בנינו בשבי**. זוהי החלטה לא צודקת המחלישה את עמדת ישראל במשא ומתן", זעק חיים, אביו של בני אברהם. יעקב, אביו של עדי אביטן הוסיף **"בית המשפט טעה בגדול**. איפה הלב שלהם? מדוע השופטים מתירים למחבלים להיפגש עם אחרים ולהופיע בתקשורת, וממני נשללת הזכות לראות ולהיפגש עם בני במשך 11 חודשים? אחיו של עדי הוסיף- "בזמן שאחי נרקב בכלא חיזבאללה, השופטים דואגים לשני המחבלים לביקורים. השופטים פגעו בנו במקום הרגיש ביותר ושכחו את החיילים..". (גולדברג ואחרים, 2001, 4).

במקרה אחר, איימו בני המשפחה לתבוע את האו"ם בבית דין בינלאומי, אם לא יעבירו לידיהם קלטת המתעדת את האירוע אשר הייתה ברשותו של האו"ם. במקרה זה, לאחר מאבק ציבורי ממושך, האו"ם העביר את הקלטת:

"בימים האחרונים שכרה המשפחה את עו"ד חיים כהן, והם דורשים מהאו"ם להעביר לידיה את קלטת האו"ם. אם דרישתם לא תיענה, המשפחה מאיימת לתבוע את האו"ם ואת מזכ"ל האו"ם קופי אנאן בבית הדין הבינלאומי בהאג" (מרון ואחרים, 2001, 9).

משפחת טננבאום לעומתם, השתמשה בפועל בכלים משפטיים וניהלה מאבק משפטי משמעותי, במטרה למנוע את פרסום פרטי נסיבות החטיפה. בתחילה, פרטים אלו היו תחת צו איסור פרסום. אולם, לאחר שבית המשפט הורה לפרסם את הפרטים, לבקשתם של כלי התקשורת, ערערו בני המשפחה על ההחלטה והדיון הגיע לבית המשפט העליון. ילדיו של טננבאום ופרקליטיהם, טענו כי יש למנוע את הפרסום, בטענה כי הוא עלול לסכן את חייו של טננבאום בשבי.

"הקרב מגיע לבית המשפט העליון. אחרי התלבטות ממושכת החליטו אמש בני משפחתו של אלחנן טננבאום: נפנה לבית המשפט העליון ונלחם נגד פרסום נסיבות נפילתו בשבי. הבן אורי: כל פרט שיפורסם עלול לסכן את חייו של אבא שלי" (ירקוני ואחרים, 2003, 4).

העתירה לבית המשפט העליון, סייעה להם להמשיך ולעכב את הפרסום. קרן טננבאום, בתו של אלחנן טננבאום, ביקשה להדגיש כי לא היה במעשה זה כוונה למנוע דיון ציבורי בנושא:

"בית המשפט העליון נענה לעתירת בני משפחתו של אלחנן טננבאום והורה לעכב את פרסום נסיבות חטיפתו ללבנון עד למתן פסק דין בערעור ביום שני הקרוב. קרן טננבאום הסבירה כי הערעור על פרסום הפרטים אינו ניסיון למנוע דיון ציבורי בנושא, אלא הוא נובע מטעמי פיקוח נפש. "החלטנו להגיש את הערעור כדי להגן על חייו של אבא שלי. אבא אדם חולה ועבר עינויים קשים בשבי. אנו חוששים שכל פרט נוסף שיפורסם, מבוסס או מופרך, עלול להחזיר אותו לחדר החקירות ולגרום לו עינויים נוספים. השמועות המרושעות והשקריות על אבא, שמופצות באחרונה על ידי גורמים אינטרסנטיים, גורמת נזק לאבא וסבל לנו" (אדטו וזינגר, 2003, 4).

לבסוף, קבע בית המשפט העליון כי יש להתיר את פרסום פרטי הפרשה וכי "הרצון למנוע דיון ציבורי פנימי העשוי להשפיע על עמדת ממשלה בשאלת חילופי השבויים אינו עילה למניעת פרסום נסיבות החטיפה" (ברוט וגולדברג, 2003, 10). ילדיו של טננבאום אמנם לא ניצחו במאבק המשפטי, אך הם הצליחו לעכב את הפרסום למשך זמן, ואולי, בכך לסייע בקידום העסקה. מקרה זה מראה כיצד באמצעות כלים משפטיים הם פעלו לקידום מטרותיהם וכיצד הזירה המשפטית הייתה עבורם עוד זירה של השפעה.

משפחותיהם של גולדווסר ורגב, פעלו גם הם בזירה המשפטית וניסו באמצעותה להשפיע על החלטות הממשלה. בסמוך למועד אישור העסקה, הורי החטופים הבינו כי בכוונת הממשלה להעביר את ההחלטה לידי של הרב הצבאי הראשי, אשר יכריז כי החטופים הם חללים שמקום קבורתם לא נודע. אז ניהלו במשך מספר ימים מסע ציבורי מתקשר בו הצהירו כי בכוונתם לפנות לבג"ץ כנגד החלטה זו ולחייב את המדינה לבצע את העסקה:

"כבר יומיים הם עוברים בין שרי הממשלה ומתחננים שיתמכו בעסקה להחזרת ילדיהם הביתה. אתמול בסוף עוד יום מתיש, ציפתה להם בשורה קשה: הרב הצבאי יחליט אם החטופים כבר מתים. היום יבינו עתירה לבג"ץ... למשפחות כבר נמאס לצפות לנס מצד הגורמים הרשמיים, ושלמה גולדווסר, אביו של אהוד, אמר כי הבוקר ייפגשו משפחות החיילים החטופים עם עו"ד יעקב נאמן מתוך כוונה לפנות לבג"ץ כדי לחייב את המדינה לבצע את העסקה ולעצור את התהליך שמבצע הרב הצבאי" (בנו ואחרים, 2008, 2).

קרנית גולדווסר, כתבה על המניעים לפעול בזירה המשפטית, בכוונה להפעיל לחץ על ראש הממשלה. ככל הנראה הלחץ שהפעילו המשפחות השיג את מטרותו, ולבסוף הממשלה דנה בעסקה ואשרה אותה, ללא ההכרזה הרשמית על גורל החטופים:

"בבוקר, תוך כדי הראיונות לתכניות הבוקר בטלוויזיה, התחלתי לפעול במישור המשפטי. זמן קצר לפני כן הגישה משפחת שליט בג"ץ, למניעת פתיחת המעברים לעזה כל עוד גלעד בשבי

החמאס. והנה הגיעה השעה שגם אנחנו נגיש בג"ץ. הכוונה הייתה להגיש עתירה ולנסות למנוע את ההכרזה החטופה על אודי ועל אלדד כחללים. מראש היה לי ברור שהיא לא תעמוד במבחן בית המשפט, אבל הייתי צריכה כלי לאיים בו על אולמרט. המטרה הסופית שלנו הייתה להביא את העסקה המקורית להצבעת הממשלה". (גולדווסר, 2011, 238).

לסיכום, נראה כי בפעילות המשפחות בזירה המשפטית חלו שני שינויים מרכזיים: ראשית, הזירה המשפטית החלה לשמש כזירה בעלת השפעה החל משנות האלפיים בפעילותן של משפחות השבויים, דבר שלא היה קיים קודם לכן. שנית, גם אם הכלים המשפטיים לא נוצלו בפועל (למשל, כאשר המשפחות איימו לעתור לבג"ץ אך לא עשו זאת), ניתן לזהות מגמת שינוי בשימוש בהם, כאשר בפעילותן של משפחות טננבאום וחסופי הר דב, השימוש בכלים המשפטיים היה למען קידום העסקה אך לא הופנו ישירות כלפי הממשלה, ואילו בפעילותן של משפחות גולדווסר ורגב הם הופנו במוצהר כנגד החלטות הממשלה במטרה לאלץ אותה לקדם את העסקה. לבסוף, גם אם המשפחות לא הגישו עתירות רשמיות, וגם אם בית המשפט נמנע מלהתערב בהחלטות אלו, ללא ספק עצם השימוש בכלים המשפטיים היה משמעותי, וביטא דרך נוספת בה משפחות השבויים נקטו על מנת להשיב את יקיריהן ארצה.

הזירה הבינלאומית

בנוסף לזירה התקשורתית והמשפטית, נמצא כי פעילות המשפחות בזירה הבינלאומית התרחבה עם השנים בצורה משמעותית. את הפעילות הבינלאומית שזיהיתי ניתן לחלק לסוגים שונים: פנייה אל החוטפים או אל הצלב האדום באמצעות כלי התקשורת במטרה להפעיל עליהם לחץ לשחרור השבויים, פגישות עם גורמים שונים בעולם אשר עשויים לתווך בין ישראל לחוטפים או לספק מידע חדש שטרם נמצא, ופגישות עם ראשי מדינות ובכירים בעולם, כמו גם ראיונות לתקשורת הבינלאומית, במטרה להעלות את המודעות לנושא ולהציבו על סדר היום בזירה הבינלאומית. לאורך השנים, ניתן לזהות מעבר של פעילות בעיקר מהסוג הראשון שצינתי, לפעילות בינלאומית מגוונת וענפה הכוללת את כל סוגי הפעילות יחד.

בשנות השמונים סביב עסקת הפת"ח וג'בריל, הפעילות בזירה הבינלאומית הייתה מועטה, וכללה בעיקר פנייה באמצעי התקשורת אל החוטפים או אל הצלב האדום. כך, למשל, חמישה חודשים לאחר החטיפה, התראיינה מרים גרוף בגלי צה"ל ופנתה לג'בריל בבקשה שיאפשר ביקור של הצלב האדום:

"אם של שבוי פנתה ברדיו לאחמד ג'בריל: "אני פונה אליך, אחמד ג'בריל, שתאפשר לצלב האדום לבקר את הבן שלי... אתה אדם אינטליגנטי ואב לילדים ואני מקווה שתבין את פנייתי". עוד פונה לנשים הפלשתיניות בבקשה שתלחצנה על בעליהן שיאפשרו לערוך ביקור צלב האדום". (עמיקם,

1983, 7).

התקשורת הבינלאומית לא הייתה ציר מרכזי בפעילות ההורים. פעם אחת בלבד מתואר כי אשתו של חזי שי, אחד השבויים שבידי ג'בריל, התראיינה בטלוויזיה האוסטרית ופנתה לג'בריל. דבריה משקפים, בין היתר, את המורכבות של נסיעה לחו"ל למען קידום מטרותיה:

"שנינו עובדים כפקידים בבנק. למזלי, בעבודה מאוד מתחשבים במצבי. ומאפשרים לי לצאת כאשר אני צריכה להיפגש עם השלטונות. מהעבודה גם אפשרו לי לנסוע לאוסטריה, כדי להופיע שם בשידור טלוויזיה ולקרוא לג'בריל לשחרר את בעלי ואת השבויים האחרים שבידי. " (דואק, 1983, 7).

מפגשים בין בני המשפחות לבין ראשי מדיניות או בכירים בעולם כמעט ולא התקיימו. פעם אחת בלבד, מתואר כי המשפחות פגשו את שר החוץ האמריקני. הפגישה אורגנה על ידי ממשלת ישראל והמסגור הוא שמזכיר המדינה פגש את המשפחות כאקט סמלי ובמטרה להביע הזדהות. בסוף הפגישה ראש הממשלה אף הודה למזכיר המדינה שהסכים לפגוש את המשפחות- מעשה המעיד על כך שפעילות המשפחות בזירה הבינלאומית לא הייתה מובנת מאליה בשנים אלו.

"הפגישה אורגנה בסודיות רבה, וכאשר יצאו ממנה הוא מסר פרטים אלו: "נועדתי עתה עם כמה נציגי משפחות שבניהם נעדרים או שבויים. זה עצוב מאוד ונוגע ללב לשוחח עם אנשים אלו ולראות את מעורבותם העמוקה ועם זאת היה מרשים ביותר לחוש את בטחונם המלא והתמיכה שהם מקבלים מראש הממשלה וללא ספק מאזרחי ישראל שברצונם הנואש להשיב את אהובם..." ראש הממשלה מודה למזכיר **שהואיל בטובו** להיפגש עם המשפחות. " (הבר ואלה, 1983, 7).

נראה אם כן, כי פעילות המשפחות בזירה הבינלאומית בשנות השמונים הייתה מעשה סמלי יותר ולא אמצעי משמעותי להשבת בניהן. מרים גרוף אף התייחסה לפעילות הבינלאומית ולהשפעתה שנים לאחר מכן, בשיחה שקיימה עם מיקי גולדווסר, אמו של אהוד גולדווסר:

"היא סיפרה לי מה הם עושים ושאלה אם זה בסדר. אמרתי לה 'תפסיקו כבר להתעסק בחוץ לארץ ותתחילו לעבוד בישראל. פה המקום שצריכים להיאבק, פה ישחררו את השבויים'. (סחיש ופינגולד, 2007)

בקרב משפחתו של איתמר איליה, לא זיהיתי פעילות בזירה הבינלאומית. בשנות האלפיים לעומת זאת, חלה התרחבות ניכרת בזירה זו. גם משפחותיהם של חטופי הר דב וגם משפחתו של טננבאום פעלו בצורה משמעותית בזירה הבינלאומית במגוון דרכים. הפעילות לא הייתה סמלית, כי אם מוכוונת מטרות ומאורגנת היטב, כך מתארת מיכל, המקורבת לבני אברהם אשר נחטף בהר דב:

"חשבנו שצריך לפעול **בשתי חזיתות**: חזית ראשונה בתוך הארץ והחזית מחוץ לארץ. כשהמסר העיקרי בחוץ לארץ הוא הומניטרי גרידא: החיילים נחטפו, הם לא שבויי מלחמה, אין מלחמה בדרום לבנון, יצאנו מלבנון. זה שיצאנו מלבנון זה שיחק לטובתנו כי אמרנו הנה אנחנו יצאנו מלבנון **יש פה מקרה הומניטרי**, רק הומניטרי ואת זה פמפמנו כל הזמן, בגלל זה קיבלו אותנו באמנטסי, באו"ם, אין מקום בגלובוס הזה, שהמשפחה לא הייתה בו.. חיים, אבא של בני, **הכין תכנית אופרטיבית לרתום את הקהילות היהודיות בעולם** כדי להעלות את הנושא הזה.. היו לו קשרים בפדרציה היהודית. הוא ידע שליהדות ארה"ב יש המון כוח וגם לקהילות יהודיות ברחבי העולם אבל חוץ מלרתום את יהדות ארה"ב נסענו להרבה מקומות. היינו באוסלו, נפגשנו עם קופי אנאן, הפגנו מחוץ לקבלת פרס נובל והוא נפגש אותנו, והבטיח שהוא יעזור. בזכות המפגש אני חושבת, הוא הקים ועדת חקירה של האו"ם שגילתה שהייתה שם תקרית. אבל אני אומרת לך, זה בזכות חיים. **הכל בזכותו. עם כל הכבוד למדינת ישראל, ומשוד החוץ, הוא פשוט ישב מול משרד החוץ, בנה תכניות**" (מיכל, ריאיון אישי, 2016)

משפחותיהם של חטופי הר דב, ניהלו גם מאבק בינלאומי נגד האו"ם, כאשר הם סרבו למסור קלטת המתעדת את האירוע. אז המשפחות קיימו הפגנות בעולם, ואף איימו לתבוע את האו"ם ואת מזכ"ל האו"ם במשפט בינלאומי, כפי שהצגתי בחלק הקודם של הפרק. מאבקם ככל הנראה נשא פרי כאשר לבסוף הקלטת נמסרה ואכן שפכה אור על שארע שם.

גם בניו של אלחנן טננבאום קיימו פעילות ענפה בזירה הבינלאומית, כאשר מטרתם העיקרית הייתה לנסות לדלות מידע על מצבו של אביהם. כך תיאר בנו, אורי טננבאום:

"באותו זמן החלו הביקורים התכופים שלנו בחו"ל: וושינגטון, ניו יורק, לונדון, פריז, ברלין, רומא, אתונה, אוסלו, שטוקהולם, קופנהגן, בריסל, ז'נבה, אוטווה. הגענו לעשרות מקומות על פני הגלובוס ודפקנו על כל דלת אפשרית. ניסינו להמשיך לדלות מידע. **נדמה לי שמאז החטיפה אין ראש מדינה או שר חוץ שלא שמעו את שמו של אבא שלי**. אין כמעט גורם שלא ניסינו להיעזר בו בשלב זה או אחר" (לם, 2003, 25).

הזירה הבינלאומית המשיכה להוות זירת פעילות משמעותית גם בהמשך העשור, בפעולותיהן של המשפחות גולדווסר ורגב. אסטרטגיות הפעולה היו דומות וענפות: פנייה ישירה לצלב האדום, ראיונות לתקשורת הבינלאומית, פגישות עם ראשי מדינות, ועוד. קרנית גולדווסר, אשתו של אהוד גולדווסר, התראיינה רבות לתקשורת הבינלאומית, וסיפרה את סיפורה האישי. בני המשפחה התעקשו ודרשו לקיים פגישות עם בכירים בעולם שהתארחו בארץ. ייתכן ושיא הפעילות בזירה זו, היה כאשר גולדווסר הסתננה

למסיבת עיתונאים בעצרת האו"ם ופנתה ישירות לנשיא איראן דאז אחמדינג'אד, ושאלה אותו לגבי החטופים. פעילות זו עוררה כמובן עניין רב בקרב התקשורת בחו"ל והובילה לראיונות רבים ברחבי העולם (גולדווסר, 2011). הפעילות הבינלאומית של משפחות גולדווסר ורגב הייתה כה משמעותית, עד שהוצעה הצעת חוק שתאפשר מימון למשפחות החטופים לנסיעות אלו (בנו וברוט, 2007). עם זאת, המאמצים הרבים שהושקעו בזירה הבינלאומית, נועדו בעיקר, לדבריה של קרנית גולדווסר, להפעיל לחץ פנימי:

"במהלך השנתיים שאחרי החטיפה שאלו אותי לא מעט אנשים למה נסענו כ"כ הרבה לחו"ל במסגרת המאבק. הרי בסופו של דבר הוא יוכרע בארץ, קולות הפוליטיקאים שלנו הם שיכריעו. גם לי לקח זמן להבין אם כי האינסטינקט הראשוני הורה לנסוע. האמת המרה היא שכנפגשים עם פוליטיקאים מכל העולם, זה הופך את הנושא לחשוב גם בעיני פוליטיקאים פה בארץ... בסופו של דבר הסיבה העיקרית לנסיעות התכופות לחו"ל הייתה להוסיף עוד ועוד זרדים למדורה התקשורתית.. אחרי שנפגשתי עם ראש ממשלה של מדינה חשובה באירופה, לא היה סיכוי שראש הממשלה שלי יאמר שהוא עסוק מכדי לפגוש אותי.. הרי לא ייתכן שראש ממשלה זר שמתארח בארץ מצליח לפגוש אותנו, וראש הממשלה שלנו לא" (גולדווסר, 2011, 198).

לסיכום, נראה כי פעילות המשפחות בזירה הבינלאומית התרחבה באופן משמעותי עם השנים וכללה פעילות ענפה ומגוונת. הפעילות הפכה מסמלית, לפעילות מתוכננת עם מטרות מוגדרות, אשר גם הן היו מגוונות ושונות בין המשפחות. עם השנים, גם אם המשפחות הבינו כי ההכרעה תתקבל בארץ, הן השתמשו בזירה הבינלאומית למען קידום מטרותיהן.

הזירה הציבורית

הפעילות במגוון הזירות השונות נועדה להשפיע, בין היתר, על דעת הקהל הציבורית, במטרה ובתקווה שזו תשפיע על קובעי המדיניות בסוגיה. לכן, בבואי לבחון את הפעילות בזירה הציבורית והשינויים שחלו בה, אבקש להתייחס לא לפעילות המשפחות במרחב הציבורי, או זו הנועדה להשפיע על דעת הקהל הציבורית, כי אם להתמקד בפעילות שקיימו המשפחות עם הציבור, בשיתופו, ואף זו שאורגנה על ידו, זאת למען קידום שחרור השבויים. הפעילות הציבורית בזירה זו, התרחבה לעין שיעור עם השנים ונראה כי הציבור לקח חלק פעיל הרבה יותר במאבקן של המשפחות.

בניתוח קטעי העיתונות משנות השמונים והתשעים, לא הבחנתי בפעילות משמעותית של משפחות השבויים בשיתוף הציבור. המשפחות ניסו לרתום את הציבור בדרכים שונות, אולם מאבקן לא הפך למאבק ציבורי רחב. מרים גרוף סיפרה כי הלכה לבתי ספר וסיפרה לתלמידים על השבויים, וכן שהראיונות שקיימה בתקשורת הובילו אותה ליצור קשר עם הציבור:

"הייתי מספרת להם על יוסקה, רציתי שהם יחזרו הביתה וילחצו על ההורים כדי שאלה ילחצו לשחרור הבנים. הלכתי בראש מורם, קמתי לתחייה אחרי התוכנית של אנסקי. פתאום התחילו להגיע אלינו הביתה מאות מכתבים ושיחות טלפון. עניתי לכולם." (סחיש ופינגולד, 2007).

עם זאת, קשרים מסוג זה לא הובילו את הציבור לקחת חלק בפעילות המשפחות, ונראה כי המשפחות פעלו בעיקר בעצמן בזירות ובאמצעים השונים שתיארת לאורך המחקר.

השינוי המשמעותי בזירה זו החל בשנות האלפיים, אז המשפחות החלו באופן פעיל לגייס את הציבור למאבקן ולהזמינו לקחת חלק באירועים שונים שארגנו. המשפחות יזמו עצרות, צעדות, החתימו את הציבור על עצומות וניהלו קמפיינים שונים אשר יצאו בקריאה פומבית לציבור להתגייס למאבק. כך תיארה מיכל את סוג הפעילות שעשו משפחות החטופים בהר דב, ואת ההירתמות הציבורית שהייתה לכך, גם בקרב חברות, רשויות מקומיות ואנשים פשוטים ברחוב:

"היינו עושים בהתחלה פעם בחודשיים **עצרת גדולה** בכל מיני מקומות. עשינו משהו שקראנו לו רכבת אל החופש, **רכבת ישראל נרתמה** והוציאה רכבת שנסעה מת"א לצפון, לנהריה. ובכל תחנה עצרו והיה איזה שירים וראשי העיר דיברו.. הלכנו לאורך שדרות הגעתון בנהריה ובסוף הייתה הופעה של אתניקס או משהו כזה. וממש כולם נרתמו לזה. זה היה באמת.. הלכנו להנהלה של הרכבת והצענו להם את זה והם לקחו את זה. פרויקט מדהים. ו.. עשינו למשל, מבצע התרמת דם לכבוד החטופים, אנשים התגייסו לתרום דם כדי שיהיו מנות דם למשהו לא זוכרת למה. הייתה **התגייסות ציבורית ממש**, ברמה שכל הזמן זה היה במודעות של אנשים. כל הזמן ראו אותי אנשים ברחוב ושאלו מה קורה עם זה. אני דווקא נרא רציתי לחזור לאוניברסיטת שלי." (מיכל, ריאיון אישי, 2016).

המטרה, כפי שתיארה מיכל, הייתה להזכיר לציבור את החטופים ולהשאיר את הנושא על סדר היום הציבורי. הניסיון לרתום את הציבור למאבק היה לא פשוט בתקופה זו של אינתיפאדה ואירועים פנים ישראליים משמעותיים:

"במאקרו- במדינה שלנו באותה תקופה, אחרי החטיפה, היה את הלינץ' ברמאללה, אינתיפאדה, אנשים פחדו להיות ברחובות, התפוצצו אוטובוסים. עם כל הכבוד לשלושה חיילים בלבנון, שלא יודעים איפה הם, קודם כל צריכים לפתור את בעיות הפנים. מתו בירושלים כל שני וחמישי. זה לא היה מצב נורמאלי. אז **איך את גורמת לאנשים להבין שזה גם יעסיק אותם ולא רק הפיגועים פה**

במדינה? זה היה מאוד מאוד קשה. אבל אנחנו ידענו את מקומנו, ו.. היה חשוב לנו להמשיך ולהזכיר שיש לנו 3 חיילים שאף אחד לא יודע איפה הם..” (מיכל, ריאיון אישי, 2016).

הפעילות הציבורית הייתה פעמים רבות משותפת- בין משפחות חטופי הר דב למשפחת טננבאום, וכן בין משפחות גולדווסר ורגב למשפחת שליט. כמו כן, החל משנות האלפיים נוספו כלים נוספים להגברת מעורבותו של הציבור, כמו הקמת אתרי אינטרנט למען החטופים, והחתמה על עצומות:

”רוכבים למען החטופים- מאות חברי מועדון האופנועים הישראלי השתתפו אתמול במסע הזדהות עם ארבעת החטופים. חברי המועדון חתמו על עצומה הקוראת להחזרת ארבעת החטופים לישראל... בשבועות האחרונים הוקם אתר חדש באינטרנט המוקדש לטננבאום וקורא לשחרורו” (גליקמן, 2002, 21).

הפעילות הציבורית המשיכה להיות כלי מרכזי גם בפעילותן של משפחות גולדווסר ורגב. התפתחותה של המדיה החברתית סייעה למשפחות ליצור קשר עם הציבור ולרתום אותו למאבקן. ניתוח העיתונות מעלה עשרות רבות של אירועים בהם השתתף הציבור: עצרות הזדהות, הפגנות, צעדות, ועוד. הפעילות הציבורית גם נשאה אופי מאורגן יותר: הוקם “המטה הציבורי לשחרור החטופים” אשר אירגן אירועים רבים, ואף נערך גיוס תרומות אשר הזמין את הציבור לסייע במאבק:

”המשפחות שומרות על קשר הדוק. שותפות גורל. ביחד הן עושות כל מאמץ להשאיר את הבנים במודעות הציבורית. עכשיו, למשל, יש פרויקט מיוחד באשדוד: בכל שליחת SMS עם הספרה 10 מעבירים 10 שקלים לטובת קרן שתפקידה לעזור להחזיר את החטופים הביתה. ”אם יהיה מספיק כסף, אפשר יהיה להציע פרס כספי רציני למי שיביא מידע רציני” (דואק ובנו, 2008, 16).

המשפחות קראו לציבור להשתתף באירועים שארגנו וניכר כי ההתגייסות הציבורית הייתה רחבה ביותר. התקשורת, סיקרה בהרחבה אירועים אלו ושימשה במה למשפחות לפנות אל הציבור. כך למשל פורסם בכתבה מרכזית בעיתון לקראת עצרת שנערכה מספר חודשים לאחר החטיפה:

”משפחות החטופים: ”בואו בהמוניכם הערב לכיכר”. קרנית גולדווסר: ”אנחנו רוצים שכולם יגיעו. זה יחזק אותנו ויעזור לנו להחזיר אותם מהר. כל מי שפגשתי מאז החטיפה שאל אותי: איך אפשר לעזור?” אמרה אתמול קרנית, אשתו של אהוד גולדווסר. ”עכשיו אני אומרת: אפשר. אנחנו רוצים וצריכים שכולם יגיעו לעצרת.” בעצרת, שאותה ארגנו חבריהם של שלושת החיילים החטופים, יופיעו בהתנדבות בכירי האמנים בישראל, יישאו דברים נציג מכל אחת מהמשפחות ויוקרו סרט על כל אחד מהם.. האלוף במיל’ עוזי דיין שהתגייס לסייע למשפחות פנה לחיילי

המילואים והמפגינים לטיפול בכשלי המלחמה וביקש מהם להגיע לעצרת. עוד יגיעו לעצרת **חניכי כל תנועות הנוער, חברי פורום מג"דים ומח"טים** וכן חבריו של הנווט השבוי רון ארד שיקראו למדינת ישראל למנוע ממשפחות החטופים לעבור את מנת הייסורים העוברת על משפחת ארד. "מלבד התמיכה בחטופים, ההגעה שלנו לעצרת היא גם המחויבות שלנו כלפיהם" אמר אתמול דיין. "הם יצאו להגן על הבית ואנחנו כמדינה, כחברה, חייבים להחזיר אותם"... **ראשי רשויות רבים ידאגו להסעות מאורגנות אל הכיכר ובחזרה. רכבת ישראל** תוזיל ב-50% את מחירי הנסיעה בקווים לתל אביב וממנה בשעות שלפני העצרת ואחריה". (וויס, 2006, 5).

כתבה זו משקפת את עוצמת הפעילות בזירה הציבורית באותן שנים. המשפחות קראו לציבור להשתתף במאבק, וכך גם אנשים נוספים שנרתמו לסייע למשפחות. עמותות וארגונים שונים לקחו חלק במאבק (תנועות הנוער, חברי פורומים שונים ועוד), אמנים הופיעו בהתנדבות, ואף רשויות מקומיות וציבוריות, כמו למשל רכבת ישראל, סייעו למשפחות בדרכן במטרה להגדיל את המעורבות הציבורית. לעצרת המתוארת בכתבה, הגיעו כארבעים אלף איש, ויום למחרת הופיעה בעיתון כתבה אשר בתחילתה נכתב: **"עם ישראל הצביע אמש ברגליו ושלח מסר ברור לקברניטי המדינה: החזירו את הבנים הביתה"** (וויס, 2006, 5). כל אלו, מעידים על התגייסות ציבורית חסרת תקדים בהשוואה לאירועים הקודמים שנבחנו במחקר זה. מעניין להשוות אירועים אלו לפעילות בתקופת שנות השמונים: לא זאת בלבד שאירועים מסוג זה לא היו קיימים, אלא אף להפך: כאשר חזרו השבויים, עלתה ביקורת חריפה כלפי אמצעי התקשורת על כך שהפכו את השחרור ל"פסטיבל" (אלנקווה ואחרים, 1983, 1).

לבסוף, נראה כי הפעילות בזירה הציבורית התרחבה באופן כה משמעותית, עד לכדי כך שאירועים ציבוריים רבים התקיימו גם ללא יוזמת המשפחות, ולעיתים אף ללא הסכמתן. המשפחות, קיבלו זאת בהבנה ובשמחה במרבית הפעמים, מאחר ועבורן, זה היה סימן לכך שהצליחו לרתום את הציבור למאבק (גולדווסר, 2011). כך, לסיכום, כתבה מיקי גולדווסר לבנה לכבוד ליל הסדר:

"אודי, אני רוצה לספר לך איך בארץ הזו שיצאת להגן עליה באהבה ובמסירות האופיינית לך כל כך מתגייסים אלפי אנשים, עוד ועוד, בקריאה לשחרורך ולשחרור אלדד וגלעד. אתה יודע? בתחילת המאבק חשבתי שרק אנחנו, המשפחות, ניאץ להיאבק נגד ממשלה אטומה... ולאט לאט אנחנו מגלים את הצטרפותם למאבק של עוד ועוד אלפי אנשים ומאות אלפים." (גולדווסר, 2008, 3).

לסיכום, נראה כי הפעילות בזירה הציבורית התרחבה באופן ניכר החל מן שנות האלפיים ולבשה צורות רבות ומגוונות, אשר הלכו והשתכללו עם ההתקדמות הטכנולוגית. הפעילות הציבורית נהפכה

למאורגנת יותר, מסיבית יותר, ונרתמו אליה מגוון רחב של אנשים, חברות ורשויות. פעילותן הרחבה של המשפחות בזירה הציבורית אף הובילה לפעילות עממית שאינה ביוזמת המשפחות. לבסוף, נראה, כי המהלכים שהובילו משפחות השבויים במאבקן נשאו פרי כאשר הציבור נרתם למאבקן, ובכך הסוגיה הפכה למאבק ציבורי רחב ולא נשארה כמאבקן הפרטי של המשפחות.

פרק זה הציג את השינויים שזיהיתי לאורך השנים באסטרטגיות הפעולה של משפחות השבויים והנעדרים בארבעת המקרים הנחקרים, באמצעות חלוקה לזירות הפעולה המרכזיות שחל בהן שינוי: הזירה התקשורתית, המשפטית, הבין לאומית, והציבורית.

ממצא מרכזי שעלה מפרק זה, הוא התרחבות ניכרת וגיוון של דפוסי הפעולה בכל ארבע הזירות, וכן כניסתן של זירות דומיננטיות חדשות על פני השנים, כמו הזירה המשפטית והציבורית. משפחותיהם של שבויי ג'בריל, פעלו בעיקר בארץ ומעט מאוד בזירה הבינלאומית, לא הרבו להתראיין לאמצעי התקשורת, ולמרות שניסו להעלות את המודעות בקרב הציבור, פעלו בעיקר לבדן. משפחתו של איתמר איליה, גם היא, שמרה על שקט לאורך התקופה, ופעלה בעיקר מול גורמי הממשלה ולא בצורה פומבית. לעומת זאת, משפחות טננבאום וחטופי הר דב התחילו לראשונה לנהל קמפיינים תקשורתיים וציבוריים, לפעול בצירים בינלאומיים באופן עצמאי, להתראיין לתקשורת ולהשתמש בה ככלי להשפעה על דעת הקהל. בשנים אלו המשפחות החלו להשתמש לראשונה גם בכלים משפטיים לצורך קידום מטרותיהן. גם פעילותן הענפה, הייתה מצומצמת בהשוואה לפעילותן של משפחות גולדווסר ורגב, אשר פעלו במגוון הזירות, הרחיבו את אסטרטגיות הפעולה הקיימות, וקיבלו תמיכה ציבורית רחבה לעין שיעור.

עוד עולה מניתוח זה, כי פעילות המשפחות בזירות השונות הפכה לממוסדת, ומאורגנת יותר. נראה כי לאורך השנים, המשפחות פעלו כארגון: הן למדו את כללי הזירות השונות בכדי לרתום אותן למטרתן, פעלו בצורה היררכית כארגון מסודר בעל מטה, מטרות מוגדרות, תכניות עבודה, יועצים חיצוניים, עורכי דין ואף מקורות מימון.

מגמות אלו מצביעות על כך שהמשפחות הפכו לקבוצה אשר החליטה לתפקד כיום ציבורי המקדיש עצמו לתיקון על מה שנתפס על ידו כבעיה חברתית (Blumer, 1971). האסטרטגיות בזירות הפעולה נהפכו לפומביות יותר: אם על רקע עסקת ג'בריל, והעסקה להשבת גופתו של איתמר איליה פעילותן של המשפחות נותרה לרוב ב"מרחב הפרטי", הרי שעל רקע עסקת טננבאום והר דב, וביתר שאת גולדווסר ורגב, אסטרטגיות אלו מצאו ביטוי במרחב הציבורי בזירות השונות. עוד נראה, כי המשפחות, עם השנים,

תפקדו כיוזמיות תוך שימוש באמצעים שונים לקידום מטרותיהן: הן ביקשו לעצב את הגדרת הבעיה כך שתיתפס כבעיה ציבורית כוללת, עבדו בצוותים ובשיתופי פעולה עם מומחים, וניסו לאתר את "חלון ההזדמנויות" לפעולה (Mintrom & Norman, 2009).

פרק זה מוסיף לספרות המחקרית בכמה אופנים. ראשית, הוא מרחיב את הספרות בתחום עסקאות השבויים והנעדרים, בכך שהוא מציג נדבך נוסף של שינויים שחלו בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים, אשר נהפכו לשחקן משמעותי בסוגיה עם השנים. לאחר שהצגתי כיצד מעמדן של המשפחות השתנה, ואת השיח אותו הן קיימו, פרק זה מראה באילו אופנים ובאילו זירות הן פעלו כדי לקדם את מטרותיהן, ניתוח אשר טרם נעשה בספרות המחקרית בנושא. כפי שנטען בספרות, לפעילותם של יזמי מדיניות ושל שחקנים הפועלים מחוץ למערכת המוסדית, עשויה להיות השפעה רחבת היקף על מדיניות, שכן היא מובילה למצב של "מדיניות ציבורית במיקוח" (לבל, 2007), מצב בו מקבלי ההחלטות מושפעים מלחצי השחקנים השונים וחופש הפעולה האוטונומי שלהם מצטמצם (לבל, 2007; לוי, 2014). זירות הפעולה השונות מסייעות לשחקנים אלו בהגשמת מטרותיהם ומרחיבות את פוטנציאל השפעתן. ניתוח של פעילות המשפחות לאורך השנים בזירות השונות, יכול אם כן לסייע בהבנה של מידת השפעתן על מדיניות השבויים ולהוסיף נדבך נוסף למחקר הבוחן את אופן קבלת ההחלטות בסוגיה.

בנוסף, פרק זה יכול להרחיב את הספרות בנושא יזמי מדיניות ושחקנים חוץ מוסדיים. המשפחות מיצבו את עצמן כיוזמים אזוריים הפועלים במטרה להשפיע על סוגיות ביטחוניות, סוגיות, אשר באופן מסורתי נהנו מחשאיות ואוטונומיה תחת הממסד הצבאי (בן אליעזר, 2003; לבל, 2007). בפרק זה הצגתי כיצד הן עשו זאת, והתמקדתי בזירות המרכזיות באמצעותן פעלו המשפחות, בהתאם לזירות המרכזיות אשר הוזכרו בספרות ביחס לפעילותם של יזמי מדיניות בהקשרים אחרים (לבל, 2007; לוי, 2014). כמו כן, הוספתי זירה נוספת של פעילות, הזירה הבינלאומית.

כפי שנטען בספרות, יש לבחון יזמי מדיניות בתוך ההקשר החברתי פוליטי שכן הוא מעצב את התנהגותו של היזם, וכן משפיע ואף מכריע על מידת הצלחתו (Mintrom & Norman, 2009). ההקשר החברתי פוליטי בו הן פעלו- במקרה זה, יחסי חברה צבא משפחה בישראל, ופעילות אנטי ממסדית בנושאי צבא וביטחון, הינם הכרחיים להבנה של ממצאי פרק זה. בהתבסס על הספרות, ניתן להניח, כי פעילותן בזירות השונות הושפעה מפעילותם של שחקנים אחרים בסוגיות דומות אשר פעלו באותן השנים ומהאופן שבו השתנו יחסי הפרט והמדינה באותם עשורים, קרי, פעילותן עם השנים נפלה על קרקע פורייה של מחאות אנטי ממסדיות ובפרט אנטי צבאיות. יש הרואים בעידן זה "ניצחונו של הפרט", תקופת העצמה ליזמים חברתיים אשר הצליחו להניע ממשלות ולעצב מדיניות באמצעות הפיכת סוגיות חברתיות לבעיות ציבוריות

ודומיננטיות (לבל, 2007). פרק זה מראה כיצד הקשר זה השפיע על פעילותן של משפחות השבויים והנעדרים: הרחיב אותה, מיסד אותה והפך אותה לפומבית הרבה יותר.

יחד עם זאת, משפחות השבויים והנעדרים מהוות מקרה ייחודי, לטענתי, של פעילותם של יזמי מדיניות. מחד, המשפחות משמשות כקבוצת אינטרס ברורה וכשחקני אד הוק, אשר פועלים למען מטרה מסוימת ולאחר מכן, לכאורה, מסתיים תפקידם (אלימי, 2008; לוי, 2014). מנגד, ניתוח הפעילות בפרק זה מעלה כי לפעילות המשפחות בזירות השונות ישנה השפעה רחבה יותר, כאשר בכל אירוע שבחנתי, המשפחות השתמשו באסטרטגיות ובזירות בהן פעלו קודמיהן, והרחיבו אותן, וכך עם השנים, הרחיבו בצורה משמעותית את הפעילות בזירה הציבורית ורתמו את הציבור למטרותן הלכאורה פרטית. נראה אם כן, כי ההתנהגות שננקטה על ידי הורי השבויים הפכה עם השנים ל"התנהגות משוחזרת" (Schechner, 1985) הננקטת ומאומצת על ידי מצטרפים עתידיים למשפחות השבויים והנעדרים. ניתן להסביר תופעה זו על ידי הטענות אשר הועלו בספרות על כך שלפעילותם של יזמים ישנה השפעה גם לטווח הארוך. לוי (2014), טען, כי את התפתחות הפיקוח החוץ מוסדי מאפיין תהליך ברור של הסרת חסמים תרבותיים: כל קבוצה חדשה שנכנסת לזירת הפיקוח מעלה נושא חדש לסדר היום, תוך פריצה של מחסום שהיה קיים קודם לכן. כך, הפיקוח נע ומתקדם, הן בזירות השונות והן בתחומים השונים, כאשר התשתית התרבותית פוליטית, מחזקת או מחלישה את מרחב פעולתם (לוי, 2014). טענה דומה נשמעה בתיאוריות מתחום תנועות מחאה, כאשר נטען כי לתנועות אלו עשויה להיות השפעת ארוכת טווח על מדיניות, שכן הן גורמות לשינוי ערכי אשר יוצר הזדמנויות פוליטיות עבור תנועות עתידיות, תופעה הנקראת "החלחול העקיף" (הרמן, 2006; Meyer and Whittier, 1994). בפרק זה, הצבעתי על מגמה של התרחבות והתפתחות של פיקוח חוץ מוסדי שנעשה על ידי משפחות השבויים והנעדרים, ועל כן לטענתי, ניתן באמצעות מגמה זו לשער כי למשפחות אלו הייתה השפעה רחבה יותר על המשפחות שפעלו אחריהן וכן ייתכן ותהיה להן השפעה על שחקנים עתידיים באותה סוגיה. כך, מהוות משפחות השבויים והנעדרים יותר משחקן נקודתי הפועל למטרה מסוימת, אלא שחקן רב השפעה על הזירה החברתית ועל האופן שבו משפחות בפרט, ויזמי מדיניות אחרים בכלל, מבקשים להשפיע ולעצב את השיח המדיני-בטחוני.

7. סיכום ודיון

לסיכום מחקר זה, אצטט מדבריה של קרנית גולדווסר, אשר נכתבו מספר שנים לאחר השבת גופתו של אהוד גולדווסר, בעלה:

“עד היום אני משוכנעת שלמאבק שלנו היה משקל אמיתי. שהוא לא היה סתם ריפוי בעיסוק של משפחה שלא יודעת לאן להוליך את כאבה. מדינת ישראל איבדה עד היום למעלה מ-22 אלף חללים, היא תוכל לעמוד בעוד חלל. היא תעמוד גם בעוד נעדר. המדינה ממשיכה להתקיים אחרי רון ארז, הבעיה לא נפתרה אבל הפוליטיקאים רואים שהשמיים לא נפלו. כשמדינאי מתלבט אם להחזיר חייל הביתה ובאיזה מחיר, ומתייחס לשאלה הזאת גם מעבר לעניין הערכים, זה לא הוא שבוכה בלילה. זה לא הוא שמתמודד עם הריק הזה יום יום, עם הקניות בסופר ועם הכביסה בבית... ראש הממשלה לא מתמודד עם הדברים האלה. אבל גם הוא בן אדם, לא? הוא ראש ממשלה, אבל הוא גם אבא, גם סבא, גם בן אדם. רק שלפעמים צריך להזכיר לו את זה”
(גולדווסר, 2011, 193).

מחקר זה עסק בסוגיית השבויים והנעדרים, אשר הייתה ועודנה סוגיית מדיניות מורכבת בחברה הישראלית. המחקר התמקד בסוגיה מתוך תפיסה, כי זו איננה רק סוגיה ביטחונית-אסטרטגית, אלא גם ערכית-חברתית, המזקקת בתוכה תמורות סוציולוגיות בחברה הישראלית ומבטאת שאלות בנושאי חברה, צבא, משפחה, פרט ומדינה. הציטוט שהובא מעלה, מבטא תפיסה זו ומשקף את מערכת היחסים המורכבת בין משפחה לצבא בישראל ואת השפעתה על סוגיית השבויים והנעדרים. מרכזיותה של המשפחה, בולטת בדברים וממחישה את מקומה של המשפחה הישראלית, בחברה בכלל ובסוגיית מדיניות זו בפרט.

מתוך תפיסה זו, המחקר התמקד בהשתנותם של שחקנים מרכזיים בסוגיה שטרם זכו להתייחסות מחקרית בפני עצמם - משפחות השבויים והנעדרים. המחקר בחן את השינויים שחלו במעמדן ובתפקידן של המשפחות כשחקניות בסוגיה זו, בשיחים המרכזיים אותם השמיעו המשפחות, ובדפוסי פעולתן, בארבעה מקרי בוחן שאירעו בשלושה עשורים שונים במדינת ישראל, החל מאמצע שנות השמונים ועד לתחילת שנות האלפיים. כמו כן, הוא בחן כיצד שינויים אלו הושפעו מן השינויים הערכיים והחברתיים העמוקים שעברה החברה הישראלית באותן שנים ביחסי חברה, צבא ומשפחה. המחקר מצא שינויים משמעותיים בשלושת הנדבכים שנבחנו: מעמד, שיח ואסטרטגיות, אשר יצרו יחד, את מה שאני מכנה: “מרחב השפעה” חדש, בו המשפחות מהוות שחקניות פעילות, רלוונטיות ומשמעותיות. כל פרק עסק בנדבך אחר, הציג תרומה תיאורטית משלו, ובו בזמן היווה חלק בלתי נפרד מהמחקר הכולל ומתרומתו.

פרק הממצאים הראשון, עסק בשינויים שחלו במעמד המשפחות ובתפיסת תפקידן כשחקניות בסוגיה. בפרק זה טענתי כי עם השנים, חל שינוי ביחסי הכוחות בין השחקנים והראיתי כיצד משפחות השבויים והנעדרים הצליחו לערער על המודל ההגמוני, אשר לפיו העיסוק בסוגיה היה נתון בידי מדינאים ואנשי ביטחון בלבד, ונכנסו לזירת השחקנים כשחקניות בעלות משמעות במדיניות השבויים והנעדרים. בפרק הראיתי כיצד המשפחות הפכו משחקניות פסיביות לאקטיביות, וכיצד מעמדן ותפיסת תפקידן הלכו והתבססו: בעיני עצמן, הסביבה ואנשי מדיניות. עוד טענתי בפרק, כי מדובר בתהליך היסטורי והדרגתי של השתנות של שחקן אשר ניתן להסבירו באמצעות תהליכי שינוי רחבים יותר שאירעו בחברה הישראלית ביחסי חברה, צבא ומשפחה, ולא במקרה נקודתי. פרק זה הרחיב את הספרות התיאורטית בתחום עסקאות השבויים בכך שהוא בחן, לראשונה, שחקנים בסוגיה שטרם נחקרו לעומק, והראה שהמשפחות אינן עוד שחקן חיצוני לסוגיה, כי אם שחקן משמעותי בעיצוב מדיניות השבויים במדינת ישראל. בנוסף, הוא הרחיב את הספרות התיאורטית ביחסי חברה וצבא בישראל, בכך שהראה כיצד השינויים ביחסים אלו החל מאמצע שנות השמונים, השפיעו על מעמדן של משפחות השבויים והנעדרים והשתקפו בו: הפרק הצביע על מרכזיותה ההולכת וגדלה של המשפחה הישראלית בדינמיקה של יחסי חברה וצבא ומשפחה בישראל, ועל תפקידה המשתנה של המשפחה הישראלית עם השנים, מסוכן חברתי המגויס לצרכי הלאום, לשחקן עצמאי, מתעמת ומעורב בסוגיות, אשר באופן מסורתי הופקעו מן השיח הציבורי ומהמשפחה.

פרק הממצאים השני, עסק בשיחים המרכזיים שעלו מדבריהן ומפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים, כמו גם מאופן ייצוגן בתקשורת. הפרק הציג שלושה שיחים מרכזיים אשר חל בהן שינוי לאורך השנים: שיח אימהות ושיח משפחתי, שיח השבוי כילד/חייל/גיבור, ושיח לאומי קולקטיביסטי. ניתוח שיחים אלו חשף את הרובד הסמוי של פעילות המשפחות, את מערכת הערכים החברתית-תרבותית בה הן פעלו, ואת השינויים שחלו בה על פני העשורים האחרונים. בפרק זה מצאתי כי בשלושת השיחים הללו חלו שינויים לאורך השנים, אותם הסברתי באמצעות השינויים שחלו במעמד ובמודל המשפחה וכן ביחסי חברה, צבא ומשפחה אשר תוארו בספרות התיאורטית. עם זאת, מצאתי כי לא ניתן להצביע על מגמה כללית אחת שמסבירה את השינויים שחלו בשלושת השיחים יחד, וכי מדובר בשינויים מורכבים אשר לעיתים נראים כסותרים זה את זה. בעוד שהשיח האימהי ושיח השבוי, השתנו במגמה ברורה יחסית, המשקפת את תהליכי המעבר של החברה הישראלית לחברה אינדיבידואליסטית, ואת תהליכי השינוי ביחסי משפחה, חברה וצבא, השיח הלאומי קולקטיביסטי, אשר בלט בשנים המאוחרות, העלה שיח רפובליקני וביטא את המגמה ההפוכה למגמות אלו. לכן, טענתי בפרק זה, כי המורכבות של השיחים השונים משקפת את המורכבות הערכית של סוגיית השבויים והנעדרים בפרט, ואת מורכבותה של החברה הישראלית בכלל, כאשר לא ניתן להצביע בבירור על ביטולו של שיח אחד על פני אחר כי אם על השתנות

מורכבת של מערכות ערכים שונות. פרק זה הרחיב את הספרות בתחום עסקאות השבויים, בכך שהוא בחן לראשונה, את תוכן הדברים אשר עלו בפעילות המשפחות סביב הסוגיה לאורך השנים. בנוסף, ניתוח מקורות השיחים והשינויים שחלו בהם, כמו גם הדיון בקשר ביניהם, סיפק זווית חדשה של התבוננות על מורכבות הסוגיה כמו גם מורכבותה של החברה הישראלית והשינויים שחלו בה.

פרק הממצאים השלישי, עסק באסטרטגיות הפעולה של המשפחות, בבואן להשפיע על מדיניות השבויים ולקדם את מטרותיהן. בפרק זה הצגתי את השינויים שחלו באסטרטגיות הפעולה של משפחות השבויים והנעדרים, באמצעות חלוקה לזירות הפעולה המרכזיות שחל בהן שינוי: הזירה התקשורתית, המשפטית, הבין לאומית, והציבורית. לאחר שתיארתי כל זירה ואת השינויים שחלו בה, טענתי כי משפחות השבויים והנעדרים תפקדו כיוזמות מדיניות אשר פעלו באסטרטגיות שונות לקידום מטרותיהן, כאשר ניתן לזהות לאורך השנים מגמת התרחבות וגיוון דפוסי הפעולה בכל הזירות, כמו גם פעילות בזירות חדשות החל משנות האלפיים, כמו הזירה המשפטית והציבורית. בנוסף, טענתי כי דפוסי פעילותן של המשפחות הפכו עם השנים לפומביות יותר, וממוסדות יותר. את המגמות הסברתי על ידי הבנת ההקשר החברתי והפוליטי הרחב בו פעלו המשפחות, במקרה זה יחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל, ובפרט פעילותם של יזמים אזרחיים אחרים באותה תקופה ביחס לסוגיות ביטחוניות, כאשר פעילות המשפחות נפלה על קרקע פורייה של פעילות אנטי ממסדית אחרת בנושאי צבא וביטחון. ממצאי פרק זה הרחיבו את הספרות התיאורטית מתחום עסקאות השבויים בכך שהציגו נדבך של שינויים שטרם נחקר אשר יכול לסייע בהבנה של מידת השפעתן עם השנים של משפחות על מדיניות השבויים ועל אופן קבלת ההחלטות בסוגיה. בנוסף, הוא הרחיב את הספרות אשר עוסקת בשחקני מדיניות, כאשר טענתי כי משפחות השבויים והנעדרים מהוות יזמי מדיניות מסוג ייחודי, כאלו הפועלות למען מטרה ספציפית אך בו בזמן בעלות השפעה רחבה יותר על האופן שבו משפחות שבויים בפרט, ויזמי מדיניות אחרים בכלל, מבקשים להשפיע ולעצב את השיח המדיני-בטחוני.

כל נדבך מבין שלושה שנחקרו: מעמד, שיח ואסטרטגיות, סיפק זווית חדשה למחקר והציג מימד נוסף של שינויים שחלו בפעילותן של משפחות השבויים והנעדרים על פני השנים. יחד עם זאת, שלושת הנדבכים יחד, מהווים מודל שלם, המציג את השינויים הכוללים שחלו בתפקידן של משפחות השבויים והנעדרים. שלושת הנדבכים, מקיימים יחסי גומלין ומשפיעים אחד על השני, ויחד יוצרים את מה שאני מכנה "מרחב ההשפעה" של המשפחות: זהו מרחב המתאר את האופן שבו המשפחות פעלו לצורך השפעה על תהליכי שחרור שבויים במדינת ישראל, אשר חלו בו שינויים משמעותיים לאורך השנים. ניתן לתאר באופן סכמטי את המודל כמשולש, כאשר כל צלע משפיעה ומושפעת מן השתיים האחרות, ומהווה חלק

בלתי נפרד מתפקידן של המשפחות. מרחב ההשפעה, הוא מה שתחום בין צלעות אלו, שכן הוא תוצר של שלושת החלקים יחד :

יחסי הגומלין בין הצלעות מתבטאים בכך שהשינויים שחלו בכל אחת מהן, מושפעים ומוסברים בין היתר על ידי שינויים שחלו בשתי הצלעות האחרות, ואת השינויים שחלו במרחב ההשפעה הכולל ניתן לתאר ולהסביר באמצעות שלושתן יחד. בתוך כך, השינויים שחלו בכל אחד מהנדבכים שנבחנו, הושפעו במידה רבה מאותם תהליכים חברתיים רחבים שחלו בחברה הישראלית בתקופת המחקר הנבחנת, ביחסי חברה, צבא ומשפחה. חשוב לציין כי אין זה ממטרותיו של מחקר זה לטעון על מידת האפקטיביות של מרחב השפעה זה ועל האופן שבו הוא השפיע (או לא) על קבלת ההחלטות בסוגיית השבויים והנעדרים בישראל. במקום זאת, מטרתו לספק הבנה עמוקה יותר בדבר תפקידן של משפחות השבויים והנעדרים ובשינויים שחלו בתפקיד זה. המודל שהצעתי עונה על מטרה זו שכן הוא מראה כיצד השינויים העמוקים שחלו במעמד, בשיח ובפעילות המשפחות, יצרו, ביחד ולחוד, שינויים מהותיים בתפקידן של המשפחות כשחקניות משמעותיות בסוגיית השבויים והנעדרים במדינת ישראל, אשר יוצרים מרחב השפעה חדש.

המודל המוצע במחקר זה, מספק תרומה תיאורטית לספרות בתחום השבויים והנעדרים, בכך שהוא מסביר לראשונה, את מקומן המשתנה של משפחות השבויים והנעדרים בסוגיה, ואת משמעותן ההולכת וגדלה עם השנים, לא כמקרה נקודתי כי אם כתהליך מתמשך אשר התהווה עם השנים. באמצעות בחינה של שלושת הנדבכים ביחד ולחוד, הוא מסייע בהבנה לעומק של מרחב השפעתן של משפחות בסוגיית השבויים והנעדרים בישראל, באופן שיכול להסביר את תפקידן של משפחות שבויים ונעדרים סביב אירועי שבי שלא נבחנו, או אירועי שבי עמם מדינת ישראל עשויה להתמודד בעתיד. כמו כן, המודל מספק זווית נוספת לבחינת השפעתן של המשפחות על מדיניות השבויים והנעדרים בישראל ויוכל לסייע בעתיד במחקר אשר יבחן את תהליכי קבלת החלטות בסוגיה מורכבת זו.

בנוסף, הוא שופך אור על השינויים החברתיים העמוקים שחלו ביחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל: דרכו, ניתן ללמוד על השינויים הערכיים שחלו בחברה הישראלית, במעבר מחברה

קולקטיביסטית לאינדיבידואליסטית; על יחסי חברה צבא בישראל ועל נכונותה של החברה הישראלית לערער על הקונצנזוס בנושאים ביטחוניים; על מרכזיותה ההולכת וגדלה של המשפחה הישראלית בדינמיקה של יחסי חברה, צבא ומשפחה בישראל ועל מעורבותם של הורים בסוגיות ביטחוניות; על תפקידה המשתנה של המשפחה בכלל בחברה הישראלית- ממוסד מגויס לצרכי הלאום למוסד עצמאי בעל חשיבות בפני עצמו, אך בו בזמן על מרכזיותה של המשפחותיות בחברה אשר נותרת בעיניה; על השינויים שחלו בתוך מודל המשפחה; וכן על תפקידם ומקומם של אזרחים בכלל בהשפעה על מדיניות בכלל וביטחונית בפרט. כל אלו, מדגימים כיצד סוגיית השבויים והנעדרים, כפי שטענתי, היא סוגיה המבטאת בתוכה באופן עמוק סוגיות סוציולוגיות בחברה הישראלית. כך, תרומתו של המחקר היא בבחינת כל נושאים אלו יחד, בסוגיה ייחודית אחת, ובו בזמן, בכך שממצאיו יכולים לשפוך אור חזרה על כל אחת מן הסוגיות שתוארו מעלה, להיות רלוונטיים עבור מחקרים אחרים שעוסקים בהן, ואף להצביע על מגמות חדשות.

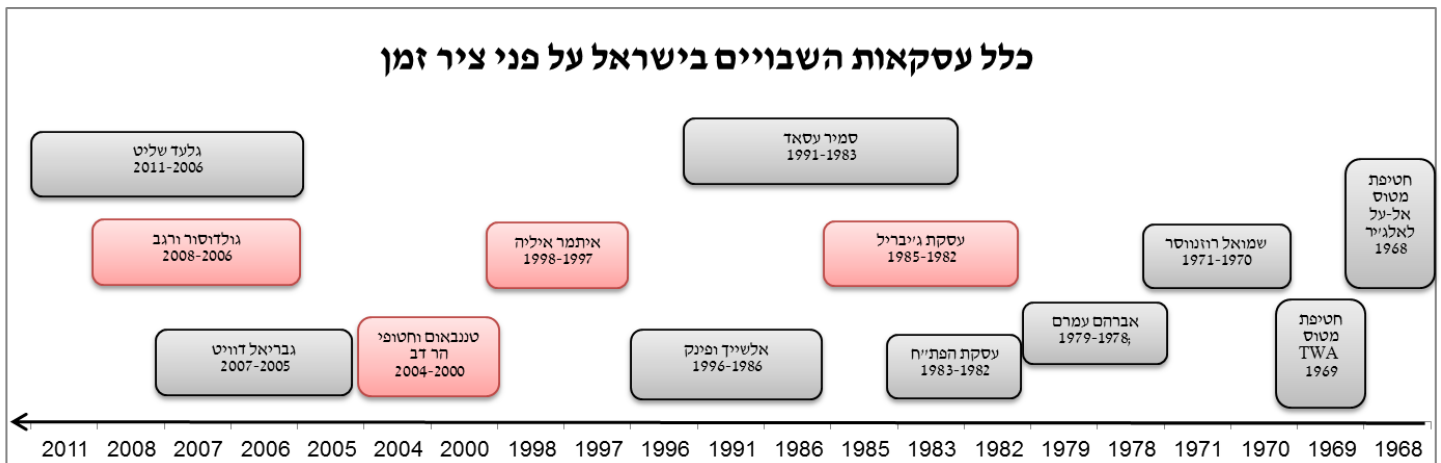
ממצאי מחקר זה מעוררים שאלות ומחשבות נוספות, אשר לא נבדקו במסגרת המחקר והן ראויות להיבחן במחקר עתידי. ראשית, בכדי להגדיל את תוקפו של מחקר זה, נכון יהיה לבצע מחקר דומה אשר יעסוק בכלל אירועי השבי שאירעו במדינת ישראל, ולא בארבעה מקרי בוחן בלבד. בנוסף, מעניין יהיה להוסיף ניתוח טקסטים מאמצעי תקשורת אחרים, במטרה לבחון האם קיים הבדל ביניהם. כמו כן, מחקר עתידי יוכל לבחון את הסוגיה באופן בינלאומי ולבחון האם תפקידן של משפחות השבויים והנעדרים הינו מקרה ייחודי לישראל, או שמא מדובר בחלק מתופעה רחבה יותר. אלו הם דברים אשר לא התאפשרו במסגרת מחקר זה עקב היקפו. מחקר זה, כאמור, לא ביקש לבחון את מידת האפקטיביות של מרחב ההשפעה של המשפחות, ומחקר עתידי בתחום קבלת ההחלטות, יוכל לבחון האם וכיצד השינויים שחלו במרחב זה, השפיעו על גורמים שונים בקרב מקבלי ההחלטות, דעת הקהל הציבורית, וכתוצאה מכך, על תוצאותיו של המשא ומתן. מחקרים מסוג זה יכולים להוסיף נדבך משמעותי לידע הקיים בנושא מדיניות השבויים והנעדרים בישראל וכן לאופן שבו החברה האזרחית משפיעה עליה.

סוגיית השבויים והנעדרים היא אחת מן הסוגיות הרגישות בציבוריות הישראלית. אין מעניינו של מחקר זה להסיק מסקנות בדבר מכלול השיקולים המורכבים המובאים בחשבון בסוגיה זו, או להכריע על טיבם. אך התקווה היא שמחקר זה יתרום במשהו להבנת הסוגיה וישפוך אור על מקומן של המשפחות בה.

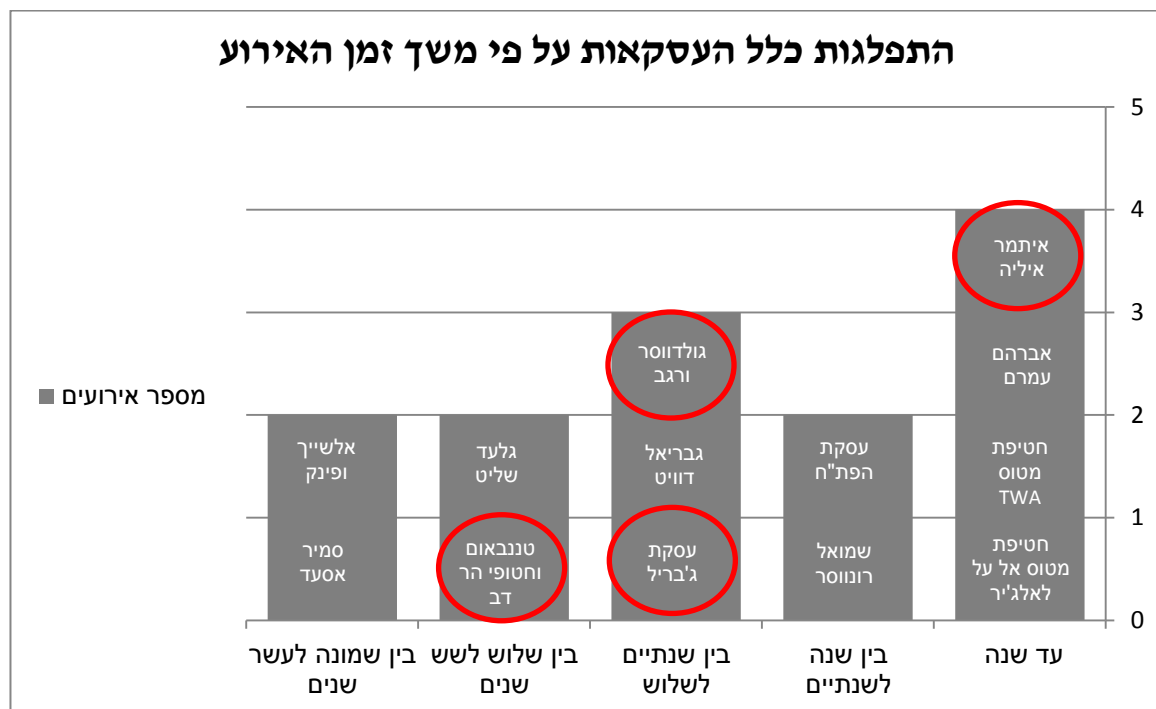
8. נספחים

8.1 נתונים כלליים אודות כלל עסקאות השבויים בישראל

8.1.1 תרשים מספר 1 : כלל עסקאות השבויים בישראל על פני ציר זמן

8.1.2 תרשים מספר 2 : כלל עסקאות השבויים בישראל על פי משך זמן המו"מ (בשנים)

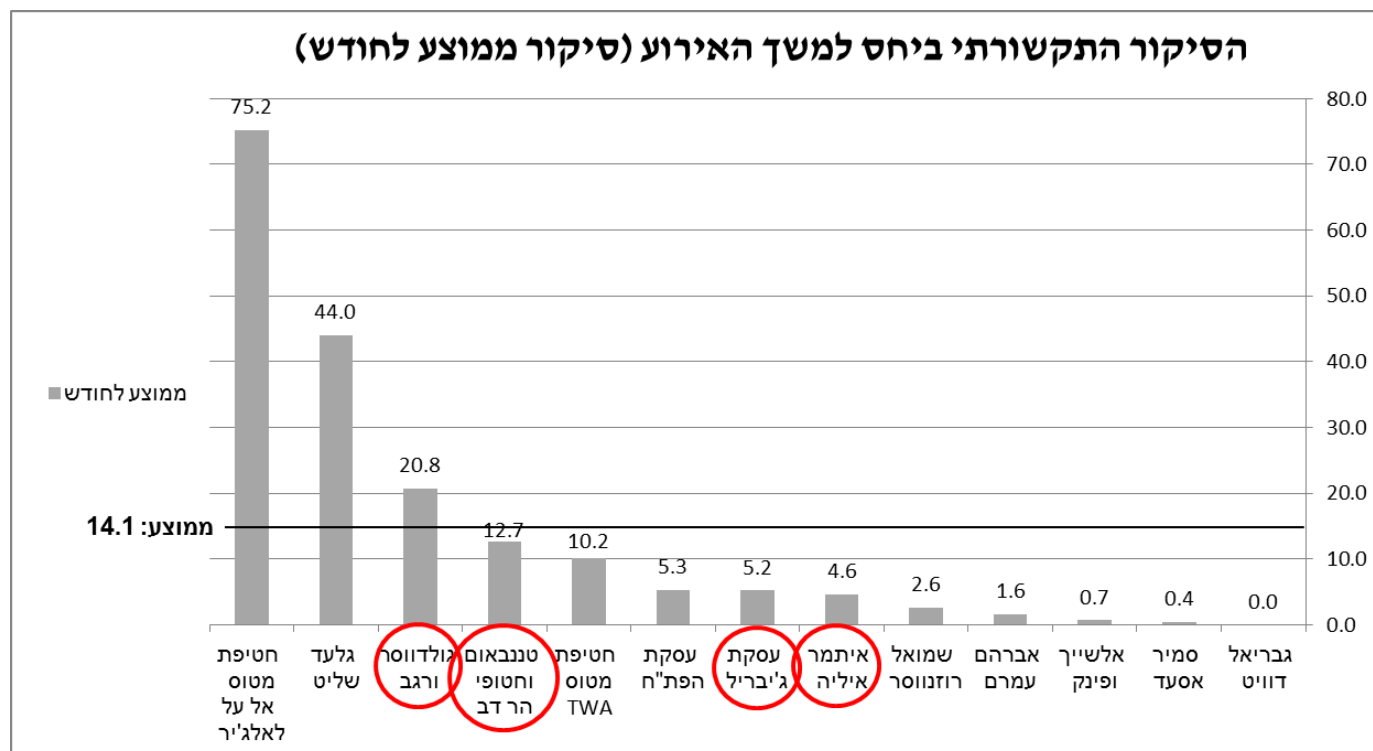
8.2 נתונים אודות הסיקור התקשורתי של כלל עסקאות השבויים בישראל

8.2.1 טבלה מספר 3 : מילות החיפוש ונתונים אודות הסיקור התקשורתי (הכולל והמשפחתי)

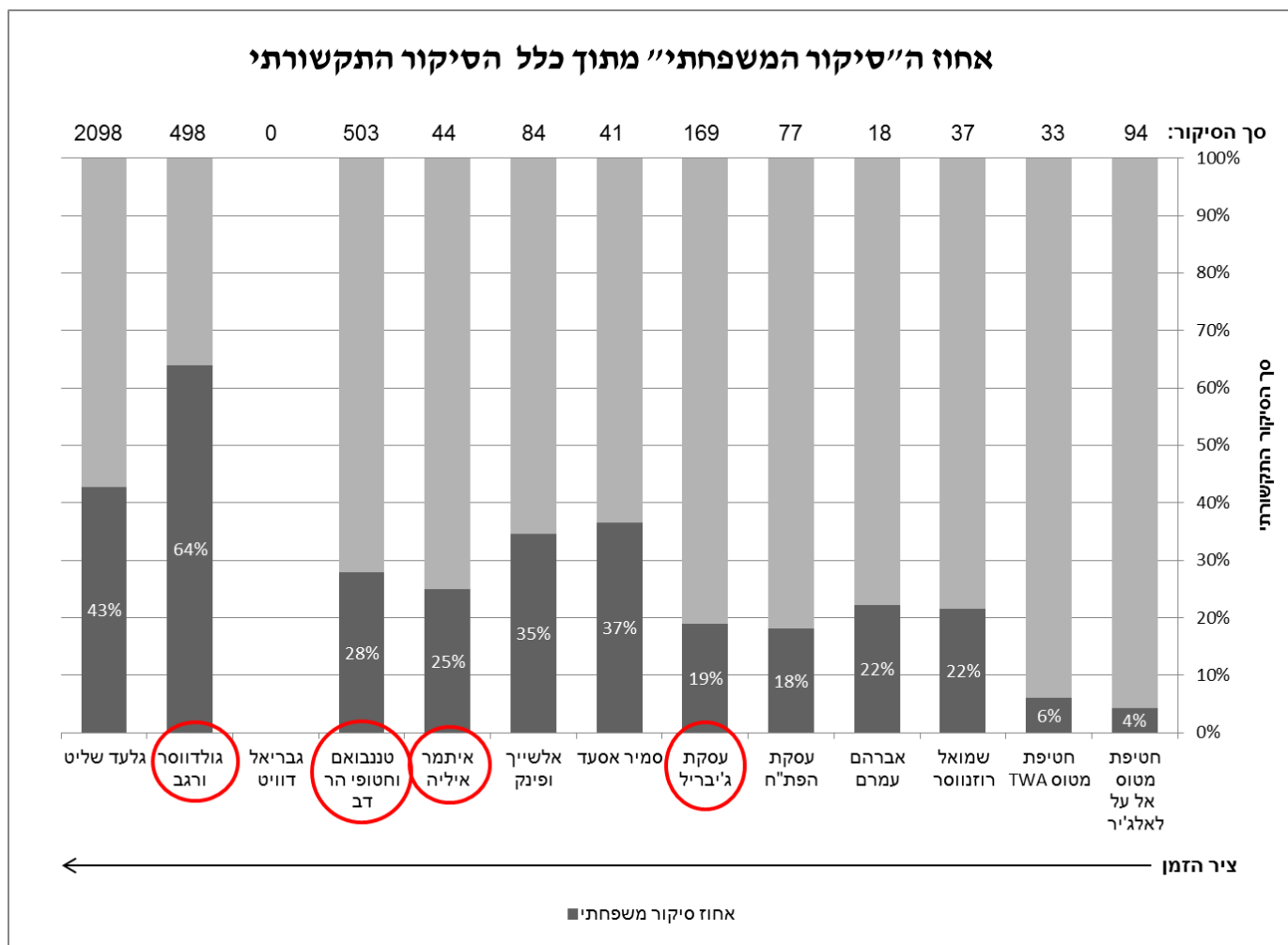
אירוע	תאריכים	מילות חיפוש - סיקור כולל	סך הסיקור כולל	אופן איתור ה"סיקור המשפחתי" (ידני / מילות חיפוש)	סך ה"סיקור המשפחתי"
חטיפת מטוס אל על לאלג'יר	23.7.68-31.8.68	"אל על"	94	ידני	4
חטיפת מטוס TWA	29.8.69-6.12.69	מטוס <וגם> (חטיפה <או> חטיפת <או> חטוף <או> חטופים <או> נחטף)	33	ידני	2
שמואל רוזנווסר	1.1.70- 28.2.71	רוזנווסר	37	ידני	8
אברהם עמרם	5.4.78-14.3.79	עמרם ליד אברהם	18	ידני	4
עסקת הפת"ח	4.9.82 - 24.11.83	שבוי או שבויים (+ סינון ידני)	77	ידני	14
עסקת ג'יבריל	4.9.82- 22.5.85	שבוי או שבויים (+סינון ידני)	169	ידני	32
סמיר אסעד	3.4.83-12.9.91	סמיר ליד אסעד	41	ידני	15
אלשייך ופינק	17.2.86-21.7.96	אלשייך או (פינק וגם נחטף)	84	ידני	29
איתמר איליה	4.9.97-25.6.98	איתמר וגם (אליה או איליה)	44	ידני	11
טננבאום וחטופי הר דב	7.10.00 + 15.1.00 – 29/1/04	(טננבאום או טננבאים) או (חטוף או חטופים) או "הר דב" (+סינון ידני)	503	ידני	140
גבריאל דוויט	20.1.05- 15.10.07	גבריאל וגם דוויט	0	–	0

318	ידני	498	(גולדווסר וגם רגב) או (גולדווסר ולא רגב) או ("אלדד רגב") ולא (גולדווסר) (+) סינון ידני	12.07.06- 16.07.08	גולדווסר ורגב
1197	מילות חיפוש : גלעד ליד שליט וגם (אביו או אמו או משפחתו או משפחת או נועם או נעם או אביבה או הוריו או אחיו)	2805	גלעד ליד שליט	26.6.06-18.10.11	גלעד שליט

8.2.2 תרשים מספר 4: הסיקור התקשורתי ביחס למשך האירוע (סיקור ממוצע לחודש)

8.2.3 תרשים מספר 5 : אחוז הסיקור ה"משפחתי" מתוך כלל הסיקור התקשורתי

9. רשימת מקורות

- אוחנה, ד., וויסטרך, ר. (1997). מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובשאלות, בתוך: ד. אוחנה ור. וויסטרך (עורכים), *מיתוס וזיכרון* (עמ' 40-11). ירושלים: ון ליר.
- אוקן, ס., ואוליבר, ע. (2009). עבודה בשכר ומבנה המשפחה: מחקר לאורך זמן בקרב נשים יהודיות בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, י (2) (עמ' 307-338).
- אלימי, א. (2008). לקרוא לילד בשמו – על השונה (והדומה) בין תנועות חברתיות ובין קבוצות אינטרס. *חברה אזרחית ומגזר שלישי בישראל*, 2 (2) (עמ' 52-29). באר שבע: המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי אוניברסיטת בר-גוריון בנגב.
- אלמוג, ע. (2004). *פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית- חלק ב'*. חיפה ואור יהודה: אוניברסיטת חיפה וזמורת ביתן.
- בן אליעזר, א. (2003). החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל, בתוך: מ. מאגיד וא. בן-אליעזר (עורכים), *בשם הביטחון* (עמ' 76-29). חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- בן אליעזר, א. (2012). *מלחמותיה החדשות של ישראל: הסבר סוציולוגי-היסטורי*. אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין.
- בן רפאל, א., ווייטמן, ס. (1986). נשים וצמיחתה מחדש של המשפחה בקיבוץ. *מגמות*, (3), עמ' 320-306.
- ברגמן, ר. (2009). *מדינת ישראל תעשה הכל - הקרב החשאי על השבויים והנעדרים*. אור יהודה: הוצאת כנרת.
- ברגמן, ר. (2014). השבויים והנעדרים- מאבק כוחות בין קודקודי מרובע: מסקנות עיקריות ממחקר בהיסטוריה של פרשיות השבויים והנעדרים. בתוך: מ. מאק (עורכת), *שבויים* (עמ' 214-197). ירושלים: מכון ון ליר.
- ברזילי, ג. (1992). *דמוקרטיה במלחמות, מחלוקת וקונסנזוס בישראל*. תל אביב: ספרית פועלים.
- ברקוביץ, נ. (1999). אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, ב (1), עמ' 317-277.
- גבריאלי-נורי, ד. (2008). שבויים בתרבות הישראלית 1948-2008. *פוליטיקה: כתב עת ישראלי למדע המדינה וליחסים בינלאומיים*, עמ' 193-173.

גון גרוס, צ. (2003). *הורים מתגייסים: משפחה, צבא ומה שביניהם*. תל אביב: הוצאת כתר.

גולדווטר, מ. (2012). התגייסות החברה הישראלית. הרצאה מתוך כנס שנערך במכון למחקרי ביטחון לאומי- INSS בנושא "החברה האזרחית בישראל וסוגיית השבויים". נדלה בתאריך: 1.5.16.

<https://www.youtube.com/watch?v=9SI152LIE0c>

גולדווטר, ק. (2011). *הדרך אליך*. תל אביב: ידיעות אחרונות.

גלבוע, א. (2010). *השפעת 'המחיר' במשא ומתן לשחרור חטופים מארגוני טרור*. עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, בית הספר למדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית.

גלבוע, א. (2003). *מסרבות להיות אויבות: פמיניסטיות במלחמה הגדולה*. נגה, חוב' 41, ללא ציון עמוד.

גליקמן, א., אורן, ע., ולוין-אפשטיין, נ. (2003). משפחה ישראלית חדשה? תפקידי מין וחלוקת עבודה במשפחה בראשית המאה ה-21. *דעות בעם, מס' 8*. תל אביב: מכון ב.י. ולוסיל כהן לחקר דעת קהל. אוניברסיטת תל-אביב.

גלעד, י. (2011). אימהות ולאומיות: קולן של נשים אמניות בשיח השכול וההנצחה. *ישראל 18-19*, (תשע"ב), עמ' 237-267.

דורון, ג., ולבל, א. (2003). *פוליטיקה של שכול*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

הורוביץ, ד., וליסק, מ. (1996). דמוקרטיה וביטחון לאומי בסכסוך מתמשך. בתוך ב. נויברגר וא. בן עמי (עורכים), *דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל: מקראה*, (עמ' 73-115). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

הקר, ד., ופרנקל, מ. (2005). הורות פעילה ושוויון הזדמנויות בעבודה: הצורך בשינוי מאפייניו של שוק העבודה. *חברה, רווחה ומשפט*. גיליון יא (עמ' 275-303).

הרמן, ת. (1996). *מלמטה למעלה: תנועות חברתיות ומחאה פוליטית*, כרך ב'. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

הרמן, ת. (2004). מחאה חברתית בנושאי מדיניות בטחון, בתוך ע. קורץ, (עורכת), *שלושים שנה למלחמת יום הכיפורים, מזכר מס' 71*, (עמ' 65-74). תל אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב.

הרמן, ת. (2010). השקט שאחרי הסערה : חולשת המחאה לאחר מלחמת לבנון (2006) כמקרה בוחן לשינוי בדפוסי ההשתתפות הפוליטית האזרחית בישראל. בתוך ד. הכהן ומ. ליסק (עורכים), *צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל*. (עמ' 264-524). שדה בוקר : מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות.

השילוני-דולב, י. (2004). מיהו תינוק רצוי? הפלות סלקטיביות בשל אנומליות בכרומוזומי מין בגרמניה ובישראל. *תיאוריה וביקורת*, 25, עמ' 97-122.

חסון-רוכלין, י. (2007). *הורות לחיילים בישראל כמשאב פוליטי*. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, התכנית ללימודי דמוקרטיה, האוניברסיטה הפתוחה.

יוסיפון, מ. (2002). חקר מקרה. בתוך נ. צבר- בן יהושע (עורכת), *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*. (עמ' 305-257). אור יהודה : דביר.

יזרעאלי, ד. (1997). משפחה ועבודה בחברה הישראלית : תרבות מדיניות ונשים במשפחות שבהן שני מפרנסים בישראל. בתוך ר. ולר ור. כהן (עורכים), *משפחה ודעת : מבט עכשווי על המשפחה*. ירושלים : משרד התרבות, החינוך והספורט.

ישראל, צ., ורוסמן א. (2014). מ'לוחם' ל'בן של אמא'? החייל הישראלי בראי העיתונות. *עיונים בתקומת ישראל*, גיליון 24, עמ' 184-218.

ישראל, צ. ורוסמן, א. (2015). "בזכותם" : התייחסות התקשורת לשאלת מחיר הנפגעים. *צבא ואסטרטגיה*, 7 (3), עמ' 53-68.

ישי, י. (1999). דמוקרטיה למען העם? קביעת מדיניות הרווחה בישראל. *ביטחון סוציאלי*, 56, עמ' 126-137.

כהן, ס. (2003). היחסים המשתנים בין החברה לצבא בישראל. בתוך : מ. מאג'ד וא. בן-אליעזר (עורכים), *בשם הביטחון* (עמ' 103-123). חיפה : אוניברסיטת חיפה.

כץ, י. (1997). עמדות של בני נוער ושל הוריהם כלפי שירות בצה"ל. *הייעוץ החינוכי*, 6, עמ' 40-47.

לבב, א. (2008). סדקים במודל השכול ההגמוני : ההתנהגות הפוליטית של משפחות חללי מלחמת יום הכיפורים. *טראומה לאומית*, 2008, עמ' 325-349.

לבב, א. (2007). נשבור את חומת החשאיות : מיקוח אזרחי-צבאי על שקיפות מרחב הביטחון בזירת השכול הישראלית. *מדינה וחברה*, 1, עמ' 19-41.

לבב, א. ולוביש-עומר, ש. (2012). 'לחזור למה שהיינו': חובשי 'הכיפות הסרוגות' בצה"ל כאופוזיציה שמרנית לצבא פוסט-מודרני. בתוך: גל, ר. וליבל, ת. (עורכים), *בין הכיפה לכומתה: על יחסי דת וצבא בישראל*, (עמ' 151-204). תל אביב: מכון כנרת למחקרי ביטחון והוצאת מודן.

לבב, א., ורוכלין, י. (2012). מ"המשפחה הלוחמת" ל"משפחה במלחמה" - מלחמת יום כיפור ועיצוב הזהות הפוליטית של משפחות שבויים וחללים: על פוליטיזציה של יחסי משפחה-צבא. *המרחב הציבורי: כתב עת לפוליטיקה וחברה*, 7, סתיו 2012, עמ' 100-130.

לבלדך, ע. (1989). *חוץ מציפורים*, תל אביב: הוצאת שוקן.

לבלדך, ע. (2014). שבויים ישראלים אז ועכשיו. בתוך: מ. מאק (עורכת), *שבויים* (עמ' 181-197). ירושלים: מכון ון ליר.

לוי, י. (2007). *מצב העם לצבא הפריפריות*. תל אביב: הוצאת כרמל.

לוי, י. (2010). *מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות*. ירושלים: מאגנס.

לוי, י. (2014). הפיקוח החוץ-מוסדי על הצבא – בין ריסון הצבא לחיזוק החשיבה הצבאית. *משפט ועסקים*, יז, תשע"ד, אוגוסט 2014, עמ' 341-379.

לוי, י. (2015). האם קרסה תיאוריית "קורי העכביש"? – על הרגישות לחללים ב"צוק איתן". *צבא ואסטרטגיה*, 7 (3), עמ' 53-68.

לוי, י., מיכאל, ק. ושפירא, א. (2010). הפיקוח החוץ-מוסדי על צה"ל: מסגרת מושגית. *המרחב הציבורי*, 4, 2010, עמ' 45-74.

לוי, י., לומסקי-פדר, ע., והראל, נ. (2007). מ"צבאיות נתיתית" ל"צבאיות חוזית": פניה המשתנות של הצבאיות בישראל. *המרחב הציבורי: כתב עת לפוליטיקה וחברה*, 1, עמ' 89-116.

לומסקי-פדר, ע. ובן-ארי, א. (2003). מעם במדים- למדים שונים בעם, בתוך: מ. מאג'ד וא. בן-אליעזר (עורכים), *בשם הביטחון* (עמ' 256-285). חיפה: אוניברסיטת חיפה.

ליבס, ת. וקמפף, ר. (2008). שחור, לבן, וגוונים של אפור-פלסטינים בתקשורת באינתיפאדה השנייה. *מסגרות מדיה*, 1, עמ' 1-27.

ליימן-וויילציג, ש. (1994). *מחאה ציבורית בישראל 1949-1992*, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

מאק, מ. (2014). דילמות היסטוריות ודילמות בנות זמננו של שבי ופדות. בתוך: מ. מאק (עורכת), *שבויים* (עמ' 40-13). ירושלים: מכון ון ליר.

נוה, ח. (1993). *בשבי האבל: האבל בראי הספרות העברית החדשה*. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

סופר, ג., קסן, ל., ושוחט, ת. (1992). המשפחה כ"כן שיגור" – משמעות גיוס הבן הבכור לצבא במשפחה הישראלית של שנות השמונים והתשעים. *חברה ורווחה*, יג, 4, עמ' 351-365.

סטולר-ליס, ש. (2003). כך אגדל תינוק ציוני: הבניית התינוק והאם הארץ-ישראלים באמצעות ספרי הדרכה להורים. *עיונים בתקומת ישראל*, 13, עמ' 277-293.

ערן-יונה, מ. (2013). ארגון "ישן" אבות "חדשים": קצינים לוחמים בין הקריירה הצבאית לאבהות. *מיגדר: כתב עת למיגדר ופמיניזם*, 2, עמ' 1-26.

פוגל-ביזיאוי, ס. (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות. בתוך: ד. יזרעאלי, א. פרידמן ועמיתיהן (עורכות), *מין מיגדר ופוליטיקה* (עמ' 166-107). תל אביב: קו אדום.

פוקו, מ. (2005). *סדר השיח*. (תרגום מצרפתית: נ' ברוך). תל-אביב: בבל.

פרג, נ. (2006). *ישראל וניהול מו"מ עם ארגוני טרור: תנאים של רציונליות א-סימטרית*. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

פרי, י. (1999). יחסי חברה-צבא בישראל במשבר. *מגמות, לט*, 4, עמ' 375-399.

פרי, י. (2001). שינוי השיח הביטחוני בתקשורת והתמורות בתפיסת האזרחות בישראל. *תרבות דמוקרטית*. 4-5, עמ' 233-265.

פרס, י., וכץ, ר. (1991). המשפחה בישראל: שינוי והמשכיות. בתוך שמגר הנדלמן ל. ובר יוסף ר. (עורכות), *משפחות בישראל* (עמ' 32-9). ירושלים: הוצאת אקדמון. האוניברסיטה העברית בירושלים.

קופרברג, ע. (2010). *חקר הטקסט והשיח: רשומון של שיטות מחקר*. באר-שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

קימרלינג, ב. (1993). על מיליטריזם בישראל. *תיאוריה וביקורת*, 4, 123-140.

רוזנהק ז., ממון ד. ובן-ארי א. (2003). הסוציולוגיה של חקר צבא, צבאיות ומלחמה בישראל, בתוך: מ. מאגיד וא. בן-אליעזר (עורכים), *בשם הביטחון* (עמ' 214-185). חיפה: אוניברסיטת חיפה.

שמגר-הנדלמן, ל. (1995). סוציולוגיה של המשפחה בקהילה אקדמית קטנה: חקר המשפחה בישראל. *מגמות, לז, עמ' 136-166*.

שקדי, א. (2003). *מילים המנסות לגעת. מחקר איכותני - תיאוריה ויישום*. תל אביב: רמות.

ששון לוי, א. (2006). *זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי*. ירושלים: הקיבוץ המאוחד עם מאגנס האוניברסיטה העברית.

תמיר, ש. (2002). *בן הארץ הזאת*. כרך שני. זמורה ביתן.

Amenta, E., Caren, N., Chiarello, E., & Su, Y. (2010). The political consequences of social movements. *Annual Review of Sociology*, 36, 287-307.

Blommaert, J. and Bulcaen, C. (2000). Critical Discourse Analysis. *Annual Review of Anthropology* 29, 447-466.

Cobb, R. W. (1983). *Participation in American politics: The dynamics of agenda-building*. Johns Hopkins University Press.

Collier R, & Collier D. (1991). *Shaping the Political Arena*. Princeton University Press.

Dolnik A. (2003). Contrasting Dynamics of Crisis Negotiations: Barricade versus Kidnapping Incidents. *International Negotiation*, 8, 495- 526.

Eisinger, P. K. (1973). The conditions of protest behavior in American cities. *American political science review*, 67(01), 11-28.

Faure, G.A. (2003). Negotiating with Terrorists: The Hostage Case, *International Negotiation*, 8, 469-494.

Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge U.K: Polity Press.

Gamson, W. A., & Meyer, D. S. (1996). *Framing political opportunity*.

- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (2009). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Transaction publishers.
- Goodin, R. E. (1993). Democracy, preferences and paternalism. *Policy Sciences*, 26(3), 229-247.
- Hermann, M. G., & Hermann, C. F. (1998). Hostage taking, the presidency, and stress. *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*, 211-229.
- Herzog, H. (2004). Family-military relations in Israel as a genderizing social mechanism. *Armed Forces & Society*, 31(1), 5-30.
- Kingdon, A. (1995). *Agenda, alternatives, and public policy* (2nd ed.). New York: Harper Collins.
- Lieberfeld, D. (2009). Parental protest, public opinion, and war termination: Israel's 'Four Mothers' movement. *Social Movement Studies*, 8(4), 375-392.
- McCarthy, J. D., & Zald, M. N. (2001). The enduring vitality of the resource mobilization theory of social movements. *Handbook of sociological theory*, 533-565.
- Meyer, D. S. (2004). Protest and Political Opportunities. *Annual Review of Sociology*, 30, 125-145.
- Meyer, D., & N., Whittier (1994). Social Movement Spillover. *Social Problems*, 41, pp. 277-298.
- Mintrom, M., & Norman, P. (2009). Policy entrepreneurship and policy change. *Policy Studies Journal*, 37(4), 649-667.
- Mintrom, M. (1997). Policy entrepreneurs and the diffusion of innovation. *American Journal of Political Science*, 41, 738-7.

Mintrom, M., & Vergari, S. (1998). Policy networks and innovation diffusion: The case of state education reforms. *The Journal of Politics*, 60(01), 126-148.

Nacos, B. L. (1994). Terrorism and the media: From the Iran hostage crisis to the world trade center bombing. New-York: Columbia University Press.

Peters B.G, (1998). *Comparative Politics; Theory and Methods*. Macmillan Press LTD.

Polsby, N. W. (1980). *Community power and political theory*, New Haven, Conn: Yale University Press.

Roberts, N. & King, P. J. (1991). Policy entrepreneurs: Their activity structure and function in the policy process. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 1 (2), 147-17

Rochon, T., D. Mazmanian (1993). Social Movements and the Policy Process. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 528, pp. 75-87.

Sabatier, P. A. (1986). Top-down and bottom-up approaches to implementation research: a critical analysis and suggested synthesis. *Journal of public policy*, 6(01), 21-48.

Sandler, T., & Scott, J. L. (1987). Terrorist Success in Hostage-Taking Incidents An Empirical Study. *Journal of Conflict Resolution*, 31(1), 35-53.

Segal, M. W. (1986). The military and the family as greedy institutions. *Armed Forces & Society*, 13(1), 9-38.

Shamgar-Handelman, L. (1990). *Childhood as a social phenomenon: National report, Israel* (Vol. 35). European Centre for Social Welfare Policy and Research.

Shipan, C. R., & Volden, C. (2006). Bottom-up Federalism: the diffusion of antismoking policies from US cities to states. *American journal of political science*, 50(4), 825-843.

Schneider, M., Teske, P., & Mintrom, M. (2011). Public entrepreneurs: Agents for change in American government. Princeton University Press.

Solomon, A. (1991). Anything for a baby: Reproductive technologies in Israel. *Calling the equality bluff*. New York: Pergamon.

Van Dijk, T.A. (2008). Discourse and Power Contributions to Critical Discourse Studies. Houndsmills: Palgrave MacMillan

מקורות עיתונאיים (חלוקה לפי מקרי בוחן)

עסקת ג'בריל

אלנקווה, ע. , המאירי, י., בקר, ג. וליאור, ג. (1983, נובמבר 30). מחרף הוויכוח הציבורי סביב שחרור 6 השבויים וה'פסטיבל. *ידיעות אחרונות*, עמ' 1.

ארגמן ברנע, ע. (1985, מאי 21). עכשיו, מאיה תבקש מוצץ מאבא. *ידיעות אחרונות*, עמ' 14-15.

בקר, ג., שדה ד., אגוזי, א., יחזקאלי צ., ברוידא ח., דואק נ., וגל נ. (1985, מאי 21). משפחות שכולות: יום שחור. *ידיעות אחרונות*, עמ' 1.

דואק, נ. (1983, דצמבר 29). ביקשתי מג'בריל: תראה לבעלי צילום הילדה שלנו. *ידיעות אחרונות*, עמ' 1.

הבר, א., ואלה, ס. (1983, מאי 2). 2 שבויי צה"ל שבידי ג'בריל: 'אנחנו בריאים, היחס טוב'. *ידיעות אחרונות*, עמ' 1.

המזרחי, י. (1983, דצמבר 1). האלוף במיל גזית: להעמיד את השבויים לדין. *ידיעות אחרונות*, עמ' 2.

סחיש י., ופיינגולד ח. (2007, מרץ 30). כוחה של אמא. *זמן תל אביב*. <http://www.erim->

[pow.co.il/article.php?id=149](http://www.pow.co.il/article.php?id=149) נדלה בתאריך 10.02.2016.

כתב ידיעות אחרונות. (1983, מרץ 21). בגין נפגש עם קרובי שני השבויים הנעדרים. *ידיעות אחרונות*, עמ' 7.

כתב ידיעות אחרונות. (1983, מאי 3). שני שבויי צה"ל שבידי ג'בריל: 'רוצים הביתה'. *ידיעות אחרונות*, עמ' 1.

כתב ידיעות אחרונות (1983, אוגוסט 7). אם של שבוי לאימהות עצורי אנסר : נפעל לחילופי שבויים. ידיעות אחרונות, עמ' 3.

נבו, ע. (1984, יוני 29). אנו חיים בין תקווה לייאוש, בין טלפון לטלפון. ידיעות אחרונות, עמ' 1.

ניר, ג. (1985, פברואר 25). ערב של שירה ודמעות. ידיעות אחרונות, עמ' 6.

עמיקם, י. (1982, ספטמבר 7). שרון : 8 החיילים החטופים חיים ; מפקדם בצה"ל הודח מתפקידו. ידיעות אחרונות, עמ' 1.

עמיקם, י. (1983, מרץ 20). תנו לנו לראות את הבנים. ידיעות אחרונות, עמ' 3.

עמיקם, י. (1983, יוני 2). אם של שבוי פנתה ברדיו לאחמד ג'בריל. ידיעות אחרונות, עמ' 7.

צימוקי, א. (1983, נובמבר 25). בגין- מהראשונים ששמעו על השחרור. ידיעות אחרונות, עמ' 3.

רכטמן, מ., אלה, ס., וטנא, ש. (1983, מאי 3). סופי שלם פרצה בבכי בראותה את בנה השבוי על מסך הטלוויזיה. ידיעות אחרונות, עמ' 1.

איתמר איליה

אלוש, צ. (1997, ספטמבר 7). אמו של הנעדר איתמר איליה : 'אני רוצה את הבן שלי לידי'. ידיעות אחרונות, עמ' 7.

אלוש, צ. (1997, ספטמבר 8). בציפייה כואבת. ידיעות אחרונות, עמ' 2.

אלוש, צ. (1998, יוני 25). העדיף להצניע את שירותו בשיטת. ידיעות אחרונות, עמ' 2.

גליקמן, א. (1998, ינואר 2). אין לנו עניין לחפש אשמים. ידיעות אחרונות, עמ' 7.

טל, ר., אל-חי, ל., עבאס, פ., רימון, נ., וגליקמן, א. (1997, אוקטובר 28). הדו"ח לא יחזיר את הבנים. ידיעות אחרונות, עמ' 7.

טננבאום וחטופי הר דב

אברהם, א. (2003, אוגוסט 26). למה לנו לא אומרים מילה? ידיעות אחרונות, עמ' 3.

אדטו, ע., וזינגר, צ. (2003, אוקטובר 14). הטענות על סמים גורמות סבל רב. ידיעות אחרונות, עמ' 4.

אייכנר, א., רפפורט, ע., יהושוע, י., וזינגר, צ. (2001, נובמבר 2). שרון : הבנים כבר לא חיים. המשפחות : לא אכפת לך. ידיעות אחרונות, עמ' 6.

- ברוט, צ., וגולדברג, מ. (2003, אוקטובר 23). לא נוותר עליך. *ידיעות אחרונות*, עמ' 10.
- גליקמן, א. (2001, ספטמבר 25). בבית הזה כבר אין שמחה. *ידיעות אחרונות*, עמ' 3.
- גולדברג, מ., יהושוע, י., מושקוביץ, י., ובנו, ג. (2001, אוגוסט 24). משפחות החטופים זועמות: השופטים שכחו את הבנים. *ידיעות אחרונות*, עמ' 4.
- גליקמן, א. (2001, מרץ 5). החיזבאללה חיכו בהר-דב להורי החטופים. *ידיעות אחרונות*, עמ' 19.
- גליקמן, א. (2002, דצמבר 8). רוכבים למען החטופים. *ידיעות אחרונות*, עמ' 21.
- גליקמן, א. (2003, פברואר 27). שלח את אבי. *ידיעות אחרונות*, עמ' 19.
- גליקמן, א. (2003, אפריל 16). גם לאבא מגיע לצאת לחירות. *ידיעות אחרונות*, עמ' 3.
- יהושוע, י. (2001, ינואר 11). אבא, יכולה להיות כאן חטיפה. *ידיעות אחרונות*, עמ' 2.
- יהושוע, י., גליקמן, א., בנו, ג., ורפורט, ע. (2001, אוקטובר 31). נקרעים בין תקווה להשלמה. *ידיעות אחרונות*, עמ' 4.
- ירקוני, י., גליקמן, א. ומוזגוביה, נ. (2003, אוקטובר 13). "טננבויס – הקרב מגיע לבית המשפט העליון". *ידיעות אחרונות*, עמ' 4.
- לם, א. (2003, אוקטובר 31). נאבקים על חייו. *ידיעות אחרונות*, עמ' 24-30.
- מושקוביץ, י., ובנו, ג. (2000, אוקטובר 15). כסא ריק לחייל החטוף. *ידיעות אחרונות*, עמ' 11.
- מרון, ג., יהושוע, י., בנו, ג., ומושקוביץ, י. (2001, יולי 8). עד שלא נראה אותו בבית, לא נאמין. *ידיעות אחרונות*, עמ' 9.
- רפורט, ע. (2001, ינואר 3). אבא, אני אוהב אותך, חזור מהר. *ידיעות אחרונות*, עמ' 18.
- שיפר, ש. (2003, אוקטובר 2). סבא אלחנן לא יודע שנולדה לו נכדה ראשונה. *ידיעות אחרונות*, עמ' 7.

גולדווסר ורגב

- אייכנר, א. (2007, פברואר 9). למה אולמרט ולבני לא מטלפנים? *ידיעות אחרונות*, עמ' 5.
- אייכנר, א. (2007, מרץ 27). הבוקר: רייס תפגש עם משפחות החטופים. *ידיעות אחרונות*, עמ' 8.

- אל-חי, ל. (2006, יולי 14). בני משפחת החטוף: לשקול חילופי שבויים. *ידיעות אחרונות*, עמ' 8. בנו, ג. (2007, מאי 14). אביו של החייל החטוף: כרגע אין לנו מנהיג. *ידיעות אחרונות*, עמ' 6.
- אלעזרי, ג. (2006, אוגוסט 18). ייסורי אב. *ידיעות אחרונות*, עמ' 17-24.
- בנו, ג., אל-חי, ל., ולוינסון, ח. (2006, יולי 16). קולות מלחמה: משפחות החטופים. *ידיעות אחרונות*, עמ' 3.
- בנו, ג. (2007, אוקטובר 16). על שגיאות צריך לשלם. *ידיעות אחרונות*, עמ' 4.
- בנו, ג., וברוט, צ. (2007, יוני 24). אולמרט, תתחיל לעבוד. *ידיעות אחרונות*, עמ' 5.
- בנו, ג., ואל-חי, ל. (2008, יוני 1). משפחות החטופים: אין הוכחה שהבנים מתים. *ידיעות אחרונות*, עמ' 8.
- בנו, ג., אל-חי, ל., ואייכנר, א. (2008, יוני 20). איך אפשר לקבוע שהבנים מתים? *ידיעות אחרונות*, עמ' 3.
- בנו, ג., אל-חי, ל., וברוט, צ. (2008, יוני 24). הייאוש וההשפלה. *ידיעות אחרונות*, עמ' 2-3.
- גולדווסר, מ. (2008, אפריל 18). אודי, האם אתה מריח את האביב. *ידיעות אחרונות*, עמ' 3.
- גליק, י. (2006, יולי 21). אחים לצרה. *ידיעות אחרונות*, עמ' 18-19.
- דואק, נ., ובנו, ג. (2008, פברואר 29). גולדווסר: 'אם הבן איננו, אני לא צריך קבר'. רגב: 'אני צריך קבר, צריך כתובת'. *ידיעות אחרונות*, עמ' 16-19.
- וויס, ר. (2006, אוגוסט 31). משפחות החטופים: בואו בהמוניכם הערב לכיכר. *ידיעות אחרונות*, עמ' 5.
- וויס, ר. (2006, ספטמבר 1). 40 אלף קראו: להחזיר את הבנים הבייתה. *ידיעות אחרונות*, עמ' 5.
- חלילי, י. (2006, אוגוסט 4). אשתו של החייל החטוף דיברה, והעיתונאים בכו. *ידיעות אחרונות*, עמ' 6.
- יהושע, י., אל-חי, ל., ובנו, ג. (2007, ינואר 12). מסתור הנשק התגלה חצי שנה אחרי החטיפה. *ידיעות אחרונות*, עמ' 3.
- שיפר, ש. (2006, דצמבר 7). "המו"מ עם חיזבאללה לשחרור עדיין תקוע. *ידיעות אחרונות*, עמ' 4.

ראיונות:

מיכל (שם בדוי), מקורבת למשפחתו של בני אברהם, אשר נשבה בהר דוב בידי החיזבאללה באוקטובר 2000. ריאיון אישי, 5.6.2016.

משה (שם בדוי), איש מדיניות בכיר אשר היה מעורב במו"מ להשבתם של איתמר איליה ושל טננבאום
וחטופי הר דב. ריאיון אישי, 10.2.2016.